

‘Een spiegelende oppervlakte’

**Een onderzoek naar de herinneringscultuur
rond Nederlands-Indië**

**Daan de Lange
Argonautenstraat 62
1076 KS Amsterdam
020-3311227, 06-52696217
dle200@student.vu.nl
danieldelange82@gmail.com
St. nr. 1317458**

**Scriptie Research Master Geschiedenis
Vrije Universiteit Amsterdam
5 januari 2009
Begeleider: prof. dr. Heather Sutherland
Tweede lezer: prof. dr. Susan Legêne**

‘Een spiegelende oppervlakte’

**Een onderzoek naar de herinneringscultuur
rond Nederlands-Indië**

Daan de Lange
Argonautenstraat 62
1076 KS Amsterdam
020-3311227, 06-52696217
dle200@student.vu.nl
danieldelange82@gmail.com
St. nr. 1317458

Scriptie Research Master Geschiedenis
Vrije Universiteit Amsterdam
5 januari 2009
Begeleider: prof. dr. Heather Sutherland
Tweede lezer: prof. dr. Susan Legêne

Inhoudsopgave

Inleiding: omgaan met het verleden	2
1. Theoretisch kader	6
<i>Collectief herinneren</i>	7
<i>Velden en discoursen</i>	11
<i>Eruptiemomenten</i>	13
<i>Institutionalisering</i>	15
<i>Historische cultuur</i>	16
2. Een verkenning van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië	
<i>Het einde van Indië: de komst van actieve herinneraars</i>	18
<i>Gepolitiseerde herinneringen</i>	20
<i>Culturele herinneringen</i>	26
<i>Academische ontwikkelingen</i>	29
3. ‘Erupties’	
Case 1: De Molukse kwestie in de jaren zeventig	32
<i>Historische ontwikkelingen</i>	32
<i>(Post)herinneraars en hun historische claims</i>	35
<i>Media en publieke opinie</i>	38
<i>De politiek</i>	41
<i>Academische bijdragen</i>	44
<i>Conclusie</i>	46
Case 2: De verfilming van <i>Oeroeg</i>	48
<i>Het boek en de film</i>	48
<i>Actieve herinneraars</i>	51
<i>Academici</i>	55
<i>Filmmakers en het morele discours over Indië</i>	57
<i>Media en het dominante discours</i>	60
<i>Conclusie</i>	62
Case 3: Van Van Heutszmonument naar Monument Indië-Nederland	64
<i>Een controversieel monument</i>	64
<i>Het linkse, antikoloniale discours</i>	67
<i>Academici</i>	69
<i>Andere stemmen</i>	71
<i>Institutionalisering</i>	73
<i>Conclusie</i>	77
Case 4: Eindexamens geschiedenis over Nederlands-Indië	
<i>Geschiedenisonderwijs en Nederlands-Indië</i>	80
<i>Politieke mijlpalen: de curricula van 1976 en 1988-1989</i>	84
<i>‘Contact en beïnvloeding’: het curriculum van 2001-2002</i>	90
<i>Canonieke geschiedenis: het curriculum van 2007-2008</i>	94
<i>Conclusie</i>	100
Conclusie	102
Literatuur en bronnen	108
Dankwoord	118

Inleiding: omgaan met het verleden

‘Nederlandse scholieren leren niet over koloniale wandaden,’ kopte dagblad *De Pers* op dinsdag 22 mei 2007, de dag waarop duizenden havo- en vwo-leerlingen zich opmaakten voor hun eindexamen geschiedenis. Eén van de twee onderwerpen, ‘de koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië’ had kennelijk voor nogal wat beroering gezorgd onder gespecialiseerde academische historici, en hun kritiek vond uiteindelijk haar weg naar de landelijke media. Historici Elsbeth Locher-Scholten en Remco Raben spraken van een ‘vooringenomen en kwalitatief slecht(e)’ stofomschrijving, en ‘blanke mannengeschiedenis bezien door bijziende Nederlanders’.¹ Het examen belichtte Nederlands-Indië volgens hen louter vanuit een Nederlands perspectief, en gebruikte Indonesiërs daarbij slechts als ‘decor’. Behalve dat de stof veel hinderlijke onjuistheden en slordigheden bevatte, miste ze aandacht voor ‘eigen fouten in onze koloniale geschiedenis’. Erg vreemd in een tijd waarin juist groeiende aandacht bestaat voor deze fouten en waarin koloniale verledens worden verwerkt, zo becommentarieerde de auteur van het artikel.

Wat valt hieruit af te leiden? Dat ‘Nederlands-Indië’ nog steeds niet ‘verwerkt’ is? Dat academici niet gekend worden in het opstellen van stofomschrijvingen? Dat in Nederland lange tijd de neiging heeft bestaan de schaduwzijden van het koloniale verleden te verzwijgen, en dat dit tegenwoordig aan het veranderen is? Dat in de media de *indruk* wordt gewekt dat dit het geval is? Het artikel roept veel vragen op. Allemaal hebben ze te maken met de manier waarop in de samenleving wordt omgegaan met de geschiedenis. Dat is een complex, maar relevant vraagstuk. Spreken over het verleden heeft immers altijd belangrijke implicaties voor het heden: mensen gebruiken het verleden om een (collectieve) identiteit aan op te hangen; ze delen bepaalde representaties van het verleden die ze als onderdeel van hun ‘cultuur’ beschouwen; én ze gebruiken het als uitgangspunt voor een gemeenschappelijk moreel kader. Zo komt uit het artikel naar voren dat het optreden van Nederlanders in Indië in bepaalde gevallen moet worden veroordeeld als ‘wandaden’ en dat de herinnering daaraan in de komende generatie bewaard moet blijven. Aan de andere kant bestaat er kennelijk een tendens om het koloniale verleden vanuit een nationaal (of ‘koloniaal’) perspectief te benaderen, wat academische historici op hun beurt weer afkeuren. Dat historische claims over ‘wandaden’ zelfs zestig jaar na dato nog concrete politieke implicaties hebben, bleek onlangs uit de discussie rond de nabestaanden van het bloedbad in het Indonesische Rawagede (1947) tijdens de eerste ‘politieele actie’. Zij stellen de Nederlandse regering alsnog aansprakelijk en eisen excuses en een schadevergoeding.²

De discussie waarvan het artikel in *De Pers* blijk geeft, staat niet op zichzelf. We leven in een tijd waarin de omgang met de geschiedenis hoog op de publieke agenda is komen te staan. Dat uit zich in discussies over cultureel erfgoed, historisch besef, collectief geheugen en (nationale) identiteit. Onze maatschappij voelt onder invloed van processen van globalisering en migratie meer en meer de behoefte zich bezig te houden met haar ‘eigenheid’: wie zijn ‘wij’, wat is ‘onze geschiedenis’ en wat zijn ‘onze

¹ *De Pers*, 22 mei 2007 (‘Nederlanders leren niet over koloniale wandaden. Geschiedenisexamen “reden tot schaamte”’); E. Locher-Scholten en R. Raben, ‘Verengd verleden. Kanttekeningen bij het eindexamen geschiedenis voor havo en vwo 2007 en 2008’, *Kleio* 48, 8 (2006) 4-9.

² Bijvoorbeeld *Trouw*, 9 september 2008 (‘In Rawagede zijn de jonge getuigen inmiddels bejaard’).

waarden'.³ Vooral het feit dat deze vragen in het publieke debat vaak zo nauw met elkaar vervlochten worden, maakt dat de representatie van het verleden belangrijke politieke en sociale implicaties heeft. Maatschappelijke waarden en normen van nu worden voortdurend in verband gebracht met (de identiteit van) een collectieve, nationale gemeenschap van nu én vroeger, zodat de representatie van het verleden een actuele, politieke betekenis krijgt. Dat was bijvoorbeeld te zien bij het debat rondom de nationale geschiedenis canon, die eind 2006 werd gepresenteerd: politici toonden zich verheugd over de rol die een overzichtelijke presentatie van 'onze geschiedenis' zou kunnen spelen bij de integratie van nieuwe Nederlanders en de vorming van goed burgerschap, terwijl academici hun zorg uitspraken over de manier waarop het geschiedenisonderwijs zou worden ingezet als 'sociaal smeermiddel', gedegradeerd tot een 'vervoermiddel voor neo-nationalisme'.⁴ De canoncommissie zelf bevond zich in een wat ongemakkelijke tussenpositie, waarin ze de verbinding tussen de canon en 'nationale identiteit' wel relativeerde, maar niet goed duidelijk kon maken hoe aan de hoge politieke verwachtingen tegenwicht kon worden geboden. Vergelijkbare kwesties spelen bij de opzet van het door veel politici zo vurig bepleite Nationaal Historisch Museum (NHM), dat in Arnhem gebouwd zal worden.⁵ Bezorgd om de ontwikkelingen organiseerde het KITLV onlangs een bijeenkomst over de rol van het *koloniale* verleden in dat museum. Consensus over het belang daarvan en van 'multiperspectiviteit' (bijvoorbeeld: de visie van Indonesiërs op het koloniale verleden) in het NHM, werd onder het overwegend academische publiek snel bereikt.⁶

De interesse in het verleden en daaraan verbonden politiek-maatschappelijke kwesties zijn zeker niet uniek voor Nederland: wat betreft het geschiedenisonderwijs wordt dat geïllustreerd door diverse curriculumkwesties in landen als Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Frankrijk. Grotendeels zijn die onder de noemer van collectieve (nationale) identiteit te vatten. De debatten worden vaak expliciet gevoerd in termen van identiteit en multiculturalisme. De controverse midden jaren 1990 rond de invoering van de Amerikaanse 'National Standards for History' werd zelfs geïnterpreteerd als *culture war*, een gepolariseerd debat waarin conservatief rechts 'politiek correct links' de verkwanseling van cultureel erfgoed verweet, en zelf door progressief links van het promoten van eenzijdig patriottisme werd verdacht.⁷ In Frankrijk werd in 2005 een wet aangenomen die scholen en universiteit verplichtte het koloniale verleden 'positief' te belichten. Hevige protesten (er werd gesproken van een 'herinneringsoorlog') zorgden ervoor dat de wet

³ M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens, en S. Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006) 1-3.

⁴ M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens, en S. Stuurman, 'Het behouden huis. Een commentaar op *De canon van Nederland*' in: idem, *Controverses*, 106-116, aldaar 108.

⁵ De inhoudelijke voorbereidingen daarvan zijn inmiddels begonnen. <http://www.nationaalhistorischmuseum.nl/>.

⁶ De bijeenkomst 'Koloniaal herdenken' werd op 31 oktober 2008 georganiseerd door het Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde in het Moluks Historisch Museum te Utrecht. Sprekers waren onder meer Erik Schilp (NHM), Carla van Boxtel (Center for Historical Culture, Rotterdam), Esther Captain (Indisch Erfgoedproject), Gert Oostindie (KITLV, Leiden) en Pauljac Verhoeven (Museum Bronbeek, Arnhem).

⁷ P. Nolte, 'Ein Kulturkampf um den Geschichtsunterricht. Die Debatte über die "Nationale History Standards" in den USA', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht: Zeitschrift des Verbandes der Geschichtslehrer Deutschlands* 48, 9 (1997) 512-532, aldaar 512-517; J.C. Kennedy, 'The Dutch canon-debate. Reflections of an American', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006) 99-105; T. Taylor, 'Disputed territory: the politics of historical consciousness in Australia' in: P. Seixas (ed), *Theorizing historical consciousness* (Toronto e.a. 2004) 217-239.

niet lang erna werd ingetrokken.⁸ Het publieke debat over de Nederlandse geschiedenis canon kon qua heftigheid niet aan dat in Frankrijk tippen, maar bracht hetzelfde type gevoeligheden aan het licht.

Voor al het fenomeen ‘multiculturele samenleving’ geeft aan debatten over ‘historisch besef’ en ‘collectief geheugen’ een problematische dimensie. Waar het aan de ene kant (de wil tot) herbevestiging van eigenheid *triggert*, doordat culturele verschillen een reëel maatschappelijk issue zijn geworden, dreigt namelijk aan de andere kant het gebruik van het verleden bepaalde groepen buiten te sluiten. Het gevaar is dan dat verschillende groepen, elk in dienst van hun eigen identiteit, een stuk verleden exclusief voor zich opeisen en het verleden zo politiek verkokeren. Die politisering van het verleden wordt zichtbaar bij de herbezinning op het verleden die in multicultureel Europa aan de gang is. Het koloniale verleden is hierbij ook betrokken, wat onder andere te maken heeft met verschillende migrantengroepen die de koloniale erfenis van Europa belichamen en op hun eigen manier (politiek) vormgeven. In Nederland is de discussie rondom het Slavernijmonument in Amsterdam daarvan het meest saillante voorbeeld. De Surinaamse en Antilliaanse gemeenschap, waarin het monument veelal beschouwd werd als spijtbetuyging van Nederland aan hen, nazaten van slaven, kwam tegenover de Nederlandse regering te staan, die het monument nadrukkelijk omschreef als ‘van iedereen’.⁹ Een multiculturele historische cultuur waarnaar Nederland aan het toegroeien is, krijgt met dit soort kwesties te maken.

Onder andere politici doen in toenemende mate een beroep op het verleden bij de formulering van hun ideale samenleving. Verdonks beweging ‘Trots op Nederland’ is daarvan een voorbeeld, maar ook Balkenendes beroep op de ‘VOC-mentaliteit’ ligt nog vers in het geheugen.¹⁰ Voor de premier betekende VOC ‘leef tonen’ en ‘over grenzen heen kijken’ (‘toch?!’). Dat illustreert niet alleen hoe de omgang met het koloniale verleden bepaald wordt door hedendaagse politieke doelen en ideeën, maar ook welke beelden van het koloniale verleden dominant zijn in de samenleving: de VOC wordt met een Hollandse handelsgeest geassocieerd waar ‘we’ nu nog trots op mogen zijn, terwijl de WIC beelden van slavernij en onderdrukking oproept. Nota bene vlak na de trotse viering van 400 jaar VOC, waarbij koningin Beatrix aanwezig was, bood de Nederlandse regering excuses aan voor het Nederlandse slavernijverleden in West-Indië. In een tijd waarin ‘geschiedenis’ het voornaamste instrument is geworden om sociaal-culturele kwesties en hun oplossingen in een intellectuele vorm te presenteren¹¹, is het van groot belang te begrijpen hoe de omgang met geschiedenis ‘werkt’. Wat is de relatie tussen maatschappij, politiek en het verleden? Op welke manier krijgt het verleden betekenis in het heden, welke groepen hebben daarbij macht, welke doelen streven zij na en met welke strategieën gebeurt dat?

Deze scriptie wil een bijdrage leveren aan het antwoord op dit vraagstuk en stelt daartoe de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië centraal. Door te onderzoeken op welke manier de omgang met het Nederlands-Indische verleden zich de afgelopen ruim halve eeuw heeft ontwikkeld, welke groepen zich

⁸ M. Grever, ‘Nationale identiteit en historisch besef. De risico’s van een canon in een postmoderne samenleving’ in: Grever e.a., *Controverses*, 29-58, aldaar 30; *NRC Handelsblad*, 2 februari 2007 (‘Mogen we nog trots zijn? In Frankrijk woedt een ware “herinneringsoorlog” over de koloniale erfenis’).

⁹ K. Ribbens, ‘Ruimte voor multiculturaliteit. De vaderlandse canon en de veranderende historische cultuur’ in: Grever e.a., *Controverses*, 80-105, aldaar 92.

¹⁰ Balkenende deed die uitspraak in de Tweede Kamer tijdens de Algemene Beschouwingen, 27 september 2006.

¹¹ M.L. Davis, *Historics. Why history dominates contemporary society* (Londen en New York 2006) 4-9.

daarbij gemanifesteerd hebben, hoe hun belangen hebben gebotst en wat van die botsingen de uitkomst was, wordt licht geworpen op de kwestie die dus zo actueel en relevant is: de sociale, culturele en politieke implicaties van de omgang met geschiedenis. De centrale vraag, 'wie speelt een beslissende rol in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië?', gaat uit van de veronderstelling dat die herinneringscultuur kan worden voorgesteld als een soort sociaal-politiek 'spel', waarin verschillende 'spelers' elk hun eigen belangen en strategieën hebben. Deze scriptie biedt een diachrone analyse van dit 'spel'. Om de hoofdvraag en zijn theoretische achtergrond uit te werken en historiografisch te contextualiseren, wordt in het eerste hoofdstuk ingegaan op de begrippen 'herinneren' en 'herinneringscultuur'. Hieruit vloeit een beredeneerde opzet in verschillende casestudy's voort, die vervolgens in hoofdstuk 2 worden ingeleid en in hoofdstuk 3 worden uitgewerkt.

1. Theoretisch kader

In het boek *Indische lessen* (1995) stelt socioloog Van Doorn: ‘Terwijl Indië is verdwenen en geschiedenis is geworden, leeft het voort in de Nederlandse samenleving en in het collectieve bewustzijn, en wel met een intensiteit die bij vlagen sterker is dan in de tijd dat het ‘ons Indië’ kon heten.’¹ Het is een statement dat als muziek in de oren klinkt voor wie zich bezighoudt met het onderwerp ‘omgang met koloniaal verleden’. In één zin verwoordt het immers de relevantie ervan: de *herinnering* aan het koloniale verleden van Nederland ‘doet ertoe’. De betekenis ervan is bij vlagen zelfs intenser dan die van Nederlands-Indië in de tijd waarin het nog bestond. Hoewel zoiets natuurlijk moeilijk valt te bewijzen, is het blijvende belang van ‘Indië’ in de Nederlandse samenleving onmiskenbaar. Daarvoor zijn minstens drie belangrijke verklaringen te bedenken: de *erfenis* die Nederland eraan heeft overgehouden (migrantengroepen, relatie met Indonesië etc.); de gevoelde noodzaak om een *moreel oordeel* te vellen over het koloniale tijdperk; en het besef dat Nederland een *verlies* heeft geleden. Het is zijn mooie Indië kwijt.

In wat Van Doorn ‘het collectieve bewustzijn’ noemt en anderen ‘het collectieve geheugen’, neemt het laatste aspect volgens velen een vrij prominente plaats in.² Het einde van Nederlands-Indië, met name de gewelddadige en emotionele manier waarop dat gestalte kreeg, wordt vaak omschreven als een ‘traumatische ervaring’, die Nederland maar moeilijk heeft kunnen ‘verwerken’. Een periode van ‘nationale ontkenning’ duurde maar liefst tot eind jaren zestig, waarna allerlei incidenten het koloniale verleden weer in herinnering brachten, wat leidde tot ‘herbeleving’ van de koloniale ervaringen en vervolgens tot ‘collectieve schaamte’ als plaatsvervanger voor ‘collectieve spijt’. Nog altijd lijkt Nederland moeite te hebben om het koloniale verleden ‘een plek te geven’.³

Voor een deel lijkt dit een acceptabele manier om een wereld aan ervaringen onder een grotere noemer te brengen. De Japanse bezetting van Nederlands-Indië en de daaropvolgende periode van dekolonisatie wáren ingrijpende en voor velen totaal onverwachte gebeurtenissen. De jaren veertig kunnen voor Nederland inderdaad als de meest traumatische van de twintigste eeuw worden gezien en mensen hebben tijd nodig gehad om de gebeurtenissen uit die periode te verwerken. Het is echter de vraag of het aan de psychologie ontleende taalgebruik over een ‘onverwerkt koloniaal trauma’ voor wetenschappelijke historische analyse wel het meest adequaat is. Locher-Scholten meent dat de aantrekkelijkheid van dat taalgebruik qua metaforische kracht, niet mag verhinderen dat historici vooral op een rationele manier proberen de processen te onderzoeken die aan de omgang met het koloniale verleden ten grondslag liggen. Hun taak is in dit geval het analyseren van sociale en politieke mechanismen die maken welke betekenis het verleden in een samenleving krijgt en hoe kennis erover gevormd wordt.⁴

¹ J.A.A. van Doorn, *Indische lessen. Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam 1995) 15.

² Bijv. P. Pattynama, ‘Herinneringsliteratuur en “postherinneringen” bij eerste en tweede generatie Indische schrijvers’ in: R. Buikema en M. Meijer, *Kunsten in beweging* (Den Haag 2003) 207-221.

³ Vgl. E. Locher-Scholten, ‘Verwerking van een koloniaal trauma. Balans van begrippen’, *Bzzlletin* 25, 228 (1995) 3-9.

⁴ *Ibidem*, 9; E. Locher-Scholten, ‘De grabbelton van De Beus of uit de ivoren toren. Een reactie’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (hierna *BMGN*) 116, 3 (2001) 325-329, aldaar 328-329.

Artikelen van Locher-Scholten laten echter ook zien hoe moeilijk het is om de verleiding te weerstaan toch in grote lijnen te schetsen ‘hoe Nederland zijn koloniale verleden verwerkt’ en daarbij, ondanks de analyse van politieke en sociale processen, ‘Nederland’ schijnbaar als *herinnerende entiteit* voor te stellen.⁵ Je kunt natuurlijk twisten over de vraag of dit hetzelfde is als het hanteren van psychologiserend taalgebruik – het soort metaforen waar het hier over gaat, behoort bovendien gewoon tot het gereedschap van een historicus – maar het ligt wel op de loer. In ieder geval worden met het veelvuldig gebruik van begrippen als ‘de Nederlandse samenleving’ of ‘het collectieve geheugen’, in combinatie met ‘de herinnering aan Nederlands-Indië’, belangrijke vragen over *agency* onzichtbaar gemaakt. *Wie* herinnert zich *wat* van Nederlands-Indië? Welke groepen kunnen we op dit punt onderscheiden? En fundamenteeler: *wat doen* mensen als ze ‘Indië herinneren’? Wat is herinneren eigenlijk? Eerder dan bij de psychologie, moet de geschiedwetenschap op dit punt bij sociale wetenschappen te rade gaan.

Collectief herinneren

Reflectie op de term ‘geheugen’ heeft de afgelopen decennia een enorme bloei doorgemaakt en heeft vraagstukken opgeleverd die in een interdisciplinaire context zijn behandeld. Historici, antropologen, literatuur-, cultuur- en sociale wetenschappers zijn zich in toenemende mate gaan interesseren in de rol die ‘herinneren’ speelt voor individuen en groepen. De constructie van identiteit en politieke claims zijn daarbij belangrijke aandachtsvelden.⁶ Herinneren is in zekere zin het fundament onder het menselijk bestaan: al het menselijk handelen en communiceren veronderstelt het goed functioneren van (gezamenlijke) herinneringen en voor het vormen van een eigen identiteit is het geheugen onontbeerlijk.⁷ De fundamentele rol die geheugen speelt in menselijke interactie, maakt dat het in analytisch opzicht dreigt te ‘verwateren’. Als bijvoorbeeld ook ‘betekenis geven’ begrepen wordt in termen van ‘geheugen’, krijgt de term een grote overlap met categorieën als ‘cultuur’ en ‘identiteit’. Sommige wetenschappers klagen dan ook over de theoretische vaagheid rond het concept ‘geheugen’ en menen dat het ‘heel veel vragen oproept en maar heel weinig antwoorden geeft’.⁸

⁵ E. Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië’, *BMGN* 114, 2 (1999) 192-199; E. Locher-Scholten, ‘Die “Indische Generation” in den Niederlanden. Koloniales Erbe als innen- wie aussenpolitisches Problem’, *WerkstattGeschichte* 43 (2006) 63-83, aldaar 64; *NRC Handelsblad*, 9 april 1994 (‘Indië en het collectieve geheugen’). Omdat Locher-Scholten zelf juist op het probleem gereflecteerd heeft, zou het onterecht zijn haar als exemplarisch voor te stellen. Andere voorbeelden zijn P. Pattynama, ‘The colonial past in the postcolonial present: cultural memory, gender and race in Dutch cinema’ in: S. Ponzanesi en D. Merolla, *Migrant Cartographies. Newe cultural and literary spaces in post-colonial Europe* (Oxford 2005) 239-252, aldaar 240; en ‘...de baai...de binnenbaai...’: *Indië herinnerd. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, vanwege de Stichting Het Indisch Huis op donderdag 16 december 2005* (Amsterdam 2007) 14.

⁶ Bijv. P. Hutton, ‘Recent scholarship on memory and history’, *The history teacher* 33, 4 (2000) 533-548; L. Klein, ‘On the emergence of memory in historical discourse’, *Representations* 69 (2000) 127-150; D. Berliner, ‘The abuses of memory. Reflections on the memory boom in anthropology’, *Anthropological quarterly* 78, 1 (2005), 197- 211.

⁷ J.J. Climo en M.G. Cattell, *Social memory and history: anthropological perspectives* (Walnut Creek e.a. 2002) 1-36; E. Zerubavel, *Time maps. Collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003); idem, ‘Calendars and history. A comparative study of the social organization of national memory’ in: J. Olick (ed), *States of memory. Continuities, conflicts, and transformations in national retrospection* (Durham 2003) 315-335.

⁸ Berliner, ‘The abuses of memory’, 198.

Hoewel de vraagstellingen en theoretische noties in de talrijke ‘geheugenstudies’ inderdaad verschillende richtingen op gaan, vinden ze op tenminste één belangrijk punt *common ground*: herinneren wordt beschouwd als een *sociaal* fenomeen dat daardoor per definitie een collectief en *politiek* aspect heeft. Ervaringen, hoe ‘individueel’ ook, zijn namelijk pas ‘herinnerbaar’ in zoverre ze communiceerbaar zijn en in een sociaal geconstrueerd narratief zijn verpakt. Het zijn culturele noties over wat het herinneren waard is en hoe dat moet gebeuren, die bepalen wat wordt herinnerd en wat wordt vergeten.⁹ Omdat dit epistemologische (sociaalconstructivistische) uitgangspunt ook in deze scriptie wordt gedeeld, is verdere polemiek tegen een sociaal-psychologische benadering hier irrelevant. Psychologiserende begrippen zijn inderdaad hoogstens als metafoor bruikbaar.¹⁰ Voor een goed begrip van de manier waarop in Nederland met het koloniale verleden is omgegaan (waarop Nederlands- Indië is ‘herinnerd’), moet dus een ander begrippenkader worden gehanteerd.

De term ‘collectief geheugen’ kan zich in minstens zo grote populariteit verheugen als ‘trauma’. Het is echter, zoals we al zagen, een problematisch begrip. Niet alleen omdat het vragen doet rijzen over *agency* – als je wilt weten wie er precies wat ‘doet’ en welk effect dat heeft, werkt de term ‘collectief geheugen’ verhullend – maar ook omdat het niet altijd duidelijk is wat ermee wordt bedoeld. Is dat ‘kennis over het verleden van een groep die iedereen bezit die zich met een die groep identificeert’? Of is dat ‘alle verleden van een collectief waarover kennis circuleert’? De relatieve vaagheid van het begrip ‘collectief geheugen’ lijkt ook zijn aantrekkelijkheid te zijn. Want zonder precies duidelijk te hoeven maken wat collectief herinneren is, of hoe het werkt, gaat van het gebruik van het begrip nog steeds een sterke claim uit. Iets dat ‘in het collectieve geheugen zit’ (of ‘erin zou moeten zitten’) is kennelijk van belang voor de gemeenschap, en iets als zodanig benoemen geeft dan ook vaak de garantie dat een statement serieus genomen wordt. Ook historici zijn zich hiervan bewust, wat hun gebruik van de term gedeeltelijk verklaart.

In een maatschappij die steeds meer met haar eigen historiciteit behept is geraakt¹¹, heeft ‘collectief geheugen’ ook in het niet-professionele discours een grotere rol voor zich opgeëist. Het heeft zich ontwikkeld tot een soort containerbegrip, dus is het verstandig een onderscheid te maken tussen ‘collectief geheugen’ als gebruikscategorie en als analytische categorie. ‘Collectief geheugen’ als gebruikscategorie verwijst naar een ongecompliceerd toepassen van de term. Het analyseren van de manier waarop dat gebeurt, kan daarbij interessant inzicht bieden in de manier waarop met het verleden wordt omgegaan. Als analytische categorie verwijst het daarentegen naar het gebruik ervan als theoretisch gereedschap, bedoeld om licht te werpen op hoe de omgang met het verleden werkt. Wat dit laatste betreft

⁹ Bijvoorbeeld Zerubavel, *Time maps*; Climo en Cattell, *Social memory and history*, 1-36. Een historiografische analyse dergelijke ‘geheugenstudies’ en discussies erover in het ‘*history and memory*-debat’ heb ik uitgevoerd in het kader van het mastercollege ‘Historiografie II’. D. de Lange, ‘Een korte verkenning van het ‘*history-memory*-debat’ (ongepubliceerd werkstuk, 14 januari 2008).

¹⁰ Dit betekent uiteraard niet dat psychologische noties geheel uit den boze zijn in historische analyses. Stef Scagliola onderzoekt in haar dissertatie over de verwerking Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië bijvoorbeeld hoe een begrip als ‘trauma’, net als ‘doofpot’, in het publieke debat *gebruikt* wordt, zonder daarbij het feit te miskennen dat er Indiëveteranen ook werkelijk getraumatiseerd zijn geraakt. Dat is echter iets anders dan spreken over een ‘getraumatiseerde samenleving’. S.I. Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002).

¹¹ Bijv. P. den Boer, ‘Geschiedenis, herinnering en “lieux de mémoire”’ in: R. van der Laarse (ed), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-57.

moet het verder worden ingekleed, immers: in het licht van het hierboven genoemde sociaal-constructivistische uitgangspunt, is ‘collectief geheugen’ eigenlijk een pleonasme. Alle herinneringen zijn in zekere zin collectief. Er blijven dus allerlei interessante vragen liggen: wat is de verhouding tussen structuur (culturele en sociale mechanismen die bepalen hoe iets herinnerd wordt) en actor (mensen die een verleden zelf hebben ervaren)? Wat gebeurt er als er tegenstrijdige herinneringen van hetzelfde verleden bestaan? Hoe beïnvloedt de politieke context de manier waarop er over het verleden gesproken wordt? En wat verandert er wanneer een generatie van ‘ooggetuigen’ uitsterft? Het zijn allemaal vragen die nu, zestig jaar na het einde van Nederlands-Indië, relevant zijn.

De genoemde kwesties zijn aan de orde gekomen in wat in de geesteswetenschappen als het ‘history en memory-debat’¹² gelabeld is. Dat ‘debat’, dat in de context wordt geplaatst van verschillende (mentaliteits)historische en historiografische ontwikkelingen, heeft de verhouding tussen de omgang met het verleden in de moderne geschiedwetenschap en die daarbuiten, steeds verder geproblematiseerd.¹³ Voor historici is Pierre Nora op dit gebied een grote wegbereider geweest. Zijn studie naar ‘*lieux de mémoire*’, die resulteerde in een deconstructie van het Franse ‘nationale geheugen’¹⁴, was een revitalisering en verdere ontwikkeling van het gedachtegoed van de Franse socioloog Maurice Halbwachs (1877-1945). De kern van dat gedachtegoed was dat ‘herinneren’ context- en milieuafhankelijk is en dat ‘collectieve geheugens’ voortdurend opnieuw gevormd worden door een dynamische sociale context. Hoe meer macht die sociale context kan uitoefenen, hoe dwingender herinneringen worden gestructureerd.¹⁵ De macht van die sociale context kan worden begrepen in termen van kwantiteit, culturele dominantie en (vooral) politieke macht. Zo geven de institutionele positie en financiële armslag van een overheid vaak de doorslag.

Ook de Duitse literatuurwetenschapper Aleida Assmann heeft verschillende bijdragen geleverd aan de theorievorming over geheugen. Het begrippenkader dat zij hanteert gaat uit van een onderscheid tussen ‘ervaring’ en ‘verleden’, in plaats van dat tussen ‘geschiedenis’ en ‘geheugen’. Een ervaring, zo betoogt Assmann, krijgt pas betekenis als het ‘verleden’ wordt. Een chaotisch en vormeloos geheel van (individuele) percepties wordt dan gestructureerd in een *representatie* ervan. Het geheugen beschouwt Assmann als een bemiddelaar tussen beiden: enerzijds zijn alle representaties uiteindelijk op individuele ervaringen terug te voeren, anderzijds scheppen taal en culturele normen over hoe een ervaring gerepresenteerd moet worden, de betekenis die aan een ervaring wordt gegeven.¹⁶ Ervaring en representatie zijn op deze manier zózeer met elkaar verweven, dat de status van het geheugen verandert van brug tussen beiden in een *handeling*: het wordt synoniem voor het werkwoord ‘herinneren’, voor de manifestatie van de verwevenheid tussen ervaring en representatie. Herinneren kun je in dit kader dus definiëren als ‘het betekenis geven aan een ervaring’, of ‘het representeren van een ervaring’. Het aantrekkelijke van deze benadering is dat *agency* weer binnenboord komt.

¹² De term is in zoverre niet geschikt, dat ze suggereert dat het om maar één discussie gaat. Ook de suggestie dat het thema wetenschappelijk niet eerder aan orde is gekomen, is niet terecht.

¹³ Voor een scherpe analyse van deze ontwikkelingen zie: P. Nora, ‘Between memory and history: les lieux de mémoire’, *Representations* 26 (1989) 7-25.

¹⁴ Den Boer, ‘Geschiedenis’, 55; P. Nora (ed), *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984 -1992).

¹⁵ Hutton, ‘Recent scholarship’, 537.

¹⁶ A. Assmann, ‘History and memory’, *International encyclopedia of social & behavioral sciences* (2001) 6822-6829, aldaar 6822-6823.

Om iets meer te kunnen zeggen over verschillende manieren waarop ‘herinneren’ zich manifesteert en de functies die het in een sociale context vervult, maakt Assmann vervolgens een analytisch onderscheid tussen drie niveaus van herinneren. Het eerste noemt ze ‘sociaal’, of ‘communicatief’. Dit niveau zit nog heel dicht op individuele herinneringen. Het gaat om persoonlijke herinneringen, die sociaal betekenis krijgen en een specifieke tijdshorizon hebben: ze veranderen per generatiewisseling, ongeveer elke dertig jaar. Herinneringen zullen normaal gesproken na drie generaties uitsterven, waarmee het ‘herinneringsprofiel’ van een samenleving (voortdurend) verandert. Bepaalde herinneringen kunnen dit generatieperspectief overstijgen. Daarvoor moeten ze op een manier verweven raken met een politiek collectief. Het moet er als het ware een symbolische betekenis ‘bij’ krijgen. Op dit tweede niveau, dat Assmann ‘collectief’ noemt, gaan herinneringen een gestructureerde verbinding aan met waarden en identiteit van een collectief. Collectieve herinneringen zijn volgens Assmann altijd gepolitiseerd.¹⁷ Het derde niveau noemt ze ‘cultureel’. Het kenmerkt zich doordat het zich niet in eerste instantie in sociale interactie manifesteert, maar vaak gematerialiseerd is. Te denken valt aan monumenten, teksten en feestdagen. De betekenis ervan is meestal gecanoniseerd. De drie niveaus onderscheiden zich met andere woorden door hun mate van organisatie, hun temporele reikwijdte en hun ‘dragers’. De grenzen zijn daarbij niet scherp en de verschillende vormen van geheugen worden bemiddeld door identificatie.¹⁸

Inderdaad komt bij Assmann via een omweg toch weer de term ‘collectief geheugen’ om de hoek. Met het conceptuele kader dat eraan ten grondslag ligt, lijkt me dat prima. Het kader van Assmann biedt juist enkele interessante aanknopingspunten voor deze scriptie. Om te beginnen de temporele dimensie die ze heeft toegevoegd aan haar theorie over hoe herinneren ‘werkt’. Door de veranderende verhouding tussen ‘ooggetuigen’ en ‘collectief’ zal ook de manier waarop aan het verleden betekenis wordt gegeven na verloop van tijd veranderen, volgens Assmann. Wat de herinnering aan Nederlands-Indië betreft gaat het op dit punt voornamelijk om de verhouding tussen repatrianten en de rest van de samenleving. Het zijn vaak de eersten geweest die het koloniale verleden van Nederland op de agenda hebben gezet. Veranderen representaties van het Indische verleden inderdaad naarmate deze generatie verder verdwijnt? En hoe dan? Een ander aspect van herinneren dat Assmann naar voren heeft gebracht, is de bepalende invloed van een sociale omgeving en de ‘gelaagdheid’ daarvan. Hoe ‘publieker’ herinneringen zijn, hoe symbolischer hun betekenis. Het is interessant om, net als Locher-Scholten doet, de veranderende maatschappelijke, culturele en politieke context in verband te brengen met de manier waarop Nederlands-Indië gerepresenteerd wordt. Welke (symbolische) functies vervult het? En wat verandert daar in?

Een laatste aanknopingspunt uit Assmanns theorievorming is de nadruk die deze legt op representatie. Door herinneren te beschouwen als het representeren van een ervaring – in verschillende gradaties van organisatie – wordt het namelijk nog nadrukkelijker in verband gebracht met de discursieve context waarin het plaatsvindt. Een uitgangspunt van discoursstheorie is dat iets pas betekenis krijgt als de discursieve constructie ervan door een (taal)gemeenschap gedeeld wordt. Omdat discourses worden

¹⁷ A. Assmann, ‘1998 – Zwischen Geschichte und Gedächtnis’ in: A. Assmann en U. Frevert, *Geschichtsvergessenheit – Geschichtsversessenheit: vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (Stuttgart 1999) 19-52, aldaar 35, 41.

¹⁸ A. Assmann, *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006) 21-61.

beschouwd als tijdelijke, relatief sociaal begrensde, dynamische constructies, lijkt het verstandig om bij de analyse van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië ons verder te richten op het bestaan van *verschillende* discoursen en de manier waarop daarin betekenis wordt gegeven aan het koloniale verleden.¹⁹ Zonet zei ik bijvoorbeeld al iets over de betekenissen van het begrip ‘collectief geheugen’ in ‘het academische discours’ en ‘het alledaagse discours’. Een dergelijke onderverdeling kan verder worden uitgewerkt en op de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië worden toegespitst. Een inventarisatie van groepen (met wellicht een eigen specifiek discours), biedt een handvat om het onderwerp van deze scriptie te lijf te gaan. Bij de analyse van dergelijke discursieve constructies is het daarnaast goed om stil te staan bij het gedachtegoed van Edward Said, die (koloniale) beeldvorming in verband heeft gebracht met het mechanisme van ‘othering’. Het beschrijven (en karikaturaliseren) van een ‘ander’ is volgens hem onlosmakelijk verbonden met de constructie van een zelfbeeld.²⁰ Een discursieve benadering van herinneren houdt rekening met deze implicaties van representatietheorie.

Velden en discoursen

Om met een belangrijk onderscheid te beginnen: in de Nederlandse samenleving bestaat een (relatief kleine) groep mensen die ‘Indië’ zelf hebben ervaren, tegenover een veel grotere groep voor wie het minder persoonlijke betekenis heeft. Van Doorn spreekt wat de eerste groep betreft van de ‘Indische generatie’ van ruim 400.000 mensen: repatrianten (‘totoks’ en ‘Indische Nederlanders’²¹), Molukkers en veteranen. De groep kenmerkt hij als een lotsgemeenschap.²² In termen van Assmann zou je kunnen zeggen dat het hier gaat om mensen bij wie Nederlands-Indië op het communicatieve geheugenniveau zit, al is deze classificatie niet zonder problemen. Je hoeft immers niet in Indië geboren of zelfs geweest te zijn om er herinneringen aan te hebben. Bovendien strekt het communicatieve geheugen zich over meerdere generaties uit, wat de groep groter en diffuser maakt. Dat de vier genoemde groepen ieder een eigen specifieke herinneringsband met Indië hebben, zal echter niemand betwisten. Laten we ze ‘actieve herinneraars’ noemen.²³

De omgang met het Nederlands-Indische verleden door de actieve herinneraars blijft niet op het niveau van het communicatieve geheugen steken. Omdat voor alle vier de groepen de herinnering aan Indië een sterke identiteitsvormende functie heeft, krijgt het een collectieve betekenis die op bepaalde momenten wordt gepolitiseerd en publiek wordt uitgespeeld. Denk bijvoorbeeld bij de repatrianten aan hun kampervaringen en de Japanse smartengeldkwestie; bij Indische repatrianten aan hun subsidieaanvraag voor een ‘Indisch Huis’; bij veteranen aan de strijd voor een herdenkingsmonument; en bij Molukkers aan de diverse gijzelingsacties in de jaren zeventig. Wanneer herinneringen ‘collectief’ worden en gepolitiseerd raken, zullen ze in de publieke ruimte een plek moeten veroveren. Het is de vraag of een bepaald verleden buiten een groep van actieve herinneraars wel dezelfde betekenis heeft. In de discussie rond de

¹⁹ Vgl. M. Jørgensen en L. Phillips, *Discourse analysis as theory and method* (Londen e.a. 2002) 29-30.

²⁰ Suids bekendste werk waarin deze notie centraal staat, is *Orientalism* (1978).

²¹ Dit onderscheid tussen ‘raszuivere Europeanen’ en ‘gemengdbloedigen’ is in verschillende opzichten problematisch en zal later in deze scriptie aan de orde worden gesteld. Hoofdstuk 2, p 24; hoofdstuk 3, p. 52.

²² Van Doorn, *Indische lessen*, 63-64; Locher-Scholten, ‘Die Indische Generation’, 64.

²³ In het vervolg van deze scriptie zal ik voor het gemak vaak elliptisch de term ‘herinneraars’ gebruiken.

oorlogsmisdaden die Nederlandse soldaten zouden hebben gepleegd tijdens het dekolonisatieconflict, zien we bijvoorbeeld andere groepen naar voren komen, die elk een eigen manier hebben om de gebeurtenissen te representeren. Het gaat om politici, historici en journalisten.²⁴

Dit zijn geen groepen of ‘collectieven’ in de betekenis die Assmann hanteert. Ze construeren hun gezamenlijke identiteit immers niet op basis van gezamenlijke (collectieve) herinneringen. Toch ligt het voor de hand te veronderstellen dat ze verschillend met het Nederlands-Indische verleden omgaan. Enerzijds heeft dat te maken met het feit dat deze groepen onderling verschillende belangen en doelen hebben bij het representeren van het verleden, en daarbij verschillende strategieën hebben. Je kunt bijvoorbeeld gechargeerd zeggen dat het doel van politici (althans zeker wanneer deze regeringsverantwoordelijkheid dragen) is om controversiële plooien zo veel mogelijk glad te strijken, terwijl journalisten tegenstellingen juist op scherp willen zetten. Anderzijds onderscheiden de groepen zich omdat er binnen hun disciplines ‘regels’ gelden over de hoe je met het verleden moet omgaan, en omdat ze binnen de maatschappij sterk van elkaar verschillende sociale en politieke rollen vervullen. Deze verschillen zullen een grote invloed hebben op hun handelswijze en representaties van het verleden.

Wat dit laatste punt betreft is de theoretische notie ‘habitus’ van de Franse socioloog Pierre Bourdieu relevant. In het werk van Bourdieu staat *practice* centraal, het handelen van mensen in hun sociale context. Hij is, net zo als voor deze scriptie is voorgesteld, op zoek naar doelbewust en intelligent gedrag (*agency*), dat weliswaar door ‘structuren wordt gestructureerd’ maar er niet door wordt gedetermineerd. Bourdieu spreekt in dit verband van ‘interpretatieve repertoires’ (vooroordelen, regels, gewoontes), waar mensen praktisch en variërend gebruik van maken en die ze zelf op die manier weer vormgeven. Bourdieus theorie deelt een samenleving (‘horizontaal’) op in min of meer begrensde sociale terreinen waarin eigen ‘spelregels’ (of ‘marktmechanismen’) gelden die bepaald gedrag mogelijk, aannemelijk en voorspelbaar maken. Sociale actoren handelen vervolgens binnen een bepaalde ‘habitus’: kennis, competenties en gedragscodes die hun handelen mogelijk en zinvol maken.²⁵ Hoewel Bourdieu het niet expliciet heeft benoemd, ligt het voor de hand in het verlengde van zijn theorie te veronderstellen dat verschillende groepen elk hun eigen *dominante discours* hebben waarin het verleden op een bepaalde manier betekenis krijgt.

In deze scriptie onderscheiden we verschillende ‘velden’²⁶ met betrekking tot de representatie van het Nederlands-Indische verleden: ‘de academische wereld’, ‘de media’ en ‘de politiek’, ‘het geschiedenisonderwijs’, en ‘literatuur en film’. Door ze te contrasteren (ook met de ‘herinneraars’) en te onderzoeken hoe ze tot elkaar in verhouding staan, kunnen we meer te weten komen over de manier waarop in de Nederlandse samenleving met het koloniale verleden is omgegaan. De hier genoemde velden zijn niet per se vergelijkbare ‘grootheden’. Van ‘literatuur en film’ zou je bijvoorbeeld kunnen beweren dat het niet echt een veld is. De meeste literatuur over Indië is bovendien afkomstig van wat we zonet ‘actieve

²⁴ Scagliola, *Last van de oorlog*, 13, 241-246.

²⁵ R. Jenkins, *Key sociologists. Pierre Bourdieu* (Londen 1992) 64-92.

²⁶ ‘Veld’ is ook een centrale notie in de theorie van Bourdieu. De manier waarop de term in dit onderzoek wordt gebruikt, is echter *niet* per se die van Bourdieu. In dit onderzoek verwijst ‘veld’ als gezegd naar een groep waarvan de leden handelen binnen een bepaalde habitus en zich gegeven hun rol in de maatschappij bedienen van een grotendeels gemeenschappelijk ‘interpretatief repertoire’.

herinneraars' hebben genoemd.²⁷ Dit soort overlap bestaat tot bepaalde hoogte ook bij de andere velden. Het is echter goed om te bedenken dat de onderverdeling in velden een analytische constructie is, bedoeld om grip te krijgen op de herinneringscultuur. Dat neemt uiteraard niet weg dat de specifieke kenmerken van een veld en hun status in de maatschappij (kwantitatief, kwalitatief, institutioneel etc.) moeten worden meegenomen in de analyse. Zoals bij het veld 'media', dat een speciale rol vervult. Enerzijds is het qua inhoud en samenstelling veel diffuser en vager begrensd dan bijvoorbeeld 'academische wereld' – wat zegt bijvoorbeeld een opinieartikel van een professioneel historicus over het 'dominante discours' in de media? Anderzijds ligt het voor de hand dat juist dit veld een goede afspiegeling vormt van het bredere, 'alledaagse' discours over het koloniale verleden. Niet alleen omdat media tot doel hebben veel mogelijke visies naar voren te laten komen (waardoor een gemene deler het dichtst bij dat dominante discours komt), maar óók omdat media het dominante discours over het koloniale verleden zélf het sterkst beïnvloeden.²⁸

Het is dit 'dominante discours' over Nederlands-Indië en de ontwikkeling die dat heeft doorgemaakt, dat je wellicht als equivalent kunt zien van wat vaak slordig 'de plaats van Nederlands-Indië in het collectieve geheugen' wordt genoemd. Voor deze scriptie ben ik geïnteresseerd in de manier waarop dit dominante discours tot stand komt en hoe het zich op verschillende momenten verhoudt tot de genoemde velden. Het geheel van velden en de manier waarop daarin gestalte wordt gegeven aan gemeenschappelijke historische ervaringen, is hoe we hier het begrip 'herinneringscultuur' gedefinieerd hebben. Wie speelt in die herinneringscultuur een beslissende rol?

'Eruptiemomenten'

Om grip te krijgen op deze hoofdvraag, moet worden gezocht naar gevallen waarin de onderlinge verhoudingen tussen de velden en herinneringsgroepen kunnen worden geproblematiseerd. Dat kan het beste door te kijken naar momenten waarop het Nederlands-Indische verleden, of een erfenis ervan, in de publieke aandacht komt te staan en er dus vanuit verschillende maatschappelijke velden over gesproken wordt. In discussies over het koloniale verleden kunnen de verschillen aan de oppervlakte komen, en de (eventuele) uitkomst ervan kan licht werpen op de vraag wie een beslissende rol speelt in de herinneringscultuur. Zoals een vulkaan waar onder de koude oppervlakte hete lava stoomt, plotseling kan uitbarsten, zo zijn er in de postkoloniale periode talloze grote en minder grote van die 'eruptiemomenten'²⁹ in de herinneringscultuur geweest. Een zeer bekende is het televisieoptreden van Indië-veteraan Joop Hueting, die in 1969 in het VARA-programma *Achter Het Nieuws* sprak over Nederlands terreur tijdens de 'politieacties'.³⁰ Het wordt vaak gebruikt als cesuur voor de veranderende omgang met het koloniale verleden in de Nederlandse samenleving. Een kritische houding zou in het vervolg de boventoon gaan

²⁷ Bijv. P. Pattynama, 'Herinnerd Indië. Autobiografische teksten van Indische migrantenschrijvers', *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 10, 2 (2003) 270-286.

²⁸ Vgl. K. Gawarecki, 'Koloniale Erinnerungen im Jubiläumsjahr 400 Jahr VOC', in: idem en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 167-179, aldaar 170-171 'Printmedien als erinnerende Akteure'; P. Pattynama, "'Max Havelaar'" of de invloed van de populaire media op de herinnering aan Indië', *Indische Letteren* 21, 3 (2006) 169-185.

²⁹ Deze term is ontleend aan Elsbeth Locher-Scholten.

³⁰ Scagliola, *Last van de oorlog*, 108-109.

voeren. Je kunt het geval ook beschouwen als moment waarop verschillende representaties openlijk met elkaar in conflict kwamen: die van verschillende veteranen, historici, politici en journalisten.

In deze scriptie zullen vier ‘eruptiemomenten’ bij wijze van casestudy aan de orde komen. Om te beginnen zijn dat de diverse gijzelingsacties die Molukse jongen pleegden in de periode tussen 1970 en 1978. Ze vroegen daarmee aandacht voor hun gedwarsboomde ideaal van een vrije Zuid-Molukse republiek en zetten zo een deel van de koloniale erfenis van Nederland op de publieke agenda. Het tweede moment is niet ‘politiek’ maar ‘cultureel’ van aard: de verfilming van de roman *Oeroeg* van Hella Haasse. Daarin wordt dekolonisatie en het ontstaan van Indonesië op een dramatische manier belicht, vanuit het perspectief van twee vrienden: de ‘totok’ Johan, en de ‘inlander’ Oeroeg. De derde case gaat over de discussies rond het Van Heutsz-monument in Amsterdam, waarvan in 2000 werd besloten tot ‘naams- en functieverandering’. Het heet nu ‘Monument Indië Nederland’ en staat voor de ‘herinnering aan de relatie tussen Nederland en Indië gedurende de koloniale periode’.³¹ De laatste case gaat over het ‘veld’ geschiedenisonderwijs. De rol van Nederlands-Indië in het geschiedenisonderwijs zal worden onderzocht aan de hand van eindexamencurricula waarin dit onderwerp centraal stond (het zijn er vier geweest: in 1976, 1988, 2001 en 2007). Hoe kwamen die tot stand, wat veranderde er in de manier waarop het koloniale verleden voor het voetlicht werd gebracht en hoe werd er (vanuit verschillende velden) op gereageerd? In het volgende hoofdstuk worden de cases nader toegelicht en in de context van de veranderende herinneringscultuur geplaatst.

In deze theoretische inleiding is het relevant vast iets te zeggen over hoe de cases onderzocht kunnen worden, namelijk op twee manieren: ‘historisch’ en ‘discoursanalytisch’. Wat dat eerste betreft gaat het om wie er mee discussieert, welke gebeurtenissen het eruptiemoment contextualiseren en wat de uitkomst of afloop ervan is. Het ‘moment’ is uiteraard ingebed in een maatschappelijke en politieke context. De discoursanalytische manier van kijken naar een eruptiemoment gaat over de manier waarop er (vanuit de verschillende velden) over de actualiteit en (de relatie met) het koloniale verleden gesproken wordt. Het centrale uitgangspunt van discoursanalyse is dat de sociale werkelijkheid wordt geconstrueerd door de manier waarop deze in taal benoemd wordt, waardoor deze er in verschillende contexten en verschillende momenten anders uitziet. Een discours is met andere woorden *een beeld* van de sociale werkelijkheid, dat geconstrueerd wordt door de manier waarop er over gesproken wordt, en waarmee onderliggende boodschappen, waarden en normen worden gecommuniceerd.

Ook binnen de discipline van discoursanalyse gaan de theoretische richtingen sterk uiteen. De verschillen in benadering zijn grofweg samen te vatten als een continuüm tussen historisch materialisme en radicale discours Theorie. Bij de eerste wordt ‘discours’ volledig bepaald door een non-discursieve context, zoals sociaaleconomische omstandigheden; bij de tweede wordt de gehele sociale werkelijkheid als in beginsel discursief beschouwd.³² Een middenpositie lijkt mij het meest zinvol: enerzijds moeten de institutionele kaders (en ‘historische omstandigheden’) worden meegenomen in een analyse, anderzijds moeten de sociale en politieke implicaties van discursieve constructies niet worden onderschat,

³¹ Website stadsdeel Amsterdam Zuid: http://www.oudzuid.amsterdam.nl/kunst_en_cultuur/overige_pagina/s/monument_indie (8 juli 2008).

³² Jørgensen en Phillips, *Discourse analysis*, 20.

bijvoorbeeld waar het gaat om identiteitsvorming. Er zijn wat mij betreft drie (samenhangende) noemers waaronder je betekenisconstructies over het Nederlands-Indische verleden kunt plaatsen. Dat zijn naast *identiteitsvorming* (door een verleden als deel van je eigen verleden te benoemen, construeer je een eigen, of een gemeenschappelijke identiteit) een *moreel kader* (met het oordeel dat je over het verleden velt, construeer je een waardengemeenschap) en *culturele referentie* (een verleden benoemen als onderdeel van een groter samenleving, of ‘cultuur’ voor wie dit verleden van betekenis is).

Qua methode richt discoursanalyse zich vooral op twee belangrijke mechanismen die een rol spelen in discursieve constructies: ‘*membership categorization*’ en de ‘fixatie van *signifiers*’. Bij de eerste gaat het om de manier waarop identiteiten worden geconstrueerd, bij de tweede gaat het om de betekenisconstructie van begrippen. Door in teksten te kijken hoe begrippen in relatie staan tot elkaar (in equivalentie of oppositie) kan deze betekenisconstructie worden blootgelegd.³³ Dat de twee mechanismen verbonden zijn, is te zien in discoursen waarin een morele gemeenschap wordt geconstrueerd rond bepaalde *key signifiers*. In het geval van Nederland moet daarbij nadrukkelijk worden gewezen op het na de Tweede Wereldoorlog dominante discours rond de *signifiers* ‘goed en fout’. Ze vormen al decennia een leidend begrippenkader bij de definiëring van veel maatschappelijke en historische kwesties.

Tijdens eruptiemomenten kunnen discursieve conflicten aan de oppervlakte komen. Dit is het geval wanneer door verschillende groepen of in verschillende velden, *signifiers* anders ‘gefixeerd’ worden. Dan worden er verschillende betekenissen geconstrueerd. Het is in dit verband interessant om te kijken naar begrippen als ‘Nederlands-Indië’, ‘koloniaal’, ‘Indisch’ etcetera, om te zien hoe ze betekenis krijgen, in welke context ze gebruikt worden op welke manier ze gethematiseerd worden. Verschillen zijn interessant, maar ‘consensus’ evenzeer. In discoursanalytische termen impliceert dat namelijk een machtsaspect. Consensus en dominantie zijn binnen dit kader nagenoeg inwisselbaar. Wat mensen bijvoorbeeld ‘collectief geheugen’ noemen, is binnen dit kader eerder een hegemoniaal discours over welke ‘herinnering’ relevant is, dan een gezamenlijke herinnering.³⁴

Institutionalising

De nadruk op (eventuele) discursieve conflicten, kan ten onrechte de indruk wekken alsof een herinneringscultuur één groot strijdperk is waarop verschillende spelers elkaar te vuur en te zwaard aan het bevechten zijn. Het tegendeel is meestal waar: over veel historische representaties bestaat weinig controverse. Toch is het goed te beseffen dat een dominant geschiedbeeld impliceert dat andere representaties zijn gemarginaliseerd. Het is helemaal goed je dit te realiseren bij representaties die een geïnstitutionaliseerd karakter hebben. In geïnstitutionaliseerde representaties van het (koloniale) verleden is ‘herinnering’ zo zeer bestendig, dat het een zeer sterke pretentie heeft ‘de geschiedenis’ te *zijn*. Er gaat in elk geval een zeer sterke autoriteitsclaim van uit over hoe het met verleden moet worden omgegaan.

³³ De methode is ontleend aan de discoursanalyse van Ernesto Laclau en Chantal Mouffe. Idem, 24-59, aldaar 26-29. Deze interpretatie is uiteraard heel beknopt; je kunt ook zeggen dat discoursanalyse zich primair richt op ‘waarheidsclaims’ en de retorische strategieën die daarbij worden ingezet.

³⁴ Ibidem, 36. Voor een goed voorbeeld van een casestudy met een discursieve benadering van geheugen en geschiedenis: T. Katriel, ‘Sites of memory: discourses of the past in Israeli pioneering settlement museums’, *The quarterly journal of speech* 80, 1 (1994) 1-20.

Voorbeelden van geïnstitutionaliseerde herinneringen zijn monumenten, historische standaardwerken en onderwijscurricula.

In een onderzoek naar de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië moet dus ook naar het aspect van institutionalisering wordt gekeken. Bij de vraag wie ‘een beslissende rol’ speelt in die herinneringscultuur, moeten processen van institutionalisering wellicht zelfs extra zwaar worden gewogen, omdat het gaat om representaties die zelf meer gewicht in de schaal leggen en over een langere tijd hun invloed behouden. Het zijn herinneringen op het niveau dat Assmann ‘cultureel geheugen’ noemt. Interessant zijn daarom de vragen: wie zijn er bij de totstandkoming van deze representaties betrokken, en wie niet? Hoe zien deze representaties eruit en op welke manier veranderen ze? In de cases over het Monument Indië – Nederland en over de eindexamens Geschiedenis komen die vragen aan de orde. Ze laten enerzijds zien op welke manier geschiedbeelden van Nederlands-Indië geïnstitutionaliseerd raken en geven anderzijds inzicht in de dominante manier waarop er met het koloniale verleden wordt omgegaan.

Met de focus op ‘eruptiemomenten’ en ‘institutionalisering’ worden twee belangrijke aspecten van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië behandeld. Je zou de eerste de ‘hete’ kant daarvan kunnen noemen, en de tweede de ‘koude’. Het is verleidelijk om deze respectievelijk ‘herinnering’ en ‘geschiedenis’ te noemen, maar dat zullen we om begripsverwarring te voorkomen maar niet doen. Daarvoor zijn beide processen te zeer intrinsiek met elkaar verbonden. Eruptiemomenten kunnen bestaande geïnstitutionaliseerde representaties immers weer naar de ‘hete’ kant van de herinneringscultuur verplaatsen, terwijl het moment van institutionalisering zelf ook weer als eruptie kan worden beschouwd. Te denken valt in dit opzicht aan de discussie die ontstond naar aanleiding van deel XIa van Loe de Jongs *Het Koninkrijk*, waarin de ‘mythe van goed bestuur’ van Nederlands-Indië werd bekritiseerd.³⁵ Juist het publieke (dus zichtbare) karakter van geïnstitutionaliseerde geschiedbeelden maakt natuurlijk dat ze gemakkelijk discussie oproepen.

Historische cultuur

Omdat deze scriptie zo’n brede relevantie en reikwijdte claimt, moet naast bovenstaande uitwerking van het begrip ‘herinneringscultuur’, ook kort iets worden gezegd over de theoretische notie ‘historische cultuur’. De sociaal-culturele mechanismen die ten grondslag liggen aan het herinneren van en betekenis geven aan Indië zijn namelijk ingebed in een bredere wetenschappelijke, politieke, sociale en economische infrastructuur waarbinnen het historische bedrijf werkt. Je kunt historische cultuur definiëren als de manier waarop mensen gestalte geven aan de omgang met het verleden. Het gaat daarbij dus niet om concrete representaties en de manier waarop die in conflict (kunnen) komen, maar om de manier waarop verschillende onderdelen van de historische cultuur zich tot elkaar verhouden en om de typen ‘historisch bewustzijn’ in een samenleving. Slechts enkele algemene constatering zijn wat dit betreft voldoende.

Allereerst ligt een groot deel van de ‘omgang met geschiedenis’ ver verwijderd van de mechanismen van collectieve identiteitsvorming die hierboven omschreven staan. Er is ook veel onschuldig

³⁵ Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument’, 214.

vermaak, historisch toerisme en esthetische geschiedbeleving.³⁶ Op de tweede plaats is de historische cultuur persoonlijker, *gefragmenteerder* en visueler geworden. De toegenomen mogelijkheden (technisch en financieel) om je met het verleden bezig te houden, én het als gevolg van steeds snellere veranderingen toegenomen *historisch besef*, hebben een grotere gerichtheid op het verleden teweeggebracht. Daarmee samen hangt het fenomeen ‘*musealisering*’, dat de toegenomen bewaar- en historiseerdrift aanduidt.³⁷ Weer in het verlengde daarvan kan tot slot worden genoemd de toegenomen reflectie op het eigen herinneren dat onze samenleving kenmerkt.³⁸ Binnen de (geschied)wetenschap heeft dat zich geuit in een *cultural turn*, die een verschuiving van aandacht betekende naar de gesitueerdheid van kennisproductie in plaats van kennis zelf. Net als de eerder genoemde ‘geheugenstudies’ kun je het onderwerp van deze scriptie als voorbeeld daarvan zien.

De veranderingen in historische cultuur zijn in hoge mate mondiale fenomenen, die in zekere zin onder het label (of containerbegrip) ‘globalisering’ kunnen worden geschaard. Technologische ontwikkelingen (televisie, internet etc.) migratiestromen, toenemende mondiale fysieke, economische en culturele verbindingen en afhankelijkheid hebben de wereld niet alleen ‘verkleind’, maar in veel opzichten ook ‘vergroot’: ze hebben een internationalisering en democratisering van culturele interpretatiekaders mogelijk gemaakt die invloed heeft op de manier mensen betekenis geven aan de wereld waarin ze leven en het verleden dat er voor hen toe doet.³⁹ Dat ‘Rawagede’ zoveel decennia later inzet is geworden van een politieke claim binnen het discours van ‘mensenrechten’ is hier een voorbeeld van. Zo ook de manier waarop in de jaren zeventig Molukse jongeren hun RMS-ideaal in verband brachten met (de retoriek van) andere vrijheidsbewegingen als de *Black Panther*-beweging in de VS of de PLO in Israël.

‘Herinneringen’ zijn in die zin niet alleen ‘onschuldig vermaak’, maar ook culturele en historische claims, die er voor mensen inderdaad ‘toe doen’. Om te kunnen functioneren in een gemeenschap en je verbonden te kunnen voelen met een groep, moet je je immers op de een of andere manier identificeren met een gemeenschappelijke herinnering. Culturele, sociale en politieke processen maken hoe het koloniale verleden herinnerd wordt, en hoe de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië eruit ziet. Het beschreven theoretische kader van representaties, velden en discoursen biedt een handvat voor een studie naar wie daarin een beslissende rol vervult.

³⁶ K. Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alldaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002) 285-289; L. Dosman, E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000) 32-33.

³⁷ Bijv. Ribbens, *Een eigentijds verleden*, 24-28.

³⁸ Nora, ‘Between memory and history’.

³⁹ A. Appadurai, ‘Grassroots globalization and the research imagination’, *Public Culture* 12, 1 (2000) 1-19.

2. Een verkenning van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië

Voordat we ingaan op de casestudy's naar eruptiemomenten in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië en op het aspect van institutionalisering, moeten we eerst de algemene trekken van die cultuur schetsen. Wat zijn de kenmerkende aspecten erin, wie hebben er de afgelopen halve eeuw een rol in gespeeld en wat waren de belangrijkste ontwikkelingen? Op deze manier worden de casestudy's gecontextualiseerd en wordt de keuze ervoor gerechtvaardigd. Grofweg is die rechtvaardiging als volgt samen te vatten: aan de ene kant doen ze recht aan de diversiteit van de herinneringscultuur, doordat in de verschillende cases steeds verschillende spelers centraal staan, en de nadruk steeds op een ander aspect van herinneren ligt. In de eerste case is dat het (identiteits)politieke, in de tweede vooral het (populair)culturele, en de laatste twee het institutionele. Aan de andere kant kunnen de cases (mede door hun spreiding in de tijd) de veranderingen in de herinneringscultuur illustreren, doordat ze op een bepaalde manier een afspiegeling zullen vormen van het dominante discours.

De cases beschouwen als afspiegeling van een 'dominant discours' is overigens bijna het tegenovergestelde van wat het theoretische kader had voorgesteld. Dat impliceerde immers juist dat dit lineaire verhaal over de veranderende omgang met koloniaal verleden moest worden 'gefragmenteerd'. Een algemene schets van 'de ontwikkelingen' is wat dat betreft ook deels een reproductie van bestaande analyses van het onderwerp. In het eerste deel van dit hoofdstuk worden die 'ontwikkelingen' beschreven als 'geleidelijke opkomst van de herinneringen van actieve herinneraars binnen het publieke domein'. De mensen voor wie de herinnering aan Indië een persoonlijke en identificerende betekenis had, slaagden er namelijk steeds beter in zich te organiseren en hun herinneringen te politiseren. De politiek kwam deze groepen vanaf het laatste kwart van de vorige eeuw meer tegemoet, wat deels tot een institutionalisering van hun herinneringen leidde. Het tweede deel van dit hoofdstuk schetst vervolgens de ontwikkelingen in de velden 'literatuur en film' en 'academische wereld'.

Het einde van Indië: de komst van actieve herinneraars

Toen op 17 augustus 1945, twee dagen na de Japanse capitulatie, de onafhankelijkheid van Indonesië werd uitgeroepen, waren er maar weinig Nederlanders die beseften dat aan een lange periode van koloniale overheersing een einde was gekomen. De regering ging er vanuit dat ze haar gezag in Indië zou herstellen en dat de vooroorlogse situatie zou terugkeren. Dit bleek een illusie: het verzet van een groot deel van de Indonesische bevolking bleek zo groot dat Nederland met de Indonesische leiders moest onderhandelen en zich twee keer genoodzaakt voelde militair in te grijpen. Eufemistisch werd dat ingrijpen betiteld als 'politoneel', maar de grootscheepse militaire operaties in 1947 en 1949 en het geweld dat daarbij (van twee kanten) gebruikt werd, rechtvaardigen de term 'dekolonisatieoorlog'. Het succes van deze militaire acties was zeer betrekkelijk: internationale druk dwong Nederland tot een Ronde Tafel Conferentie, waar over de onafhankelijkheid werd onderhandeld. Op 27 december 1949 droeg Nederland de regering de soevereiniteit over.

Het einde van Indië betekende dat het grootste deel van de ‘Europese’ inwoners van Nederlands-Indië naar Nederland migreerde. De voor Nederlandse begrippen sinds de zeventiende eeuw ongekend grote groep migranten belichaamde de erfenis van een koloniale geschiedenis waaraan ineens een einde was gekomen. In de periode tussen 1945 en 1962 ‘repatrieerden’ ruim 300.000 mensen vanuit Indonesië naar Nederland. Tweederde daarvan was van gemengde, Indo-Europese afkomst en velen van hen waren nooit eerder in hun ‘vaderland’ geweest. Een groot deel van hen arriveerde in de periode tot 1951, maar ook daarna hield de migrantenstroom aan. De jaren 1957-8 (toen Soekarno Nederlandse bedrijven nationaliseerde en vervolgens Nederlanders het land uitzette) en 1963 (toen Nederland de soevereiniteit over Nieuw Guinea had afgestaan) waren daarin piekmomenten.¹ In de periode tussen 1957 en 1965 arriveerden daarbij nog zo’n 25.000 ‘spijtoptanten’, die besloten hadden hun eerder verkozen Indonesisch staatsburgerschap voor de Nederlandse nationaliteit in te ruilen.²

Naast deze groepen ‘Indischgasten’, zijn twee andere groepen actieve herinneraars te onderscheiden die in deze periode naar Nederland kwamen. De 125.000 veteranen die in de periode 1945-1949 in Indonesië gediend hadden, en de Zuid-Molukse KNIL-militairen en hun families (12.500 mensen) die in 1951 in Nederland werden ondergebracht. Het lot van laatste groep is wel eens als ‘het wisselgeld van de koloniale geschiedenis’ betiteld.³ De Nederlandse regering had hen naar Nederland verscheept omdat de door Molukkers uitgeroepen Republiek Maluku Selatan (Republiek der Zuid-Molukken) inmiddels was bezet door de Republiek Indonesië. In Nederland werden ze ‘tijdelijk’ in geïsoleerde ‘woonoorden’ ondergebracht, maar van terugkeer naar een vrije RMS kwam het nooit meer.⁴

De Nederlandse samenleving reageerde met weinig enthousiasme op de nieuwkomers en op de niet-westerse van hen met des te meer vooroordelen. Tot 1955 voerde de regering wat repatriëring betreft zelfs een ontmoedigingsbeleid.⁵ In de ogen van veel repatrianten schoot de opvang in deze jaren ook tekort. De naar huidige maatstaven zeer beperkte (psychologische) hulpverlening wordt in verband gebracht met de chaotische situatie vlak na de oorlog en vooral met de heersende mentaliteit, waarin het herstel werd gedacht in *collectieve* termen (een ‘organische reconstructie’). Er was nauwelijks plaats voor onderscheid in bevolkingsgroepen of individuen, temeer omdat men meende dat de oorlog een ‘asocialisering’ had betekend die nu op nationaal niveau moest worden goedge maakt.⁶

De gebrekkige belangstelling voor repatrianten uitte zich ook in desinteresse voor hun ervaringen en herinneringen. In een periode waarin de wederopbouw van Nederland centraal stond en qua herinneringen slechts de Duitse bezetting telde, bleek er voor Nederlands-Indië eigenlijk geen plaats. De herinneringen van repatrianten, die waar het de vooroorlogse periode betrof grotendeels onder de noemer

¹ U. Bosma, R. Raben en W. Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2006)192; W. Willems, en L. Lucassen (eds), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994) 7-9; E. Locher-Scholten, ‘Die “Indische Generation” in den Niederlanden. Koloniales Erbe als innen- wie aussenpolitisches Problem (1950-2005)’, *Werkstattgeschichte* 43 (2006) 63-83, aldaar 63-65.

² Voor een overzicht van de cijfers zie: Bosma e.a., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 136,182-208.

³ H.J. Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken* (Franeker 1977) 1.

⁴ Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 119-144.

⁵ Willems en Lucassen, *Het onbekende vaderland*, 7; Bosma e.a., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 51.

⁶ M. Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 271-284.

van 'idylle' (of 'tempo doeloe') worden geplaatst, maar bij velen werden overschaduwd door de ervaringen uit de periode na 1942, werden daardoor voornamelijk in besloten kring beleefd. Dat veel Indische Nederlanders zich in de jaren veertig juist in toenemende mate met Nederland hadden geïdentificeerd, maakte dit gegeven extra pijnlijk.⁷ De herinneringen van (Indo-)Europeanen die in Japanse kampen geïnterneerd waren geweest, zouden pas in de publieke belangstelling komen te staan na belangrijke maatschappelijke veranderingen, die deels kunnen worden samengevat onder de noemer van een 'gepsychologiseerd' en 'geïndividualiseerd' wereldbeeld. Een discours van 'slachtofferschap' kwam pas na de jaren zestig op, waardoor slachtoffergroepen zich als zodanig konden emanciperen. Waar Indische oorlogsherinneringen aanvankelijk alleen publiek betekenis konden krijgen wanneer ze 'assimileerden in het Nederlandse discours van verzet en nationale eenheid', konden ze na de jaren zeventig pas als specifiek Indisch worden gerepresenteerd.⁸

Gepolitiseerde herinneringen

Wat de 'actieve herinneraars' gemeen hebben, is dat zij het vaak zijn geweest die het Nederlands-Indische verleden op de publieke agenda hebben gezet. In hun relatie tot 'de rest van de samenleving', lijkt een algemene tendens te zijn geweest de geleidelijke invloed van hun herinneringen in het publieke domein. Locher-Scholten koppelt dit aan sociaal-culturele processen waaronder de emancipatie van Indische groeperingen zelf.⁹ Dat vormt het eerste belangrijke kenmerk van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië: de thema's en collectieve herinneringen hierin concentreren zich op de eerste plaats rondom concrete groepen voor wie het verleden een identiteitsvormende functie heeft. Het 'succes' van deze spelers in de herinneringscultuur (qua agendering en invloed) is voor een belangrijk deel afhankelijk van de mate waarin ze zich politiek kunnen manifesteren. 'Herinneringen' die op een bepaalde manier geïnstitutionaliseerd zijn, of worden vertolkt door een organisatie met politieke armslag, hebben een grotere kans zich naar een 'hoger collectief niveau' op te werken. De tendens van 'geleidelijk groeiende invloed binnen het publieke domein', die overigens door de verschillende casestudy's zal moeten worden getoetst, is dan ook voor een deel een politiek spel geweest. Verschillende belangenorganisaties hebben geprobeerd om hun specifieke doelen met betrekking tot het koloniale verleden te bereiken vis-à-vis 'de politiek' en 'de samenleving'.

Een eerste voorbeeld van herinneringspolitiek was het optreden van de Nederlands-Indische Bond van Ex-krijgsgevangenen en Geïnterneerden (NIBEG). Deze organisatie, die tussen 1945 en 1963 actief was, bepleitte de erkenning en herdenking van de oorlog(sslachtoffers) in Nederlands-Indië.¹⁰ Het moeizame proces dat ten grondslag lag aan het geïnstitutionaliseerde resultaat van de inspanningen (een 'Indonesische urn' in het nationaal monument op de Dam, in 1950 toegevoegd aan die van de 11

⁷ E. Locher-Scholten, 'Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië', *BMGN* 114, 2 (1999) 192-222, aldaar 195.

⁸ Ibidem; E. Locher-Scholten, 'Die "Indische Generation"', 72; H. Meijer, *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005* (Amsterdam 2005) 12.

⁹ Locher-Scholten, 'Van Indonesische urn tot Indisch monument', 195; G. Oostindie, 'Historische gebaren. Indische geschiedenis, postkoloniaal trauma en identiteitspolitiek', *De academische boekengids* 50 (mei 2005) 7-9, aldaar 8.

¹⁰ Bosma e.a., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 53; Locher-Scholten, 'Van Indonesische urn tot Indisch monument', 197.

Nederlandse provincies en onthuld in 1956), illustreert twee dingen: allereerst hoezeer deze herinneringspolitiek was gekoppeld aan één collectief (Nederlanders uit Indië in plaats van alle betrokkenen) dat zich als pressiegroep manifesteerde; daarnaast hoezeer het succes van zo'n pressiegroep op nationaal niveau afhing van de politieke context. Het dekolonisatieconflict en de daaropvolgende complexe relatie tussen Nederland en Indonesië maakten de kwestie erg politiek gevoelig. De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Indië kon dan ook pas publiek worden toen deze werd losgekoppeld van die aan het proces van dekolonisatie.¹¹ De laatste raakte daarmee snel op de achtergrond. Een minder beladen omgang met het verleden werd pas mogelijk nadat Indië ook echt *verleden* was geworden, na de overdracht van Nieuw Guinea eind 1962.

Locher-Scholten gebruikt het voorbeeld van de 'urn' in vergelijking met twee andere monumenten waarin de oorlogsjaren in Indonesië centraal staan, om de veranderende herinneringscontext te illustreren. De eerste daarvan was het 'vrouwenmonument' (1971) ter herinnering aan het leed in de Japanse vrouwenkampen. Ook deze kwam tot stand op initiatief van een belangenvereniging¹², maar werd uiteindelijk zonder overheidssubsidie in Apeldoorn geplaatst.¹³ Het Indische Monument in Den Haag (1988) kwam in een andere context tot stand: met overheidssubsidie en in samenwerking tussen herinneraars en verschillende ministeries. Dat de politieke erkenning van het monument veel groter was, laat zien wat er in de jaren tachtig in de herinneringscultuur rond Indië veranderd was. De herdenking op 15 augustus van de Japanse capitulatie was geïnstitutionaliseerd geraakt, de aandacht verbreed naar alle slachtoffers van die oorlog (ook Indonesiërs), en de pijnlijke herinneringen werden meer als specifiek Indisch erkend.¹⁴ De symbolentaal was daardoor mee veranderd van 'nationale heroïek' (Nederlandse vrouwen in de kampen als onverzettelijke moeders) naar 'gedeeld leed'.¹⁵ Hoe complex in dit verband de relaties tussen verschillende niveaus van herinneren zijn, illustreert Esther Captain in haar studie naar de kampervaringen en -herinneringen. Zij signaleert dezelfde ontwikkelingen, maar dan in persoonlijke mémoires. De emancipatie van slachtoffergroepen die mede door de veranderende politieke context had plaatsgevonden, was dus zowel een gevolg van (collectief geworden en gepolitiseerde) individuele herinneringen, als sterk van invloed op (de narratieve presentatie van) die herinneringen zelf.¹⁶

Het begin van de maatschappelijke veranderingen die een andere omgang met het Indische verleden in gang zetten, wordt meestal gedateerd rond het eind van de jaren zestig. In hoofdstuk 1 kwam al ter sprake dat het optreden van psycholoog en Indiëveteraan Joop Hueting in VARA's *Achter het nieuws* in 1969 hierbij als cesuur wordt gebruikt. Hoewel hij voor de misdaden van Nederlandse soldaten al eerder aandacht had gevraagd, was de maatschappelijke en politieke impact van zijn televisieoptreden veel groter. Het kabinet De Jong besloot een commissie in te stellen die binnen enkele maanden met de 'Excessennota'

¹¹ Locher-Scholten, 'Van Indonesische urn tot Indisch monument', 197.

¹² Namelijk de Stichting Nederlandse Slachtoffers Japanse Vrouwenkampen; Idem, 208.

¹³ Het monument staat sinds 1985 in Bronbeek (Arnhem).

¹⁴ Dat neemt niet weg dat de herdenking van de oorlogsjaren in Nederlands-Indië nog steeds vrij marginaal was in vergelijking met die aan de Tweede Wereldoorlog in Europa. De eerste voorzag in *specifieke* behoefte.

¹⁵ Locher-Scholten, 'Van Indonesische urn tot Indisch monument', 212.

¹⁶ E. Captain, *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002) 213-263; Zie voor de wisselwerking tussen individuele herinneringen en 'nationale discoursen' G.M. White, 'Emotional remembering. The pragmatics of national memory', *Ethos* 27, 4 (2000) 505-529.

als resultaat kwam. De veteranen vormden een tweede grote groep die zich na een periode van lang stilzwijgen voor een deel als slachtoffergroep wist te emanciperen, al zou het tot in de jaren tachtig duren voordat zij hun traumatische herinneringen publiek betekenis konden geven. In de affaire Hueting hadden ze zich op opiniepagina's geroerd, maar in die periode hadden ze het maatschappelijke tijt tegen gehad. In de context van antiautoritaire, rebelse jongerenbewegingen en kritiek op de Vietnamoorlog, werd het Nederlandse optreden in de Indonesische kwestie ineens actueel. Vooral in linkse kringen werd het scherp veroordeeld en het zelfbeeld van Nederland als 'gidsland' stevig door elkaar geschud. In het verlengde van de kritiek op de 'politieke acties' werd het koloniale verleden van Nederland in zijn geheel door meer mensen in termen van onderdrukking, uitbuiting en racisme geïnterpreteerd.¹⁷

Dit morele aspect heeft in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië steeds een grote rol gespeeld, niet in de laatste plaats omdat het zo op gespannen voet staat met een dominant nationaal zelfbeeld en met een andere erfenis die Nederland aan het koloniale verleden had overgehouden: die van de 'ethische politiek'. Die uitte zich in de opvatting dat Nederland in Indië juist een nobele taak had proberen te vervullen. Dat morele spanningsveld is steeds om de hoek gekomen wanneer het Nederlandse militaire optreden tijdens het dekolonisatieconflict onderwerp werd van publieke discussie.¹⁸ De affaire Poncke Princen in 1994 is hiervan een goed voorbeeld.¹⁹ Toen deze 'deserteur' (hij was in 1947 overgelopen naar het Indonesische leger) een visum werd geweigerd, laaide in de media opnieuw een discussie op over 'goed en fout' in Indië. Dit aspect komt ook ter sprake in de case over de verfilming van *Oeroeg*, in 1993. Veteranen voelen zich bij dergelijke discussies vaak misbruikt als symbolen voor 'kolonialisme', met alle negatieve connotaties van dien, terwijl hun belangeloze inzet voor de (destijds door veel Nederlanders gesteunde) strijd ermee wordt gebagatelliseerd of zelfs veroordeeld.²⁰ Het maatschappelijke omslagpunt van de jaren zeventig viel samen met het op de voorgrond treden van een andere prangende koloniale erfenis: de Molukse kwestie. Het verblijf van Molukse ex-KNIL-militairen en hun families was de Nederlandse regering in de loop van de jaren vijftig als permanent gaan beschouwen, terwijl hun sociale en maatschappelijke integratie door bewuste isolatie nog nauwelijks van de grond was gekomen. De frustraties over hun maatschappelijke positie, en vooral het op de uitblijven van een vrije Zuid-Molukse Republiek leidde tussen 1970 en 1978 tot enkele terroristische acties van jongeren uit de tweede generatie. Ze staan centraal in de eerste case van hoofdstuk 3 en illustreren hoe het koloniale verleden een concrete en gepolitiseerde betekenis kreeg. Het werd daarmee definitief weer 'onder het tapijt vandaan gehaald'; de

¹⁷ Vgl. Meijer, *Indische rekening*, 246; S.I. Scagliola, 'Heen en weer geslingerd tussen feiten en emoties. Een kritiek op de visie van J.J.P. de Jong' in: G. Verbeek (ed), *Ruimte voor revisie: het koloniale verleden in België en Nederland* (2001) 42-58, aldaar 42.

¹⁸ R. Meijer, *Oostindisch doof. Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 1995) 9-18; Van Doorn, *Indische lessen*, 76; vgl. E. Locher-Scholten, 'De grabbelton van De Beus of uit de ivoren toren. Een reactie', *BMGN* 116, 3 (2001) 325-329, aldaar 326.

¹⁹ Een vergelijkbare affaire had al eens in 1978 plaatsgevonden, maar had toen minder stof doen opwaaien. Van Doorn, *Indische lessen*, 68.

²⁰ Vgl. P. Pattinama, 'Postkoloniale Erinnerung an (Niederländisch-)Indiën: koloniale Vergangenheit, kulturelle Erinnerung und Literatur' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutsch und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 111-126, aldaar 122.

acties fungeerden voor veel Nederlanders als een 'spoedcursus kolonialisme'.²¹ De RMS kwam geen stap dichterbij, maar ontwikkelde zich in de loop van de jaren tachtig en negentig tot symbool voor een Molukse identiteit.²² Georganiseerd in (belangen)verenigingen of in een tijdschrift als *Marinjo*, en tijdens jaarlijkse herdenking van de stichting van de RMS op 25 april, hielden Molukkers hun collectieve herinneringen levend. Binnen het kader van deze scriptie illustreert hun case hoe het koloniale verleden voor veel van de onderscheiden groepen actieve herinneraars in de eerste plaats een identiteitsvormende betekenis had.

Hetzelfde kan worden gezegd over Indische Nederlanders, al wordt hun 'geruisloze' integratie in de Nederlandse samenleving vaak juist met die van de Molukkers gecontrasteerd. Ze zijn niet als klassieke minderheid te karakteriseren.²³ Voor Indische Nederlanders betekende de herinnering aan Indië de bevestiging van hun collectieve identiteit, waaraan uiting werd gegeven in een tijdschrift als *Tong Tong* (sinds 1975 *Moesson*) en in de jaarlijkse Pasar Malam in Den Haag, beide een initiatief van Tjalie Robinson (Jan Boon), 'de stem van Indisch Nederland'.²⁴

De jaarlijkse Pasar Malam Besar in Den Haag trekt meer dan 100.000 bezoekers. De Pasarkrant verschijnt twee keer per jaar.

'Nostalgie' kun je een intrinsiek onderdeel van die identiteit noemen, en dat is niet zo verwonderlijk. Indische Nederlanders met een gemengde afkomst hadden zich misschien wel het meest met de koloniale samenleving vereenzelfigd, en het einde ervan hadden vooral zij als een groot verlies ervaren.²⁵ Volgens

²¹ Locher-Scholten, 'Die "Indische Generation"', 76.

²² F. Steijlen, *RMS. Van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994* (Amsterdam 1994).

²³ L. Lucassen, "'Opgenomen in de frisheid van het Nederlandse onderwijs': gerepatrieerden en Molukkers op Nederlandse scholen, 1946-1969' in: Willems en Lucassen, *Het onbekende vaderland*, 94-107, aldaar 94.

²⁴ Vgl. Paasman e.a. (eds), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland* (Den Haag 1994).

²⁵ Meijer, *In Indië geworteld*, 77, 379.

Tjalie Robinson heeft het nostalgische aspect van de Indische cultuur de beeldvorming over Indische Nederlanders (maar ook over ‘totoks’²⁶) in de samenleving geen goed gedaan. De antikoloniale houding die vanaf de jaren zestig dominant werd, maakte deze nostalgie namelijk verdacht, wat de lotsverbondenheid van Indische Nederlanders overigens weer versterkte.²⁷ Indische Nederlanders hebben bovendien vaak het gevoel gehad te moeten opboksen tegen valse beeldvorming (Indo-Europeanen als marginalen van de koloniale samenleving) en stereotypen over bescheidenheid, indolentie en overdreven aandacht voor familie.²⁸ Behalve nostalgie en verzet tegen valse beeldvorming, droeg gezamenlijke wrevel over gebrek aan erkenning in vergelijking met andere immigrantengroepen (zoals Surinamers) en oorlogsslachtoffers (joden), bij aan een collectieve (slachtoffer)identiteit. Zowel in financieel als in moreel en historiografisch opzicht voelde men zich lange tijd achtergesteld.

In het spel tussen ‘politiek’ en ‘pressiegroepen’ (dit zijn simplificerende bewoordingen) is het lange tijd nauwelijks de eerste geweest die initiatief nam. Zij bepaalde meer de kaders waarbinnen gepolitiseerde herinneringen vorm kregen, en was als actor voornamelijk pragmatisch en voorzichtig. Zo was de verbeterde relatie tussen Nederland en Indonesië eind jaren zestig van positieve invloed op het toerisme naar dat land en in het verlengde daarvan een opleving van interesse in het koloniale verleden, maar opereerde de Nederlandse regering anderzijds waar het om de omgang met het koloniale oorlogsverleden ging, steeds meer *in reactie* op pressiegroepen en opiniemakers.²⁹ Het bezoek van de Japanse keizer Hirohito in 1971 leidde tot veel commotie toen cabaretier Wim Kan, prominent ‘Birma-reünist’, er fel tegen protesteerde. Hirohito was in zijn ogen een oorlogsmisdadiger. Discussies over leed (steeds meer in vergelijking met de holocaust) en schadevergoeding (Japan had 30 miljoen gulden betaald, volgens Loe de Jong niet in verhouding tot de doorstane ellende) zetten het Indische verleden op de kaart. Het werd *hot* voor de media, en een probleem voor de regering Biesheuvel.³⁰ Na het bezoek, dat met enkele incidenten gepaard was gegaan, werd de regering voorzichtiger. Hoewel minister Van der Stoep in 1975 nog weigerde tijdens een bezoek aan Japan de kwestie van schadevergoedingen aan de orde te stellen, ging de politiek in het vervolg meer op eisen van actievoerders in. In 1980 kreeg ex-KNIL-personeel een vergoeding voor niet uitbetaalde salarissen; in 1981 kwam er een beperkte smartengeldregeling in de Wet

²⁶ De Maleise term ‘totok’ betekent ‘raszuiver’ en werd in Nederlands-Indië gebruikt om Europeanen zonder etnische Indische achtergrond aan te duiden, tegenover ‘indo’ voor wie die wel had. Door de connotaties van uitsluiting (en racisme) die ze hebben, zijn beide termen echter moeilijk als neutrale aanduidingen te gebruiken. De betekenissen zijn niet vastomlijnd (‘discoursafhankelijk’) en bovendien veranderlijk gebleken: ‘Indo’ had vroeger een pejoratieve lading maar wordt nu geaccepteerd als cultureel-etnisch etiket; ‘totok’ werd van relatief neutrale aanduiding een verwijzing naar ongeworteldheid in, en onwetendheid over Indië. Rudy Kousbroek, Nederlander met een Indische jeugd, heeft de term zelfs altijd als denigrerend ervaren en verzet zich tegen het etiket. ‘Indischheid’ kan volgens hem minstens zo terecht worden geclaimd door mensen met ervaringen in Indië, als door mensen met een etnische Indische achtergrond. Zeker als die laatste Indië nooit hebben gekend. R. Kousbroek, ‘Nogmaals Tjalie Robinson’ in Paasman e.a., *Tjalie Robinson*, 69-80. Vgl. in deze scriptie hoofdstuk 3 p. 52.

²⁷ Bosma e.a., *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 63.

²⁸ W. Willems, ‘Tjalie Robinson: een vooruitziend migrant’ in: Paasman e.a., *Tjalie Robinson*, 25-33, aldaar 19.

²⁹ Die verbeterde relatie impliceerde aan de andere kant een teleurstelling in de *backpay*-kwestie (p 25 van dit hoofdstuk). In het ‘traktaat van Wassenaar’ (1966) werden Indische oorlogsslachtoffers financieel de dupe van vereffende rekeningen: het verdrag voorzag in de kwijtschelding van schulden die voortkwamen uit de soevereiniteitsoverdracht. Daaronder viel ook hun *backpay*. Meijer, *Indische Rekening*, 240.

³⁰ L. van Poelgeest, ‘De cabaretier en de keizer. Nederlands onverwerkte oorlogsverleden en het bezoek van de Japanse keizer Hirohito in 1971’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 47-53.

Uitkering Indische Geïnterneerden (UIG); in 1986 was een lobby tegen een bezoek van Beatrix en Claus aan Japan succesvol; en in 1989 was de politiek overtuigd van de wenselijkheid geen al te hoge gezagsdrager naar de begrafenis van Hirohito af te vaardigen.³¹

Als je, zoals voorgesteld in hoofdstuk 1, de strijd om erkenning van herinneringen en daarmee samenhangende claims interpreteert in termen van de ‘hete kant’ van de herinneringscultuur, die je via ‘eruptiemomenten’ onderzoekt, tegenover de ‘koude kant’ ervan in beleid en geïnstitutionaliseerde herinneringen, dan zou je de ontwikkelingen ongeveer als volgt kunnen schetsen: geleidelijke ‘verhitting’ vanaf eind jaren zestig, gevolgd door afkoeling in de jaren negentig.³² Enkele voorbeelden illustreren hoe de politiek de omgang met het Nederlands-Indische verleden institutionaliseerde en daarmee ‘afkoelde’. Wat betreft de Molukkers kreeg institutionalisering onder andere zijn beslag in de ‘Rietkerk-uitkering’³³ en de subsidiering van het Moluks Historisch Museum (500.000 gulden per jaar), dat in 1990 in Utrecht geopend werd. Het kwam tot stand in samenwerking met de beweging Badan Persatuan³⁴ en zou bepalend worden in de Molukse geschiedschrijving. Zoals ook met de Indische groep, zou de politiek de erkenning van historische (identiteits- en slachtoffer)claims naar eigen oordeel voltooien in de subsidiering van een uitgebreide historische studie. Wat de Molukse geschiedenis betreft ging die studie van het Museum uit.³⁵ De politiek meende hiermee zowel in financieel als in moreel opzicht genoeg te hebben gedaan voor de emancipatie en genoegdoening van deze herinneraars en beschouwde hun zaak als gesloten.

Voor de Indische groep kreeg institutionalisering niet alleen gestalte in het Indische Monument, dat zij als ‘icoon voor hun verloren geschiedenis’ beschouwden,³⁶ maar ook in de afwikkeling van de zogenaamde *backpay*-kwestie.³⁷ De achterstallige betalingen aan ambtenaren en militairen waren deze groep decennia lang een doorn in het oog en uitgegroeid tot principiële erkwestie. Verschillende Indische belangenorganisaties³⁸ zetten zich voor de zaak in en na veel inspanningen en teleurstellingen werd onder het tweede Kabinet Kok (1998-2002) ‘Het Gebaar’ gemaakt: 350 miljoen voor ‘oorlogsgetroffenen’ en 35 miljoen voor culturele en historisch-wetenschappelijke projecten.³⁹ Het volgde op vergelijkbare

³¹ Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument’, 219.

³² Uiteraard kan deze generalisatie genuanceerd worden door te wijzen op eerdere momenten van institutionalisering en latere eruptiemomenten. Vgl. in deze scriptie hoofdstuk 1, p. 16.

³³ De Rietkerk-uitkering was een vergoeding (jaarlijks 2000 gulden) voor de hele eerste generatie die ‘door de zorg van de Nederlandse regering in 1951 of 1952 in groepsverband’ naar Nederland was gebracht. H. Smeets, en F. Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006) 309.

³⁴ Idem, 311.

³⁵ Idem, 16. Het gaat hier vooral over de genoemde studie van Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, geschreven in opdracht van de minister Van Boxtel van Grote-Stedenbeleid en Integratie (2001). Volgens Van der Doel is wetenschappelijk onderzoek als ‘Gebbaar’ voor de meeste slachtoffergroepen nooit voldoende, omdat individuele herinneringen of collectieve overleveringen nu eenmaal sterker zijn dan genuanceerde historische inzichten. ‘Gebaren’ ziet hij als rituelen die de overheid een goed gevoel geven en slachtofferschappen slechts in hun identiteit bevestigen. H.W. van der Doel, ‘De stijl van de historicus’, *BMGN* 116, 3 (2001) 334-337, aldaar 336.

³⁶ R. Raben, ‘Loss, victimhood and guilt; the colonial past in the Netherlands’, in: R. Dorsman, H. Hartman en L. Noteboom-Kronemeijer (eds), *Truth and reconciliation in South Africa and the Netherlands* (1999) 53-60, aldaar 57.

³⁷ Meijer, *Indische rekening*, 12.

³⁸ Zij verenigden zich in 1991 in het Indisch Platform.

³⁹ Zoals het geannoteerde *Indische rekening* en P. Keppy, *Sporen van vernieling Oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië 1940-1957* (Amsterdam 2006) over schade aan en het verlies van eigendommen in

spijtbetuigingen en betalingen aan andere slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Bepalend hierbij waren niet alleen veranderde opvattingen over slachtofferschap, maar ook die over de verantwoordelijkheid (en schuld) van de overheid in een verzorgingsstaat en haar financiële armslag. Die laatste was er onder Paars, hoewel vanuit Indische kring veel is geklaagd over de hoogte van de uitkering in vergelijking met andere groepen.⁴⁰ Gert Oostindie signaleert de neiging van verschillende groepen actieve herinneraars zich ontevreden met elkaar te vergelijken en illustreert zo hoezeer de erfenis van het koloniale verleden op dit punt in verschillende belangengroepen verkokerd is gebleven.⁴¹

Een laatste voorbeeld is de geïnstitutionaliseerde erkenning en waardering van veteranen en hun (eventuele) traumatische herinneringen. Die kreeg zijn beslag (behalve wederom in het Indisch Monument en een Veteranenmonument) in het ‘Veteranenbeleid’ (1990), dat voorzag in psychologische hulpverlening en financiële ondersteuning en streefde maatschappelijke erkenning van hun optreden. In 2005 werd 29 juni als jaarlijkse Veteranendag ingesteld. Net als bij de andere voorbeelden kun je stellen dat deze ‘institutionele afkoeling’ erg lang (namelijk ruim veertig jaar) op zich heeft laten wachten. Deels verklaart dat waarom er zo graag over de herinneringscultuur rond Indië wordt gesproken in termen van ‘een moeizame verwerking’. Sommigen spreken zelfs van een ‘doofpot’.⁴² De benadering van deze scriptie verzet zich echter tegen deze terminologie. In dit onderzoek wordt uitgegaan van de metafoor van het ‘speelveld’, waarop spelers verschillende belangen hebben en hun kracht bepaalt in hoeverre die gediend kunnen worden. De casestudy’s zullen moeten illustreren hoe de late institutionele afkoeling kan worden verklaard uit de krachtsverhoudingen op dat speelveld.

De ontwikkeling van opwarming en afkoeling wekt overigens ten onrechte de indruk dat Nederlands-Indië nu volledig ‘afgekoelde geschiedenis’ is. Een veranderende context kan het opnieuw actueel en onderwerp van discussie maken. Recente voorbeelden daarvan zijn het jubileumjaar van de VOC in 2002 en de historische canon uit 2006.⁴³ Zoals in de inleiding ter sprake kwam, is het debat over de multiculturele samenleving een nieuwe impuls voor herbezinning op het koloniale verleden. Toch lijkt de heftigheid waarmee groepen een specifieke claim leggen het Indische verleden sterk te zijn afgenomen. Actieve herinneraars zijn oud geworden. Dit maakt de case over het Monument Indië Nederland interessant. Wie spelen een rol bij de institutionalisering van de herinnering aan Indië en hoe ziet die eruit?

Culturele herinneringen

Dat gepolitiseerde herinneringen aan Indië in belangengroepen verkokerd zijn gebleven, betekent natuurlijk niet dat het ‘herinneren van Indië’ geen breder cultureel verschijnsel is (geworden). Als je herinneren opvat

Indonesië tijdens de periode van oorlog, bezetting en revolutie en de verdere afwikkeling van materiële kwesties daaromtrent. De onderzoeken maakten deel uit van het NIOD-project ‘Van Indië tot Indonesië. De herschikking van de Indonesische samenleving’. In 2000 verscheen daarnaast het *Rapport Indische Tegoeden*.

⁴⁰ Oostindie, ‘Historische gebaren’, 8.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Publicist Rudy Kousbroek gebruikte de term bijvoorbeeld in de affaire rond Poncke Princen. Vgl. Scagliola, *Last van de oorlog*, 12. Scagliola signaleert de hardnekkigheid van onder andere de term ‘trauma’, die overigens weer bevestigd werd in de zaak rond ‘Rawagede’. Zie bijvoorbeeld de ingezonden brief in *NRC Handelsblad*, 6 december 2008 (‘Regering, toon nu eens lef. Rawagede is een ereschuld’)

⁴³ Respectievelijk K. Gawarecki, ‘Koloniale Erinnerungen im Jubiläumsjahr 400 Jahre VOC’ in: Gawarecki, *Kolonialismus und Erinnerungskultur*, 167-180; Grever e.a., ‘Het behouden huis’, 114.

zoals in hoofdstuk 1 is voorgesteld, dan is wat niet-actieve herinneraars doen wanneer ze met dat verleden in aanraking komen, óók een vorm van herinneren. Behalve dat tijdens eruptiemomenten de ervaringen, claims en discussies van die directe betrokkenen via de media naar een breder publiek worden getransponeerd, maken ook andere culturele uitingen een groot publiek deelgenoot van herinneringen aan Indië, zodat deze het niveau bereiken dat Assmann ‘cultureel geheugen’ noemt. Via films, literatuur, muziek, culturele festivals (zoals de Pasar Malam Besar) komen veel mensen in aanraking met een wereld die voor niemand meer bestaat, maar die nadrukkelijk voortleeft in onze postkoloniale samenleving. Verhalen over Indië zijn nog altijd een geliefd literair genre, en sinds de jaren zeventig zijn verfilmingen van Indische romans populair.⁴⁴ Een nog bredere definitie van herinneren maakt het zelfs mogelijk om de Indische eetcultuur en woorden als culturele herinneringen te beschouwen.⁴⁵

Wanneer we ons beperken tot bewustere en grijpbaarder manieren van betekenis geven aan het verleden – literatuur en film – dan levert de case Nederlands-Indië interessante inzichten op in de continuïteit en discontinuïteit van herinneren. Wat continuïteit betreft vallen verschillende stereotypen, vertogen, thema’s en stijlfiguren op die via de koloniale literatuur (die de koloniale werkelijkheid weerspiegelde én construeerde⁴⁶) in de postkoloniale herinneringscultuur zijn terechtgekomen.⁴⁷ Bij dit soort vormen van intertekstualiteit valt te denken aan gender- en etniciteitsconstructies (bijvoorbeeld: de Indo-vrouw als ongrijpbaar en gevaarlijk), aan het concept *goena-goena* (exotische magie), maar ook aan het gevoel van *tempo doeloe* en de betoverende Indische natuur.⁴⁸ De discontinuïteit wordt zichtbaar als we kijken naar de verschillende contexten waarin dergelijke motieven worden gebruikt en hoe representaties daarmee veranderen. Pamela Pattynama laat zien hoe bijvoorbeeld de verfilming van *Max Havelaar* (1976) een gecanoniseerd (koloniaal) cultuurproduct reproduceert, maar ook herinterpreteert vanuit een nieuwe (antikoloniale) tijdgeest.⁴⁹

Hoewel dit soort culturele herinneringen het Indische verleden naar een breder discours tillen, is veel ervan toch (in)direct van actieve herinneraars afkomstig. De Indisch-Nederlandse literatuur wordt vaak beschouwd als bij uitstek realistisch en egodocumentair.⁵⁰ Dat betekent dat de manier waarop Indië gethematiseerd is, ook grotendeels is terug te voeren op de ervaringen van actieve herinneraars (én van hun

⁴⁴ J. Soegiarto, ‘De verfilming van Indische literatuur voor Indonesiërs’ in: S. Darmojuwono, L. Suratminto en K. Groeneboer (eds), *Duapuluh lima tahun studi Belanda di Indonesia. Vijfentwintig jaar studie Nederlands in Indonesië* (Depok 1996) 179.

⁴⁵ Al zouden sommigen dit ‘misbruik’ van de term noemen. Berliner, ‘The abuses of memory’ 198; zie ook in deze scriptie hoofdstuk 1, p. 7.

⁴⁶ M. Meijer, ‘De koloniale verbeelding’, in: M. Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996) 124-51, aldaar 127-135.

⁴⁷ P. Pattynama, ‘...de baai...de binnenbaai...’: *Indië herinnerd. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, vanwege de Stichting Het Indisch Huis op donderdag 16 december 2005* (Amsterdam 2007) 6.

⁴⁸ Idem, 13. Omdat beelden van ‘de niet-westerse ander’ in de koloniale negentiende eeuw bijdroegen aan de constructie van een eigen Nederlandse identiteit, zijn dergelijke beelden en vertogen deels verweven geraakt met de Nederlandse cultuur. Idem, 23, noot 24: S. Legêne, *De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme* (Amsterdam 1998); vlg. idem, ‘De mythe van een etnisch homogene nationale identiteit. Kanttekeningen bij de verwerking van het koloniale verleden in de Nederlandse geschiedenis’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116, 4 (2003) 553-560.

⁴⁹ P. Pattynama, ‘Max Havelaar, of de invloed van de populaire media op de herinnering aan Indië’, *Indische Letteren* 21, 3 (2006) 169-185.

⁵⁰ Pattynama, ‘...de baai...’, 8.

kinderen). Peter van Zonneveld somt in zijn overzicht van de Indische literatuur de belangrijkste van deze thema's op, waaronder raciale scheidslijnen en racisme (bijvoorbeeld Beb Vuyk); kamp- en oorlogservaringen (bijvoorbeeld Jeroen Brouwers); en verlies en dekolonisatie (bijvoorbeeld Maria Dermoût).⁵¹ Het einde van Indië heeft er daarnaast voor gezorgd dat herinneringen zelf gethematiseerd werden. Wat de 'tweede generatie' migrantenschrijvers betreft wordt hierbij de term 'postherinnering' (in plaats van 'ervaringsherinnering') gebruikt.⁵² Identiteit is in veel van deze romans een centraal aandachtspunt. Wat is Indisch? Wat (en wie) is Indo? (Bijvoorbeeld Marion Bloem).⁵³ Discussies hierover en de rol ervan in de herinneringscultuur zullen zo mogelijk in de tweede casestudy aan de orde komen.

De Indisch-Nederlandse literatuur maakte in het laatste kwart van de twintigste eeuw een bloei door, analoog aan de beschreven opleving van de publieke aandacht voor het Indische verleden. Dat gold ook voor de film. In 1974 zond de Avro de serie *De stille kracht* uit, naar het boek van Louis Couperus. Men zat aan de buis gekluisterd. Het is dan ook niet overdreven aan de maatschappelijke factoren die een veranderende omgang met het koloniale verleden teweegbrachten, de televisie toe te voegen. De invloed van dit medium op de visualisering van de herinneringscultuur rond Indië (en de historische cultuur in het algemeen), is niet te onderschatten. Je zou de bloei van de literatuur er deels aan toe kunnen schrijven. Hoe dan ook kwam er een nieuwe generatie schrijvers op (zoals Marion Bloem, Adriaan van Dis en Theodor Holman), en werden ook oudere schrijvers veel gelezen.⁵⁴ Niet voor niets richtten literatuurwetenschappers in 1986 het blad *Indische Letteren* op.⁵⁵ Een nieuwe Indische roman werd in de jaren negentig 'zowat onverbiddelijk een bestseller'.⁵⁶

Het uitkomen van romans in de categorie 'herinneringsliteratuur' is (in potentie) goed voor een eruptiemoment in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. In deze periode zijn er een aantal geweest. Onder andere de discussie rondom het boek *Bezonden rood* (1981) van Jeroen Brouwers springt daar uit.⁵⁷ De gruwelijkheden van het Tjideng-kamp die hij beschreef, riepen de vraag op of hij niet verschrikkelijk overdreef en de Japanse kampen zo onterecht aan Duitse concentratiekampen gelijkstelde. Rudy Kousbroek meende van wel en vatte het 'valse herinneren' van Indië samen als 'het Oostindisch kampsyndroom'.⁵⁸ Ook naar aanleiding van *Oeroeg* van Hella Haasse in 1948 was discussie ontstaan – eveneens over het realistische gehalte van haar verhaal. De verfilming van het boek in 1993 en de reacties daarop, kunnen een licht werpen op de manier waarop de herinneringscultuur in de tussentijd is veranderd en hoe de kennis over het Indische verleden gepopulariseerd is. Dat schrijven over het verleden een vorm van herinneren is

⁵¹ P. van Zonneveld, 'Indische literatuur van de twintigste eeuw' in: T. D'haen (ed), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002) 133-159.

⁵² P. Pattynama, 'Herinneringsliteratuur en "postherinneringen" bij eerste en tweede generatie Indische schrijvers. 26 februari 1948: *Oeroeg* van Hella Haasse verschijnt als boekenweekgeschenk' in: P. Pattynama, R. L. Buikema en M. Meijer (eds), *Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 207-221.

⁵³ Vgl. Bosma e.a. *De geschiedenis van Indische Nederlanders*, 203; Pattynama, 'Herinneringen en "postherinneringen"', 214.

⁵⁴ Van Doorn, *Indische lessen*, 53.

⁵⁵ L. Dolk, 'Zes jaargangen Indische Letteren: een terugblik', *Indische Letteren* 7, 4 (1992) 131-136.

⁵⁶ Pattynama, 'De baai...', 6.

⁵⁷ Van Zonneveld, 'Indische literatuur', 145.

⁵⁸ Bijv. R. Meijer, *Oostindisch doof*, 197-198.

en dat die herinneringen door de tijd heen veranderen, illustreert het werk van Hella Haasse bij uitstek.⁵⁹ De case over *Oeroeg* zal aan deze culturele dimensie van herinnen en de dynamiek daarin aandacht besteden.

Bij de vraag naar wie ‘beslissend’ is in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië, is het goed te beseffen hoe veel facetten van deze cultuur deel uitmaken en hoe moeilijk het is om deze tegen elkaar af te wegen. De overheid plaatst monumenten die de omgang met het koloniale verleden canoniseren. Maar hoe staat de invloed daarvan in verhouding tot een populair boek van Hella Haasse of een film van Hans Hylkema? De speciale rol die ‘de media’ kregen toegeschreven in de voorgestelde veldentheorie (omdat zij het dominante discours waarschijnlijk het best weerspiegelen én beïnvloeden⁶⁰) kan ook opgaan voor boeken en films of televisie, omdat deze een groot publiek bereiken. De historische cultuur blijft wat dit betreft voortdurend in beweging, zo illustreren ook de talloze websites die inmiddels als *lieux de mémoire* voor Nederlands-Indië fungeren. Enerzijds vervullen deze de identiteitsvormende functie van (post)herinneren voor actieve herinneraars (en construeren ze die identiteit ook door zich te richten op deze doelgroep), anderzijds stimuleert het open karakter ervan weer popularisering van herinneringen aan Indië en dynamiek van het ‘culturele geheugen’.⁶¹

Academische ontwikkelingen

In vergelijking met populaire media en cultuur zal de academische historiografie gemiddeld een minder groot publiek bereiken, maar in hoeverre haar rol in de herinneringscultuur daarmee gemarginaliseerd wordt, is de vraag. Professionele historici hebben immers hoe dan ook een autoriteitspositie op het gebied van de omgang met het verleden. Bovendien is het koloniale verleden binnen de academische wereld sinds de negentiende eeuw in gezaghebbende instituties verankerd. Zoals in sociaal-cultureel opzicht verschillende groepen actieve herinneraars de erfenis van Indië belichamen, zo geldt dat in academisch opzicht voor opleidingen en instellingen die in het koloniale tijdperk zijn ontstaan. De belangrijkste daarvan zijn het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), uit 1851; het Koninklijk Instituut voor de Tropen (KIT) en het Tropenmuseum, voortgekomen uit het Koloniaal Instituut (1871); en de faculteiten en leerstoelen (deels met ‘Indologische’ wortels) in Leiden, Utrecht en Amsterdam.⁶² Deze instellingen hebben in verschillende disciplines onderzoekstradities behouden en vernieuwd en zo mede vorm gegeven aan de veranderende herinneringscultuur rond Nederlands-Indië.

Ondanks die continuïteit wordt de geschetste ontwikkeling van de rol van het koloniale verleden in het publieke debat ook weerspiegeld in academische activiteit. De hoeveelheid historisch onderzoek en

⁵⁹ Pattynama, ‘Postkoloniale Erinnerung’, 111-126.

⁶⁰ Zie in deze scriptie hoofdstuk 1, p 12.

⁶¹ Een goede ingang hierop is nederlands-indie.startpagina.nl, met daarop links naar veel sites, logs en fora. Zie tevens de website <http://iclweb01.fsw.leidenuniv.nl/walhain> (2-8-2008). Ook Molukkers manifesteren zich als *community* op het internet. Een mooi voorbeeld van de recente erfgood- en *memoryboom* is op punt de site van het nationaal archief, waarop alle in Nederland aangekomen Molukkers in een interactieve database zijn verwerkt: <http://www.nationaalarchief.nl/aankomst/informatie.asp>. Voor veranderingen in historische en herinneringscultuur onder derde generatie ‘Indo’s’ zie: E. Captain, ‘Indo rulez! De Indische Derde generatie in de Nederlandse letteren’, *Indische Letteren* 18, 3 (2003) 257-271.

⁶² Vgl. Van Doorn, *Indische lessen*, 44-51. Later kon daaraan ook de Indische afdeling van het RIOD (nu NIOD) worden toegevoegd.

publicaties bleef zeer gering tot en met de jaren zestig, toen de historiografie veel meer op de Tweede Wereldoorlog in Europa gefixeerd was. Voor de geschiedschrijving over de oorlogsjaren in Nederland werd direct het RIOD opgericht, voor die over de jaren 1945-1950 niets vergelijkbaars.⁶³ Ook de politieke problemen tussen Indonesië en Nederland hebben geleid tot hiaten wat betreft Indonesische studies in Nederland. Minder deskundigen leverden minder innovatief onderzoek.⁶⁴ Locher-Scholten reconstrueert de voorgeschiedenis van het verschijnen van de bronnenpublicatie over de Nederlands-Indonesische betrekkingen (20 delen tussen 1971 en 1994), om te illustreren dat er een rechte lijn bestond tussen het controversiële einde van Nederlands-Indië en het uitblijven van wetenschappelijke studies. De regering hield de archieven lang gesloten.⁶⁵ Aandacht voor het koloniale verleden had in deze periode vooral het karakter van ‘ermee afrekenen’ en ‘de balans opmaken’, terwijl onderzoek naar Indonesische geschiedenis vooral in de Verenigde Staten, Australië en Japan plaatsvond.⁶⁶

Een omslag in deze tendens kwam in de jaren zeventig. Onderzoek breidde zich uit en kreeg een internationaler karakter. Op de eerste plaats had dit te maken met de verbeterde betrekkingen tussen Nederland en Indonesië, zoals mogelijk gemaakt door het Cultureel Akkoord uit 1968. In datzelfde jaar bepleitte Van der Wal voor historici een inhoudelijke herbezinning op het koloniale verleden. In zijn inaugurele rede sprak (ook) hij van ‘geestelijke revalidatie’ en ‘genezen traumata’ die een groeiende belangstelling in het westen voor het koloniale verleden hadden mogelijk gemaakt. Koloniale geschiedenis moest volgens hem ‘de geschiedenis der koloniale verhouding’ zijn en zo in dienst staan van inzicht in actuele problemen in nieuwe postkoloniale staten.⁶⁷ De stroom van nieuwe publicaties zou in de jaren tachtig aanzwellen en aansluiten bij de hausse van literaire aandacht voor Nederlands-Indië. De wetenschappelijke literatuur zag in deze periode vervolgens een theoretische heroriëntering die je wellicht mag samenvatten met de term ‘postkolonialisme’. Centraal daarin staat postmoderne reflectie op de manier waarop kennis in de koloniale periode geconstrueerd werd en hoe deze met de historiografie erover verweven is geraakt.⁶⁸ Edward Saïd's *Orientalism* (1978) kan wat dit betreft als de sleutelstuk van een paradigmawisseling worden gezien, waarna ‘niet-westerse geschiedenis’ als discipline zich nog nadrukkelijker ontwikkelde als theoretische reflector van de geschiedwetenschap zelf.

Het ‘dekoloniseren van de historiografie’ zoals je deze nieuwe wetenschappelijke deugd kunt noemen, is overigens nog steeds actueel, niet in de laatste plaats omdat de historiografie in Indonesië zelf tot en met de Nieuwe Orde (-1998) te wensen overliet. De ideologische kaders van de nieuwe eenheidsstaat en haar militaristische karakter, én de inhoudelijke beperkingen van de koloniale archieven bepaalden het

⁶³ Vgl. Van Poelgeest, ‘De cabaretier en de keizer’, 31; E. Locher-Scholten, ‘Een bronnenpublicatie als signaal van koloniaal trauma? Ontstaan en ontvangst van de Officiële bescheiden’, *BMGN* 111, 4 (1996) 473-492, aldaar 474.

⁶⁴ ‘Met het oog op de toekomst’ *Rapport I dl. 2 van de Landelijke Coördinatiecommissie Indonesische Studies* (1988) 4-6.

⁶⁵ Locher-Scholten, ‘Een bronnenpublicatie’, 490-491.

⁶⁶ ‘Met het oog op de toekomst’, 5; vgl. Van Doorn, *Indische lessen*, 65.

⁶⁷ S.L. van der Wal, *Over de aktualiteit der koloniale geschiedenis. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de geschiedenis der betrekkingen van Nederland (en andere Europese landen) met de overzeese wereld aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 6 mei 1968* (Groningen 1968).

⁶⁸ Vgl. H. Schulte Nordholt, *De-colonizing Indonesian historiography. Paper delivered at the Centre for East and South-East Asian Studies public lecture series “Focus Asia”, 25-27 May 2004* (Lund 2004) 1.

eendimensionale perspectief daarin.⁶⁹ Intussen bleef de Nederlandse historiografie over Nederlands-Indië beïnvloed door de maatschappelijke context waarin het Indische verleden onder de aandacht kwam. Een logische implicatie was de morele dimensie die de geschiedschrijving over het koloniale verleden (volgens sommigen meer dan anderen⁷⁰) kenmerkte. Producten van die geschiedschrijving leverden echter maar zelden publieke commotie op. Al eerder kwam het verschijnen van Loe de Jongs deel 11a van *Het Koninkrijk* (1984) aan de orde. Een aantal personen en organisaties met Indische achtergrond voelde zich zo gekwetst door De Jongs ‘negatieve’ toon, dat ze het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië oprichtten. Het proces leverde niets op.⁷¹

Een andere academische tendens is de in hoofdstuk 1 aangehaalde aandacht voor ‘herinnering’ – in de breedste zin. De *omgang* met het koloniale verleden is in de meest recente historiografie populairder dan dat verleden zelf, zo lijkt het.⁷² Reflectie op de culturele en materiele erfenissen van Nederlands-Indië, en de ‘herinneringspolitiek’ die hiermee verbonden is, past in een postmoderne conditie van de huidige wetenschap waarvan Pierre Nora zou zeggen dat het ‘de loskoppeling van geschiedenis en geheugen voltooit’.⁷³ Een goed voorbeeld van deze reflectie is ook de herbezinning op de museale traditie van het Tropenmuseum, waar het ‘tentoonstellen’ van objecten die het museum in de koloniale tijd zelf verzamelde, nu zelf wordt tentoongesteld.⁷⁴

Wat dit zegt over het dominante discours van academische historici zoals dat naar voren komt tijdens ‘eruptiemomenten’, zal uit de casestudy’s moeten blijken. Net als de vraag naar hun rol in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië en hun invloed erop. Het lijkt niet te gewaagd te veronderstellen dat ‘deconstructie’ en ‘reflectie’ vooral academische deugden zijn, die in de ‘gewone wereld’ op andere discourses stuiten.⁷⁵ Dat professionele historici in dienst van die gewone wereld werken en er ook van afhankelijk zijn, is ook duidelijk. Het historisch onderzoek dat uitgaat van instituties die er zonder actieve herinneraars niet zouden zijn, illustreert dit. Denk maar aan de historische projecten van het Moluks Historisch Museum, of van stichting het Indisch Huis, die bijvoorbeeld Pattynama’s leerstoel aan de UvA financiert. Een schematische onderverdeling van de herinneringscultuur in ‘velden’ doet haar diffuse en complexe karakter dus eigenlijk per definitie geweld aan.

⁶⁹ Idem.

⁷⁰ Zie voor een discussie over vermeende ‘zedemeesterschap’ van Nederlandse historici, de polemiek tussen De Beus, en Locher-Scholten, De Jong en Van der Doel in *BMGN* 116, 3 (2001) 307-337.

⁷¹ Zie R. Boekholt en T. Stevens, *De staat, dr. L. de Jong en Indië: het proces van het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië tegen de Staat der Nederlanden over deel 11A van Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog: 29 maart 1986-10 april 1990* (Den Haag 1992).

⁷² De literatuurlijst voor deze scriptie is hiervoor de beste illustratie. In het oog springt bijvoorbeeld K. Gawarecki en H. Lutz (eds) *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutsch und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005). Een recent voorbeeld is het NWO-onderzoek van Susan Legêne, ‘Sites, Bodies and Stories. The dynamics of heritage formation in colonial and postcolonial Indonesia and the Netherlands’ (KITLV/ NIOD) van 2008 tot 2013.

⁷³ P. Nora, ‘Between memory and history: les lieux de mémoire’, *Representations* 26 (1989) 7-25, aldaar 10.

⁷⁴ Vgl. Interview met Susan Legêne in: G. Verbeek, *Ruimte voor revisie*, 72-80.

⁷⁵ Vgl. H. Vanhee en G. Castryck, ‘Belgische historiografie en verbeelding over het koloniale verleden’, *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* 32, 3-4 (2002) 305-320, aldaar 314-316.

3. Erupties - eerste case: De Molukse kwestie in de jaren zeventig

‘Volk van Nederland, wij hopen hiermee u allen wakker te schudden en het onrecht aan te zien, die uw regering ons, Zuid-Molukkers tot nu toe heeft aangedaan. Deze door ons gepleegde daad, mag u niet als een vergeldingsaktie zien, maar als een daad, dat om rechtvaardigheid schreeuwt. (...) Wij zijn geen moordenaars, maar om voor de toekomst van ons volk en de onafhankelijkheid van ons land te strijden, zijn wij bereid om weer te doden en ook om te sterven.’¹

Wakker geschud werd het Nederlandse volk zeker, toen Molukse jongeren op 2 december 1975 nabij Wijster een stoptrein kaapten om de RMS-kwestie aan de orde te stellen. Het was niet de eerste gijzelingsactie en het zou ook niet de laatste zijn, maar de drie dodelijke slachtoffers die onder de gegijzelden vielen, maakten een zeer diepe indruk en plaatsten het Molukse vraagstuk voor langere tijd op de publieke agenda. De wens van vele van de inmiddels ruim 35.000 Molukkers in Nederland om terug te keren naar een vrije Zuid-Molukse Republiek (*Republik Maluku Selatan, RMS*) was hoe langer hoe meer een utopie geworden waaraan de Nederlandse regering niet wenste mee te werken. Dat de Molukse minderheid intussen maar traag in de Nederlandse samenleving integreerde en verschillende jongeren zich er juist bewust, radicaal van afkeerden, maakte de kwestie een actueel probleem. De Molukse minderheid in Nederland belichaamde de meest politiek beladen en prangende koloniale erfenis in de jaren zeventig.

De verschillende politieke claims die er zijn gedaan en de verwijzingen daarbij naar het koloniale verleden, maken deze zaak een interessante casestudy naar de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. Helemaal omdat hier twee partijen tegenover elkaar stonden: de politiek en de Molukkers – al moeten beide partijen natuurlijk niet worden gezien als monolithische blokken. De heftigheid van de acties (vooral de treinkapingen, in 1975 en 1977) zorgde bovendien voor veel belangstelling in de media, en wekte in het verlengde van de politieke en maatschappelijke aandacht ook academische interesse. Wat zeggen de bijdragen aan het publieke debat vanuit de verschillende velden over de (werking van) de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië?

Historische ontwikkelingen

Een historische schets van de Molukse case impliceert bijna een stellingname in de kwestie. Wie bijvoorbeeld begint met de speciale positie die de deels christelijke Zuid-Molukkers, name in het K.N.I.L., innamen tijdens het koloniale bewind van Nederland in Indië, lijkt daarmee vooruit te lopen op de speciale band met Nederland en de verantwoordelijkheid die dat met zich meebrengt in het ondersteunen van hun politieke idealen. Zeker als je terecht komt in categorieën als ‘loyaal’ en ‘oranjegezind’ en je op de rol van Molukkers tijdens en na de Japanse bezetting wijst.² Wie aan de andere kant het verhaal van de proclamatie

¹ Boodschap van de treinkapers in 1975 namens de Vrije Zuidmolukse Jongeren, gepubliceerd in *De Telegraaf*, 5 december 1975.

² Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 36-38. Zie voor een voorbeeld van dit ‘plot’: *Wat moeten ze hier? Zuidmolukkers op weg naar vrijheid* (Groningen 1975) 9-35. Vgl. ook Smeets, ‘Sprongen door de Molukse

van de RMS in 1950 vertelt aan de hand van een reeks diplomatieke gebeurtenissen vanaf de Ronde Tafel Conferentie (RTC) in 1949, kiest een perspectief van waaruit eerder juridische argumenten over de rechtmatigheid van het Zuid-Molukse streven tellen. Een historisch narratief smeedt wat dat betreft een ‘temporele eenheid’ in dienst van een plot.³

Feit is in ieder geval dat op 25 april 1950 op Ambon de RMS werd uitgeroepen, nadat de Republiek Indonesië stappen had ondernomen de federale structuur van Indonesië te liquideren ten gunste van de in 1945 uitgeroepen eenheidsstaat. Binnen de federale structuur van de Verenigde Staten van Indonesië (VSI), waartoe tijdens de RTC was besloten, hoorden de Zuid-Molukken bij de deelstaat Oost-Indonesië, maar die structuur bleek inderdaad geen lang leven beschoren. De militaire strijd die volgde op de onafhankelijkheidsverklaring leidde al snel tot een bezetting van Ambon, waarna het Zuid-Molukse verzet tot een moeizame guerrillastrijd op Ceram werd gedwongen. Voor 4.500 Molukse K.N.I.L.-militairen was hierdoor een lastige situatie ontstaan: na de opheffing van het K.N.I.L. wilden ze niet opgaan in het Indonesische leger, of op het bezette Ambon gedemobiliseerd worden. Ze kregen echter ook geen toestemming naar Ceram te gaan. De Nederlandse regering nam daarom begin 1951 de beslissing om deze groep met hun gezinnen tijdelijk naar Nederland te verschepen. In Nederland werden ze in geïsoleerde ‘woonoorden’ ondergebracht.⁴

De aankomst van de eerste groep Molukkers in Rotterdam, maar 1951. Uit: Kleio 40, 3 (1998).

In de ruim vijftientig jaar tussen het uitroepen van de RMS en de eerste treinkaping in Drenthe was de verwezenlijking van een vrije Zuid-Molukse Republiek steeds verder weggeraakt. De gevangenneming van de leider Soumokil en zijn executie in 1966 hadden de guerrilla op Ceram gebroken, waarna in Nederland een regering in ballingschap werd geformeerd onder leiding van president Manusama. Waar op de

geschiedenis’, *Indische Letteren* 10, 1 (1995) 3-12, waarin karikaturale historische beeldvorming kritisch tegen het licht wordt gehouden.

³ Vgl. P. Ricoeur, *Temps et récit* (1984) 85, geannoteerd in C. van den Akker, ‘Het verwachte einde. Tijd, geschiedenis en verhaal’ in: M. Grever en H. Jansen (eds), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 131-144, aldaar 132.

⁴ Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 119-144.

Molukken zelf steeds meer met de realiteit van Indonesië geleefd werd, bleef een vrije RMS voor de meerderheid van de Zuid-Molukkers in Nederland een vurige wens.⁵ Dat hun verblijf door de regering na een aantal jaren echter niet meer als ‘tijdelijk’ werd beschouwd, bleek bijvoorbeeld uit de ‘zelfzorgregeling’ in 1956, de daaropvolgende sluiting van de woonoorden en de bouw van speciale woonwijken. Verschillende factoren zorgden ervoor dat de Zuid-Molukkers in de jaren zeventig nog steeds als zeer kwetsbare en niet geïntegreerde minderheid moesten worden beschouwd, zoals hun jarenlange isolatie, hun zwakke positie op de arbeidsmarkt en achterstand in het onderwijs. Het RMS-ideaal belemmerde daarnaast identificatie met de Nederlandse samenleving.⁶

Over de Zuid-Molukkers in Nederland wordt net als bij andere migrantengroepen vaak gesproken in termen van generaties. Dat is inderdaad relevant, omdat Molukkers die in de jaren vijftig in Nederland opgroeiden (de ‘tweede generatie’) sociaalmaatschappelijk een positie innamen die sterk verschilde van die van hun ouders. Juist door hun actievere participatie in de maatschappij werden ze directer met positie als minderheid geconfronteerd. Hun streven naar de RMS had daarnaast een ander karakter. Omdat ze de Molukken zelf niet kenden, zijn hun herinneringen als ‘postherinneringen’ te beschouwen. Hun verdriet en frustratie over het uitblijven van een terugkeer hadden ze als het ware ‘geërfd’ en in hun specifieke context een nieuwe betekenis gegeven. Kenmerkend voor die betekenis was de identificatie met revolutionaire bewegingen met internationale uitstraling, zoals de *Black Panther*-beweging in Amerika, of andere (nationale) vrijheidsbewegingen, zoals die van de PLO van Yasser Arafat. De RMS werd voor de jongere generatie een wezenlijk onderdeel van hun identiteit en subcultuur. De verschillende oriëntaties die de eerste en tweede generatie Molukkers in Nederland kozen, zijn daarom vaak omschreven als een generatieconflict.⁷

De identificatie met revolutionaire bewegingen werkte radicalisering onder bepaalde groepen jongeren in de hand. Het begin van dat proces wordt gedateerd in 1966, toen de aankomst van de weduwe Soumokil in Nederland tot een spontane woede-uitbarsting en brandstichting bij de Indonesische ambassade had geleid. Naar aanleiding van Soeharto’s komst naar Nederland. In 1970 vond in de Indonesische ambtswoning in Wassenaar een gijzeling plaats, waarbij één dode viel. Niet lang erna werd het Moluks Bevrijdingsfront opgericht. Terwijl onder de jongeren de actiebereidheid snel toenam en een wirwar aan politiek actieve groepjes ontstond, bleef de oudere generatie de diplomatieke weg kiezen. Manusama, die de steun had van het als Moluks parlement fungerende Badan Persatuan én de jongeren, initieerde in 1971 bijvoorbeeld de actie ‘geef me de vijf’: Nederlandse kiezers werden opgeroepen bij de Tweede Kamerverkiezingen op de nummer 5 te stemmen om zo hun solidariteit met de Molukkers te tonen. De actie had echter weinig succes en ook de Nederlandse politiek toonde zich weinig geïnteresseerd in de RMS.

⁵ Dit gold niet voor iedereen, zoals de meeste islamitische Zuid-Molukkers, een minderheid. Sommigen accepteerden bovendien na verloop van tijd wél het Indonesisch staatsburgerschap en repatrieerden naar de Molukken. Het RMS-nationalisme leefde midden jaren zeventig op de Molukken inmiddels veel minder dan in Nederland. Je kunt je zelfs afvragen hoe groot de steun voor de RMS op de Molukken bij de oprichting was.

⁶ Steijlen, *RMS*, 28; 122-124.

⁷ Vgl. Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 217; Steijlen, *RMS*, 124-132.

De acties in het midden jaren zeventig waren een zeer fanatieke reactie daarop. Na een mislukte poging om koningin Juliana te gijzelen, volgden in 1975, 1977 en 1978 vijf gewelddadige acties. Twee treinkapingen, waarvan de tweede met acht dodelijke slachtoffers, en gijzelingsacties op een basisschool, het Indonesische consulaat in Amsterdam en het provinciehuis in Assen (één dode). De acties maakten aanvankelijk dat in de intern verdeelde Molukse gemeenschap de rijen zich sloten, maar hoewel de zes omgekomen kapers in 1977 als martelaren werden gezien, werd de tweede kaping door de meeste Molukkers afgekeurd.⁸ De relatie met de Nederlandse samenleving werd erdoor behoorlijk onder druk gezet.⁹ Politiek gezien leverden ze geen steun voor de RMS op, maar wel aandacht voor de maatschappelijke positie van Molukkers en geïnstitutionaliseerd overleg in het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers (IWM) en de Commissie Köbben-Mantouw.

(post)herinneraars en hun historische claims

Bij het lezen van de verklaringen van de kapers en artikelen van verschillende jongeren wordt duidelijk hoezeer zij hun politieke strijd verwoordden binnen een links discours: hun RMS-streven was ‘antikapitalistisch’ en bereidde het ‘onderdrukte Zuid-Molukse volk’ voor op een ‘gewapende revolutie’ in de Molukken. Het doel was Molukkers ‘intensief te politiseren, organiseren en te beschermen tegen manipulatie, uitbuiting, discriminatie en vernederingen’, en men toonde zich ook ‘nadrukkelijk solidair met andere onderdrukte volken.’¹⁰ Als zodanig richtte het Moluks Bevrijdingsfront zich in de eerste plaats tegen Indonesië. De herinnering aan Nederlands-Indië kwam indirect om de hoek, wanneer het regime van Soeharto consequent ‘fascistisch’ en ‘kolonialistisch’ werd genoemd. Dat beide termen zowat inwisselbaar zijn, illustreert dat ‘onderdrukking’ binnen dit discours de dominante connotatie van ‘kolonialisme’ was. Nederlands-Indië fungeerde als archetype voor een onrechtvaardig regime. ‘*Wat kan het Molukse volk in dit neokolonialistische en kapitalistische Nederland doen voor de bevrijding van de Molukken van die andere kolonialistische en moordzuchtige mogendheid, welke Indonesië heet?*’¹¹ Op twee andere manieren werd daarnaast een beroep gedaan op het verleden: enerzijds door ‘het Nederlandse volk’ op te roepen solidair te zijn met een volk dat vrij wil zijn, ‘zoals Nederland tijdens de Duitse bezetting’, anderzijds door te wijzen op de beloften die de Nederlandse regering heeft gedaan aan de Molukse leiders.¹²

Het veranderde dominante discours over het koloniale verleden wordt als gezegd gedateerd rond het eind van de jaren zestig en in verband gebracht met linkse (jongeren)bewegingen, ‘Vietnam’ en emancipatoire idealen.¹³ De radicale Molukse jongeren waren erdoor beïnvloed en het publieke debat dat de acties midden jaren zeventig losmaakten, zorgde ervoor dat dit discours met andere geconfronteerd en getoetst werd. De discourses over het Nederlands-Indische verleden lopen deels parallel met het politieke links-rechts-spectrum. Men werd gedwongen zich uit te spreken over de kwestie, over het koloniale

⁸ Bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 18 mei 1977 (‘Zuidmolukse jongeren Assen keuren methoden af’).

⁹ Steijlen, *RMS*, 168.

¹⁰ Verklaring van het Molukse Bevrijdingsfront, 22 februari 1971; L. van der Bergh, ‘Linkse Zuid-Molukkers willen geen assimilatie’, *De Groene Amsterdammer* (18 december 1971).

¹¹ *Ibidem*.

¹² Van der Berg, ‘Linkse Zuid-Molukkers’.

¹³ Locher-Scholten, ‘Die “Indische Generation”’, 74-76.

verleden en de verantwoordelijkheid van Nederland, en deed dit vanuit zijn eigen politieke achtergrond. Ook binnen de Molukse gemeenschap waren er op dit punt verschillende richtingen. Zo stelde Manusama zich jegens de radicale jongeren behoudend op, niet alleen omdat hij geweld afkeurde (zijn bijnaam was ‘de duif’) en als diplomatieke woordvoerder probeerde bij de Nederlandse regering zijn gelijk te krijgen, maar ook omdat hij de RMS interpreteerde als *recht* dat dus met rechtmatige middelen moest worden verwezenlijkt. Hij deed daarom een beroep op de geschiedenis in zoverre het de afspraken en beloftes vanaf 1949 betrof.¹⁴

Tussen de jongeren zelf liepen de richtingen ook uiteen. Elias Rinsampessy, een Molukse student culturele en sociale antropologie die in 1975 een scriptie schreef over het radicaliseringsproces onder Molukse jongeren, vond dat gebrekkige scholing ervoor had gezorgd dat agressie niet kon worden gekanaliseerd.¹⁵ De ‘verlinksing’ van de RMS begin jaren zeventig was een gevolg van de noodzaak tot een concretere ideologie en leidde tot verschillende afsplitsingen en tot strijd binnen de RMS-top.¹⁶ De intellectuele jongerenbeweging Pattimura stelde expliciet de herformulering van het RMS-ideaal aan de orde. Het kwam vooral neer op een ‘softere’ toon: ‘emancipatie’ van alle (door Indonesië) onderdrukte volken en onderlinge samenwerking, politieke vorming en gestructureerde inspraak.¹⁷

Wat historische representaties betreft vallen vooral de overeenkomsten op tussen de claims van activistische Molukkers en linkse informatiekaternen, die begonnen te verschijnen naar aanleiding van het publieke debat midden jaren zeventig.¹⁸ Het historisch narratief dat zij schetsten stond in dienst van het plot over ‘eeuwige onderdrukking van het Molukse volk’. Ter sprake kwamen achtereenvolgens kolonisatie door Portugal, Nederland, Engeland en Frankrijk; het onder dwang produceren van specerijen; strafexpedities; het cultuurstelsel; het imperialisme; de politionele acties als Nederlandse poging zijn economische machtspositie te behouden; de federale structuur als een laatste ‘verdeel-en-heers-poging’; de blijvende koloniale structuur in de Indonesische eenheidsstaat; en Soeharto’s acties tegen de communisten en bevrijdingsbewegingen in Oost-Timor, Nieuw Guinea, de Zuid-Molukken en Borneo.¹⁹ In dit verhaal loopt een rechte lijn van ‘uitbuiting door de VOC’ naar ‘fascistische moorden door Soeharto’. Binnen het discours van slachtofferschap maakte het sleutelbegrip ‘koloniale onderdrukking’ het met andere woorden mogelijk *historische continuïteit* te schetsen en zo de RMS-claim kracht bij te zetten.

¹⁴ J. Brokken, ‘De ideoloog achter de Molukse jongeren. “Als je eenmaal bloed geroken hebt dan ruikt dat goed”’, *Haagsche Post* 32, 50 (13 december 1975).

¹⁵ J. Trom en B. Vuijsje, ‘Logisch gezien zou emancipatie in Nederland de beste oplossing zijn’, *Haagsche Post*, 32 (9 augustus 1975). De titel van Rinsampessy’s scriptie was: ‘De mogelijke gronden van agressie onder Molukse jongeren’.

¹⁶ Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 227. De voormalig RMS-adviseur en -lobbyist Hendrik Owel speelde een belangrijke rol in de linkse (her)formulering van het RMS-ideaal. Brokken, ‘De ideoloog’.

¹⁷ ‘Naar een herformulering van de RMS-ideologie: konsept voor het politiek program van Pattimura’; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 263. De naam ‘Pattimura’ verwijst naar de leider van een opstand op de Molukken tegen de Nederlanders in 1817.

¹⁸ Bijvoorbeeld G. van den Boomen, *Maluku Selatan. Zuid Molukken: een vergeten bevrijdingsstrijd* (Amsterdam 1977); *De Molukkers. Wat brengt hen tot de gijzelingsakties? Achtergronden en geschiedenis* (Rotterdam 1975); E. Utrecht, *Ambon. Kolonisatie, dekolonisatie en neo-kolonisatie* (Amsterdam 1972).

¹⁹ Bijv. O. Nanlohy, ‘Uitbuiting en onderdrukking als gevolg van een allesoverheersende maatschappelijk systeem, waarvan wij, Zuidmolukkers ook het slachtoffer zijn geworden’, *Madjalah Pattimura* 4, 3 (april 1976). Andere in het oog springende termen in dit discours zijn ‘racistische moordpartijen’, ‘geestelijke verminking’ en ‘cultureel terrorisme’.

De regering in ballingschap richtte zich daarentegen vooral op de *rechtmatigheid* van de RMS, en op de verantwoordelijkheid die de Nederlandse regering had om Indonesië aan te spreken op het schenden van de RTC-akkoorden, of tenminste de morele plicht het zelfbeschikkingsrecht van de Molukkers bij de Verenigde Naties aan te kaarten.²⁰ Daarbij deden Manusama en de zijnen ook een beroep op het verleden ('verwaarlozing van de historie werkt nu eenmaal polariserend'²¹), maar dan door te wijzen op allerlei politieke uitspraken uit de periode rond 1950, waarin steun werd beloofd en over die verantwoordelijkheid werd gesproken. In de brochure *Confrontatie met een kwart eeuw discriminatie van het Zuidmolukse Zelfbeschikkingsrecht* (1975) werden deze feiten en uitspraken demonstratief opgesomd. Juridische rechtmatigheid en morele verantwoordelijkheid waren in dit discours de *nodal points*.²² Op beide punten hadden ze echter moeite in de Nederlandse politiek en samenleving voet aan de grond te krijgen.

Een uitzondering hierop betrof de Stichting Door de Eeuwen Trouw (DDET), een overwegend rechtse en christelijke organisatie die in april 1950 was opgericht om het Ambonese zelfbeschikkingsrecht te steunen. Het grote aandeel oud-koloniale leden maakt dat je ook deze organisatie als actieve herinneraar kunt bestempelen. De emotionele binding die haar leden met Indië hadden, vonden veel buitenstaanders overduidelijk en werd niet zelden als argument voor haar oordeelsonbekwaamheid gebruikt.²³ Het 'historische plot' dat ten grondslag lag aan het politieke discours van DDET laat weinig te raden over: de eeuwenoude band tussen Nederlanders en Molukkers schiep de verplichting voor Nederland de onafhankelijkheidsstrijd op de Zuid-Molukken te steunen. De trouw die Molukkers betracht hadden in het K.N.I.L. mocht niet onbeloond blijven. 'Door De Eeuwen Trouw' was in feite een propagandakreet, en een relatief sterke opiniemaker rond de Molukse kwestie, omdat ze voor de Badan Persatuan lange tijd de informatievoorziening voor haar rekening nam. In veel publicaties van midden jaren zeventig werd er echter de vloer mee aangeveegd. De steun van DDET aan de Molukse zaak werd daarin afgedaan als uiting van 'schuldgevoelens' en 'frustratie over de eenheidspolitiek van de door hen zo gehate Soekarno'.²⁴ Onder het snerende kopje 'Door De Eeuwen (T)rouw' stond in *De Molukkers. Wat brengt hen tot de gijzelingsacties?* over DDET onder andere: 'een broeinest van oud-kolonialen, leden van extreem-rechtse politieke groeperingen, zoals CHU, VVD, GVP en oude Nederlandse "wapenbroeders", die vol schuldgevoelens jegens Molukkers zitten. Elementen zoals de superieure christelijke godsdienst ten opzichte van de heidenen uit Indonesië, trouw aan Oranje en Vaderland (...) en het westers grootkapitaal vormen de basis van hun ideologie.'²⁵

Nog los van deze vraag of het handelen van DDET inderdaad als emotionele vorm van herinneringspolitiek moet worden gezien, illustreert de passage hoe de omgang met het Nederlands-

²⁰ Dat laatste deed vooral generaal Tamaela, die zich steeds meer als politiek leider tegenover Manusama was gaan manifesteren, maar in 1968 een overeenkomst tot samenwerking sloot. Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 218-221.

²¹ J.A. Manusama, 'Voorwoord' in: *Confrontatie met een kwart eeuw discriminatie van het Zuidmolukse zelfbeschikkingsrecht* (Den Haag 1975) 5.

²² Vgl. Jørgensen en Phillips, *Discourse analysis*, 30.

²³ Bijvoorbeeld: *Molukkers, wat brengt hun tot de gijzelingsacties?*, 3.

²⁴ A.P. Smid e.a., *Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie* (Amsterdam 1982) 29; H.J.A. Hofland, 'De Molukkers en het begrip', *Haagsche Post* 32, 51-52 (20 december 1975).

²⁵ *De Molukkers, wat brengt hun tot de gijzelingsacties?*, 25.

Indische verleden rond deze kwestie in politiek en ideologisch vaarwater was terechtgekomen. Het spreekt voor zich dat, ondanks de gemeenschappelijke steun aan de RMS en begrip voor de acties²⁶, de historische representaties van het rechtse DDET en van de linkse jongeren behoorlijk verschilden. Zo sprak DDET van ‘orde, rust en zekerheid’ die de vestiging van het Nederlands gezag op de Molukken met zich mee had gebracht, ‘in plaats van de anarchistische en barbaarse toestanden, die daar vaak van te voren hadden geheerst’, en stelde ze dat ‘de talloze voorbeelden van trouw en solidariteit jegens regering en volk van Nederland alle pagina’s van dit boek in beslag [zouden] nemen.’ Om de verbondenheid verder te illustreren refereerde ze daarnaast aan de eerste Maleise bijbelvertaling.²⁷ DDET richtte zich wat betreft niet alleen op de Nederlandse morele verantwoordelijkheid, maar óók sterk op de naoorlogse politiek en beloftes. ‘Nederland is te gemakkelijk door de knieën gegaan,’ zo kan dit betoog het best worden samengevat.²⁸

Media en publieke opinie

De kritiek van DDET beperkte zich echter niet tot de Nederlandse regering. In 1975 concludeerde het ontevreden dat in het kielzog van veel politieke partijen (vooral de ARP), ook veel media een ommezwaai in de Molukse kwestie hadden gemaakt. Waar men eind jaren vijftig nog had gerept van ‘vreselijk onrecht’, dat ‘absoluut niet door de beugel kon’, was de RMS een decennium later slechts ‘een zogenaamde republiek’ en haar voorvechters een stel ‘opstandelingen’.²⁹ Voor de vraag naar het veranderende dominante discours over het koloniale verleden zijn dit belangwekkende opmerkingen. Kennelijk was parallel aan de opkomst van een links, ‘antikolonialistisch’ discours, het discours over de Nederlandse verantwoordelijkheid bij de afwikkeling van dit deel van het koloniale verleden juist sterk gemarginaliseerd. Dat mag althans worden geconcludeerd als een belangrijke spreekbuis van dat discours zich daarover beklaagde.

Een inventarisatie van een aantal dag- en opinieweekbladen in de periode rond de treinkapingen in 1975 en 1977 bevestigt dit grotendeels.³⁰ Begrijpelijkerwijs richtte het gros van de artikelen in de kranten zich op de concrete gebeurtenissen tijdens de kapingen zelf en waren verwijzingen naar het koloniale verleden daarbij schaars. Toch illustreert ook de woordkeus op welke manier de acties en hun relatie met het koloniale verleden werden geïnterpreteerd. Opvallend daarbij zijn de verschillen tussen de kranten. Het begrip dat centraal stond in *De Volkskrant* en het *NRC* was ‘tragedie’. De jongeren waren volgens de meeste commentatoren ‘verblind door hun ideaal’; en streefden ‘onrealistische doeleinden’ na.³¹ *De Telegraaf* koos een minder begripvol perspectief en sprak consequent van ‘terreur’, en ‘terroristen’ in plaats

²⁶ *Wat moeten ze hier? Zuidmolukkers op weg naar vrijheid* (Groningen 1975) 57. Elders distantieerde DDET zich overigens expliciet van de acties, wat in *De Volkskrant* geïnterpreteerd werd als ‘handen wassen in onschuld’. *De Volkskrant*, 11 december 1975. De relatie tussen de jongeren en DDET is niet ondubbelzinnig, zo geeft een woordvoerder van de stichting in dat artikel aan: ‘Ze wilden niets met ons te maken hebben. Ze vinden ons te mak. Maar in de trein deelden ze de gijzelaars wel onze boekjes uit.’

²⁷ *Wat moeten ze hier?*, 16.

²⁸ *Het Zuidmolukse vraagstuk. Enkele realiteiten opnieuw bezien. Discussienota opgesteld door het bestuur van ‘Door De Eeuwen Trouw’* (1977) 8-11; *Wat moeten ze hier?*, 62.

²⁹ *Wat moeten ze hier?*, 64.

³⁰ Voor deze casestudy heb ik gekeken naar artikelen in de periode rond de kapingen in december 1975 en mei-juni 1977, in *NRC Handelsblad*, *De Volkskrant*, *De Telegraaf*, *Haagsche Post* en *Vrij Nederland*.

³¹ Bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 4 december 1975; *De Volkskrant*, 6 december 1975.

van gijzelnemers. Een eerste commentaar luidde: ‘De Zuidmolukse terroristen in Beilen en Amsterdam zijn jong, fanatiek en primitief ingesteld.’³² Alle kranten toonden begrip voor de afwijzende houding van de regering, *De Telegraaf* met veel vuur. In *De Volkskrant* werd relatief de meeste aandacht besteed aan de Molukse kant: er waren interviews en peilingen in Molukse wijken en een aantal artikelen over de standpunten van Manusama. Een *Volkskrant*-redacteur merkte ook op dat ‘in de talloze discussie de stem van de Zuidmolukkers betrekkelijk weinig gehoord [bleef].’³³ De weergave van een kort interview van een van de gijzelnemers in Amsterdam in het *NRC* illustreert de houding tegenover de Molukse jongeren wellicht het beste. Als de jongen op de vraag ‘*En u wilt teruggaan naar de Zuid-Molukken?*’ antwoordt met ‘*ja, naar de eilanden bij Ambon (...) daar ligt ons paradijs*’, reageert de journalist schamper: ‘*(...) U weet hoe u een koelkast moet openmaken (...) maar dat zijn luxe artikelen die op de Zuid-Molukken nauwelijks te vinden zijn.*’ De heersende toon in de krantencommentaren was meewarig.

Bij de kaping anderhalf jaar later was dat anders. De vraag die overheerste was niet langer in hoeverre er begrip kon worden opgebracht, maar hoe een rechtsstaat zich tegen terrorisme kon beschermen.³⁴ In de wetenschap dat ook binnen de Molukse gemeenschap de acties niet zonder meer worden gesteund, werd de zinloosheid ervan sterk benadrukt. Waar de actie in 1975 nog aanleiding gaf tot een enkele bespiegeling van de Molukse geschiedenis, stond nu de positie van de Zuid-Molukkers in Nederland centraal. Dat de toenadering van bevolkingsgroepen teniet leek gedaan was een veel belangrijker issue dan de stappen naar een RMS en de verantwoordelijkheid die Nederland daarin zou hebben.³⁵ *De Telegraaf* richtte zich in de meeste artikelen op het lot van ‘volmaakt onschuldige burgers’. Ze was met een team van 12 verslaggevers en 5 fotografen uitgerukt om verslag te doen van de wekenlange kaping. ‘Drama’ was hier het centrale begrip. In artikelen waarin de Molukse kant werd belicht, kwam naar voren dat ‘Zuidmolukkers mateloos verdeeld (waren)’, of dat ‘Hansje’ (Hansina Uktolseja, de enige vrouwelijke kaper; ze kwam om bij de actie in 1977) ‘kaapte uit liefde voor Jozef’.³⁶ Het kernbegrip uit het discours van de Molukse jongeren (‘onderdrukking’), werd gebruikt om de acties zelf te classificeren.³⁷ Dat de kapingen in verband werden gebracht met het toegenomen vandalisme (!) van Zuid-Molukse jongeren waarmee de NS in die jaren te maken had gekregen, illustreert ook goed dat *De Telegraaf* gebeurtenissen veel minder benaderde als politieke eisen met hun historische dimensie dan als actueel maatschappelijk, *Nederlands* probleem.³⁸

Opvallend is daarnaast hoezeer in *De Telegraaf* de rol van de Molukse leiders werd gelaakt, terwijl hun bemiddeling in *De Volkskrant* juist als zinvolle bijdrage aan de goede afloop werd omschreven. De verslaggeving rond de treinkapingen kan wat dat betreft ook in een links-rechts-spectrum worden ingedeeld. Willem Brandts van *De Telegraaf* becommentarieerde de zaak in reactie op een VPRO radio-uitzending in 1975 bijvoorbeeld als volgt: ‘*Als ik het goed begrijp, kan men deze afschuwwekkende daad*

³² *De Telegraaf*, 6 december 1975 (‘Verblinde fanatici’).

³³ *De Volkskrant*, 8 december 1975 (‘In wat voor tijd leven we?’).

³⁴ *NRC Handelsblad*, 24 mei 1977.

³⁵ Bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 2 juni 1977 (‘Toenadering van bevolkingsgroepen lijkt teniet gedaan’).

³⁶ *De Telegraaf*, 4 juni 1977.

³⁷ Vgl. *De Telegraaf*, juni 1977 (‘Martelingen in Uruguay en Drenthe’).

³⁸ *De Telegraaf*, 3 december 1975.

van terreur de overvallers dus zelf niet kwalijk nemen, maar komt de misdaad voort uit de geestesgesteldheid van Jan Pieterszoon Coen en alle Nederlandse pioniers die in de drie eeuwen daarna aan de rust, de opbouw en de welvaart van Nederlands-Indië hebben gewerkt en die daar, zoals wij vroeger dachten, iets groots hebben verricht. (...) Het links radicalisme, dat geen middel schuwt om de bestaande maatschappelijke structuur te vernietigen, in de illusie dat op de puinhopen daarvan iets nieuws kan worden opgebouwd.³⁹ Het sarcasme lijkt een bewijs voor de opkomst van een links discours over het koloniale verleden en de irritatie waarop het bij 'rechts' stuitte.

³⁹ De Telegraaf, 1 juni 1977.

De rechtse en populistische toon van *De Telegraaf* werd elders weer fel bekritiseerd. Het onbegrip voor de Molukse acties waar die krant voor pleitte, zou namelijk wel eens kunnen leiden tot discriminatie van alle ‘niet-geassimileerden’.⁴⁰ Artikelen in opinieweekbladen weken wat dat betreft af van die in kranten; ze reflecteerden meer op de bestaande discoursen. Meerdere keren werd de vermeend laconieke en ongeïnteresseerde houding van de Nederlandse samenleving bekritiseerd. Dat de Molukse zaak serieus moest worden genomen, werd geïllustreerd met korte geschiedenislesjes, waarin vaak de speciale positie van de Molukkers in Nederlands-Indië naar voren kwam. De artikelen predikten meer begrip: ‘*De Zuidmolukkers zijn altijd misleid. Dat gebeurde al in onze vroegste koloniale geschiedenis toen de bevolking van de Zuid-Molukken met zakken rijst naar een kerk werd gelokt, waar door de VOC betaalde predikanten hen bekeerden tot de god van het westen.*’⁴¹ Aan de andere kant ging dat pleidooi voor ‘begrip’ zelden zover dat het RMS-ideaal, laat staan het radicalisme, werd gesteund. Het kernbegrip bleef ‘tragedie’: de Molukkers ‘waren afgezet op een tussenstation waar geen enkele trein meer langskwam’.⁴² Hun politieke ideaal werd door de meeste schrijvers als ‘illusie’ en ‘hopeloos’ gekarakteriseerd, de gijzelingsacties als ‘crimineel’.⁴³ In een artikel uit 1975 concludeerde H.J.A. Hofland dat die ‘valse illusie’ was gevoed door ‘politiek onbenul’ van de regering en ‘koloniale rancune’ van DDET.⁴⁴ Het laat zien hoe het koloniale verleden wel ter sprake kwam, maar door weinigen als wezenlijk argument in de RMS-zaak werd geaccepteerd.⁴⁵

De politiek

In de jaren zeventig was al lang duidelijk geworden dat de Nederlandse politiek niet bereid was de RMS te steunen. Vanaf 1957 waren beleidsmaatregelen er op gericht Molukkers te laten integreren in de Nederlandse samenleving. Als gezegd konden de gijzelingsacties als indirecte reactie op dit beleid worden gezien. De acties lokten op hun beurt binnen de politiek reacties uit; ze dwongen tot een bezinning op het RMS-vraagstuk, de positie van Molukkers in Nederland, de recente geschiedenis en het koloniale verleden.⁴⁶ Om het dominante politieke discours op dit punt te analyseren volstaat het te kijken naar de regeringsnota over de kwestie die in 1977 werd gepresenteerd en de bespreking daarvan in de Tweede Kamer.⁴⁷ De titel van de nota, ‘De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland’, is daarvoor al

⁴⁰ W.L. Brugsma, ‘De kinderen van de rekening’, *Haagsche Post* 32, 50 (13 december 1975) 9.

⁴¹ R.van Meurs, ‘Het alternatief voor de Zuidmolukse vrijheidstrijd’, *Vrij Nederland* 36,50 (13 december 1975) 3.

⁴² T. Pollman “‘De Molukkers waren afgezet op een tussenstation waar geen enkele trein meer langs kwam.’ Van de demobilisatie van het KNIL tot CRM’, *Vrij Nederland*, 36, 50 (13 december 1975) 3-5.

⁴³ Bijvoorbeeld F. Peters, ‘Gerbarndy: “Een paar oorlogsscheepkes zouden voldoende zijn”. De politieke steun aan “Door de Eeuwen Trouw”’, *Vrij Nederland*, 36, 50 (13 december 1975).

⁴⁴ Hofland, ‘De Molukkers en het begrip’.

⁴⁵ Een onderzoek naar media en publiek opinie rondom de Molukse acties lijkt dit te bevestigen. Over de beoordeling van het koloniale verleden wordt in dit onderzoek weinig gezegd, maar een analyse van brieven aan Manusama en premier Den Uyl geeft wel iets van de publieke opinie weer. Veel mensen konden begrip opbrengen voor de frustraties van de Molukkers in Nederland, maar veel minder voor hun doeleinden. In 1977 was men beduidend negatiever over Molukkers dan in 1975. Schmid e.a., *Zuidmoluks terrorisme*, 182-184.

⁴⁶ Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 272.

⁴⁷ De Tweede Kamer had om een dergelijke nota gevraagd na de eerste treinkaping. Ibidem.

een eerste aanwijzing. Niet de RMS, maar de maatschappelijke positie van de Molukkers in Nederland stond erin centraal.⁴⁸

De *Molukkersnota*, zoals de deze kortweg werd genoemd, deed vier dingen: de historische achtergronden van de Molukse kwestie schetsen; het Nederlandse beleid vanaf 1949 reconstrueren; het Nederlandse standpunt tegenover de politieke aspiraties van de Molukkers verdedigen; en een beleidsplan ontvouwen om de maatschappelijke problemen van Molukkers in Nederland op te lossen. De historische schets van de *Molukkersnota* begon met de soevereiniteitsoverdracht in 1949, waarmee impliciet afstand werd genomen van het discours over ‘eeuwenlange trouw en verbondenheid’ en ‘morele verantwoordelijkheid’. Bij de beschrijving van het RMS-ideaal gebeurde dat opnieuw. Dat Molukkers steun eisten van Nederland omdat het volgens hen ‘een “ereschuld” zou hebben jegens het Molukse volk dat in het koloniale verleden – onder dwang – zijn lot heeft moeten verbinden met dat van de koloniale mogendheid’, kwam slechts naar voren om hun politieke handelen te contextualiseren. Daarmee werd de claim zelf verworpen.⁴⁹ In hoofdstuk 5 werd beargumenteerd dat Nederland de RMS nooit had erkend, en dat ook niet kón doen. Daarvoor werden juridische argumenten aangedragen en de het feit dat de VN gereserveerd stond tegenover de afscheidingsbewegingen in kwetsbare nieuwe postkoloniale staten.⁵⁰ Het begrip ‘misvatting’ kwam in deze argumentatie meerdere malen van pas.

Hoewel de historische argumentatie van de afwijzing van de Molukse claims een groot deel van de nota in beslag nam (de vele bijlagen vormden een soort bronnenpublicatie), was de focus ervan de positie van Molukkers in de Nederlandse samenleving. De regering deed voorstellen over sociaal-cultureel werk, de verbetering van huisvesting, onderwijs, werkgelegenheid en de harddrugsproblematiek.⁵¹ Enigszins gechargeerd zou je kunnen zeggen dat de regering hiermee de problematiek ‘afdeed’ als gebrekkige integratie, of het in elk geval transformeerde tot *maatschappelijk* vraagstuk.⁵² In een artikel in het *Tijdschrift voor maatschappelijke vraagstukken en welzijnswerk* in 1978 werd die conclusie inderdaad getrokken.⁵³ Daaruit bleek de invloed van de ‘Inspraaknota’ *Knelpunten tussen de Nederlandse overheid en de Molukse minderheid* die het IWM (in dezelfde lay-out als de Molukkersnota) had samengesteld.⁵⁴ De belangrijkste kritiekpunten waren daarin zijn dat het uitgangspunt van de regering (“‘integratie met behoud van eigen identiteit” hetgeen neerkomt op aanpassing’) niet werd gedeeld; dat de historische interpretatieverschillen door een internationale arbitrage moesten worden beoordeeld; dat de inspraak moest worden verbeterd; en dat de Molukse gemeenschap op tal van punten (vooral hun politieke idealen)

⁴⁸ H. Wiegel, *De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland (14915)*. Brief van de vice-minister-president aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal (Den Haag 1977); *Handelingen der Staten Generaal 1977-1978, Bijzondere Commissie voor de problematiek van de Molukse minderheid in Nederland (14915)*. Eerste vergadering (29 mei 1978) en tweede vergadering (5 juni 1978).

⁴⁹ Wiegel, *De problematiek*, 27 (mijn cursivering).

⁵⁰ Idem, 31-33. Er wordt met name gerefereerd aan het feit dat aan de proclamatie van de RMS nooit een volksstemming vooraf was gegaan.

⁵¹ Idem, 64-65.

⁵² Vgl. *Confrontatie met een kwart eeuw discriminatie*, 11.

⁵³ P. Kuypers, ‘De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland. N.a.v. de nota van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers’, *Tijdschrift voor maatschappelijke vraagstukken en welzijnswerk* 32, 6 (1978) 174-177.

⁵⁴ *Knelpunten tussen de Nederlandse overheid en de Molukse minderheid* (Inspraakorgaan Welzijn Molukkers 1978, 78001); vgl. Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 273.

‘geëmancipeerd’ moesten worden.⁵⁵ Het valt op hoezeer dit stuk verschilt van het links-radical discours van ‘de jongeren’: in feite werd namelijk ook hier het Molukse vraagstuk vooral als maatschappelijk issue voorgesteld.

Het toont de dominantie van het politieke discours, want ook de bespreking van de *Molukkersnota* in de Tweede Kamer weerspiegelde veel consensus over de manier waarop de Molukse kwestie werd beschreven en aangepakt. Zo spreekt Molleman (PvdA) er zijn goedkeuring over uit: ‘[Nederland kan] *om juridische, historische en feitelijke redenen niet de RMS erkennen. [Maar] ook zonder de last van onze koloniale geschiedenis op ons te nemen moeten wij toch een verantwoordelijkheid jegens de Molukkers erkennen.*’ Die verantwoordelijkheid kwam neer op het subsidiëren van welzijnswerk en het bevorderen van een dialoog met Indonesië, bijvoorbeeld over ‘oriëntatierizen’ naar de Molukken.⁵⁶ Discussies over de rechtmatigheid van de RMS werden door de meeste politieke partijen als ‘zinloos’ beschouwd, al liet niemand na te benadrukken dat de Molukkers ‘tussen wal en schip (waren) geraakt’, ‘de hoofdrol in een tragedie’ hadden, of zelfs ‘de grootste slachtoffers van het Nederlandse kolonialisme in Indonesië’ (GPV) waren geworden.⁵⁷

Kritiek op de nota was er wel, maar die betrof met name de koele en zakelijke toon. Sommigen meenden daarnaast dat de Nederlandse regering wel degelijk fouten heeft gemaakt, en dat het ‘enige erkenning daarvan de nota zou hebben gesierd’, maar zelfs dat wordt door Wiegel weersproken. Hij weet zich door de meerderheid gesteund.⁵⁸ De linkse partijen PPR en PSP, die zich overigens ook in grote lijnen in de Nota konden vinden, namen de politieke wensen van de Molukkers nog het meest serieus, en sloten in hun betoogtrant aan bij het eerder beschreven ‘linkse discours’. Nederland profiteerde in hun ogen van de neokoloniale verhouding met Indonesië en liet dit belang prevaleren boven het zelfbeschikkingsrecht. De strijd voor zelfstandige Molukken zou in hun ogen kunnen bijdragen aan ‘echte, sociaal-economische bevrijding [ten opzichte] van Indonesië en Nederland’ en zo ter voorbeeld dienen voor de emancipatie van de Derde Wereld. Voor een goed standpunt hierover vond de PSP dat eerst moest worden gepeild hoe men daar op de Molukken zelf over dacht.⁵⁹ Ook het aanklaarten van de Molukse zaak bij de VN kwam nog eens ter sprake, maar de repliek van Wiegel op dit standpunt toont mooi aan hoe ‘de herinnering van Nederlands-Indië’ hier strategisch werd gebruikt: niet de ‘morele verantwoordelijkheid’ die uit het koloniale verleden voortvloeide, maar de *gepaste terughoudendheid* die Nederland als voormalig kolonisator jegens Indonesië zou moeten betrachten, gaf voor de regering de doorslag.⁶⁰

Hoewel de historische achtergrond serieus werd meegenomen in de *Molukkersnota*, lijkt het er dus sterk op dat het doel dat deze diende al van tevoren vaststond: het rechtvaardigen van de terughoudendheid van de Nederlandse regering, en het omslaan van de koloniale bladzijde die Nederland eventueel nog voor verplichtingen zou kunnen stellen. ‘Het verleden is geweest; nu de toekomst’, straalt de

⁵⁵ *Knelpunten*, 66-69.

⁵⁶ *Handelingen der Staten Generaal 1977-1978*, 14915, eerste vergadering (29 mei 1978) 492-493.

⁵⁷ *Idem*.

⁵⁸ *Idem*, 512; 508.

⁵⁹ *Idem*, 496.

⁶⁰ *Idem*, 513.

nota uit.⁶¹ Beckers de Bruin (PPR) merkte zelfs op dat de *Molukkersnota* tot stand was gekomen vóóordat de Commissie Köbben, die nota bene door de regering was ingesteld om ervoor de geschiedenis te bestuderen, een rapport had uitgebracht. De juridische en historische stellingname was ‘kant en klaar gepresenteerd’; de nota ‘voor u [Molukkers], over u en zonder u’.⁶² Dat de politiek in staat bleek het debat af te leiden van historische claims en representaties, zegt zowel iets over het dominante discours over de Molukse zaak, als over de relatief dominante rol van de politiek in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. Het afwijzen van historische claims over een ‘ereschuld’ (deels het verwerpen van het morele discours over Nederlands-Indië), betekende immers de marginalisering van de discourses van de actieve herinneraars.

Academische bijdragen

De bijdrage van academische historici aan dit politieke en publieke debat was vrij gering, zo blijkt al uit de inleidende opmerking van Den Boer van zijn artikel ‘De Molukkers in Nederland’ in *Spiegel Historiael* (1977): ‘*Vele Nederlanders waren ontdaan over de gewelddadige Molukse acties, hoewel zij de achtergronden (...) niet kenden. Deze Nederlandse onkundigheid is niet verwonderlijk, daar over het ontstaan van de Molukse problematiek zeer weinig gepubliceerd is.*’⁶³ In het artikel toonde Den Boer begrip voor de Molukse frustraties, en waarschuwde hij de Nederlandse regering voor nieuwe moeilijkheden als zij niet zorgde voor een ‘bevredigende oplossing’.⁶⁴ Vanaf het eind van de jaren zeventig zouden er langzamerhand meer historische publicaties over de Molukken en de Molukkers in Nederland verschijnen, maar pas na de opening van het Moluks Historisch Museum in 1990 zou de historiografie hierover echt tot bloei komen. Dat de RMS-kwestie inmiddels ruimschoots haar actualiteit verloren had, is een reden waarom historici er nauwelijks een rol in hebben gespeeld.

Toch was het aantal wetenschappelijke publicaties over Molukkers in de jaren zeventig wel degelijk toegenomen. Het ging daarbij alleen niet om historische publicaties, maar om studies vanuit sociologische, politicologische en criminologische invalshoek. Als zodanig vormde de academische wereld een spiegel van het soort interesse dat in de jaren zeventig voor de Molukse kwestie bestond. De vraagstukken waarbinnen het gethematiseerd werd, kunnen gemakkelijk worden herleid uit een beredeneerd literatuuroverzicht dat het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) in 1977 opstelde. Het ging met name om ‘allochtonen in Nederland’, ‘integratie’, ‘sociale deprivatie’, ‘cultureel en maatschappelijk werk’, ‘sociale theorieën over identiteit’, ‘groepsvorming’, ‘samenlevingsopbouw’ en ‘taalproblemen’.⁶⁵ Kortom: de maatschappelijke vraagstukken die de

⁶¹ En ook de bespreking ervan: idem, 493 (Molleman, PvdA); 506 (Kappeyne van de Copello, VVD).

⁶² Idem, 496.

⁶³ A.W. den Boer, ‘De Molukkers in Nederland’, *Spiegel Historiael* 12 (1977) 526-534, aldaar 526. De hier geannoteerde literatuur is binnen het kader van het onderzoek van deze casestudy te beschouwen als ‘bron’ in plaats van ‘secundaire literatuur’. Binnen het theoretisch kader van deze scriptie, dat historische representaties onderzoekt in het verband met hun sociaal-culturele en politieke context, gaat het onderscheid tussen ‘objectieve’ academische literatuur en ‘subjectieve’ bronnen over de herinnering aan Nederlands-Indië natuurlijk deels überhaupt niet op. In de volledige bronnen- en literatuurlijst achterin deze scriptie is voor het gebruikersgemak toch gekozen voor een ‘traditioneel’ onderscheid in bronnen (per case) en secundaire literatuur.

⁶⁴ Idem, 534.

⁶⁵ *Molukkers in Nederland: een keuze uit de literatuur*. (Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk 1981).

aanwezigheid van Molukkers in de Nederlandse samenleving met zich meebrachten, werden ook binnen de academische wereld gezien als de meest relevante.

Hoewel deze literatuurlijst ten behoeve van het ministerie was opgesteld en dus de politieke invalshoek weerspiegelde, is de overlap tussen het dominante politieke en het dominante academische discours onmiskenbaar. De belangrijkste vraag waarin men zowel beleidsmatig als academisch geïnteresseerd was, was hoe de slechte integratie van deze etnische minderheidsgroep en hun gewelddadige nationalisme te verklaren waren. Zeker omdat de integratie van Indische Nederlanders zo veel soepeler verliep.⁶⁶ In veel analyses kwam de RMS en het verhaal van de komst van Molukkers naar Nederland als *voorgeschiedenis* wel kort aan de orde, maar de kwestie zelf en bijbehorende historische claims waren vrijwel nooit onderwerp van studie. Dat die voorgeschiedenis steeds begon bij de proclamatie van de RMS, bevestigt de dominantie van het discours waarin het koloniale verleden van de Molukse kwestie werd losgesneden.⁶⁷

In de academische publicaties waarin wél werd ingegaan op de relatie tussen de Molukse kwestie en de (koloniale) geschiedenis overheerste afwijzing van de claims. In een veel geciteerd artikel van Persijn staat: *‘De “Moluccan story” houdt geen stand. Een schuld van de Nederlnadse regering of het Nederlandse volk – in de zin van beloften en verraad – is niet aan te wijzen. (...) Molukkers in Nederland kénnen de geschiedenis niet. (...) Het lijkt erop dat beide groepen [Nederlanders en Molukkers] in hun a-historische houding, in staat zijn de ene nieuwe mythe na de ander te produceren. (...) Deze a-historische en onkritische houding weerspiegelt zich in de journalistiek.’*⁶⁸ In de inleiding van een *Geschiedenis van Ambon* (1977) onttrok de auteur zich zelfs demonstratief uit de discussie. Hij wilde ‘de feiten onbevagen en onpartijdig voorstellen’.⁶⁹ Hoewel het narratief bij nader inzien moeiteloos aansluit bij het plot van DDET, en koloniaal historicus Baudet zich in het voorwoord van dit boek wél voor de Molukse zaak uitspreekt, lijkt het duidelijk dat academische historische discours (waarin overigens kritisch wordt gereflecteerd op ‘trouw’ en ‘schuld’) zich wat de Molukse zaak betreft niet erg in de publieke arena liet gelden. Het speelde geen grote rol in dit aspect van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië.

De sociologische en beleidsmatige invalshoek van het academisch onderzoek over Molukkers was ook gevolg van het feit dat de overheid een deel van die studies zelf initieerde. De belangrijkste van deze onderzoeken gingen over *De sociale positie van Molukkers in Nederland; Allochtonen in Nederland; en Etnische minderheden*.⁷⁰ Dat de Molukse kwestie een erfenis van het koloniale verleden was, werd daarin niet ontkend maar wel als bijzaak beschouwd. Ettie Aponno, de voorzitter van de Vrije Zuidmolukse

⁶⁶ A.J.F. Köbben, ‘Zuidmolukkers en de sociale wetenschappen’, *Sociodrôme. Platform voor sociale wetenschappers* 1 (1976) 9.

⁶⁷ Bijvoorbeeld: J.M.M. van Amersfoort, *De sociale positie van de Molukkers in Nederland* (Den Haag 1971) 4-16; K. L. Oen, ‘Balans van 25 jaar R.M.S.-ideaal Zuid-Molukkers. (En onvrede Zuid-Molukkers verklaard met het begrip ‘relatieve deprivatie’)’ (Scriptieverslag Vrije Universiteit, 1975) 1-2.

⁶⁸ J. Persijn, ‘Uit de schaduw van het verleden. Legende en realiteit in het Moluks vraagstuk’, *Internationale Spectator* 3, 2 (februari 1976) 103-111, aldaar 109-110.

⁶⁹ H.J. de Graaf, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken* (Franeker 1977) 4-8.

⁷⁰ J.M.M. van Amersfoort, *De sociale positie van Molukkers in Nederland* (Den Haag 1971); H. Verwey-Jonker, *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen en buitenlandse studenten in onze samenleving* (Den Haag 1971); *Etnische minderheden. Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid* (Den Haag 1979).

Jongeren, beklaagde zich hierover. ‘We zijn te lang voer voor sociologen geweest,’ verzuchtte hij.⁷¹ De acties uit de jaren zeventig veranderden daar echter niet zo veel aan. Weliswaar werd de RMS verankerd in de Nederlandse herinneringscultuur, maar niet in die rond Nederlands-Indië. In plaats van de historische claims nestelden de kapingen zélf zich in het collectieve geheugen.⁷²

Conclusie

Deze casestudy heeft licht kunnen werpen op een aantal van de in hoofdstuk 1 opgeworpen vragen. Ten eerste: hoe beïnvloedt de politieke context de manier waarop er herinnerd wordt? Omdat de verschillende historische claims rond de RMS-kwestie als ‘gepolitiseerde herinneringen’ te kenmerken zijn, kun je deze vraag beantwoorden door te wijzen op de verschillende (politieke) doelen die de ‘spelers’ nastreefden en de verschillende representatiestrategieën die ze daarbij gebruikten. Zo streefden (post)herinneraars erkenning van hun RMS-ideaal na en hulp bij de verwezenlijking ervan, en richtten de historische representaties zich hierbij op de beloftes van de Nederlandse regering en de schending van afspraken door Indonesië. De activistische jongeren gebruikten daarbij vooral het beeld van Indonesië als (neo)koloniale onderdrukker en construeerden continuïteit tussen uitbuiting in Nederlands-Indië en onderdrukking nu. Het morele beroep dat zij zo op ‘het Nederlandse volk’ konden doen uitte zich in een links betoog over ‘zelfbeschikking’. Dat de internationale politieke context (emancipatie- en vrijheidsbewegingen) dat linkse discours had beïnvloed, staat buiten kijf.

Steun aan de RMS kon echter ook worden onderbouwd door een andere historische betoogtrant, zo bewijst het jarenlange werk van stichting ‘Door De Eeuwen Trouw’: niet de onderdrukking, maar de eeuwenoude ‘trouw en verbondenheid’ maakte de ‘ereschuld’ die Nederland aan de Molukkers had in te lossen. Een representatie van het Molukse verleden vervulde bij DDET wat dat betreft een symbolische functie, zoals wanneer de eerste Maleise bijbelvertaling ter sprake kwam. Dat het handelen van DDET door buitenstaanders werd geïnterpreteerd als ‘uiting van koloniale schuldgevoelens’, illustreert dat ook in de jaren zeventig de politieke implicatie van deze ‘herinneringen’ werd onderkend. Zowel het linkse, als het rechtse discours waarin de RMS gesteund werd, bleek echter niet krachtig genoeg om een bepalende rol te spelen in de politiek en de publieke opinie. In de politiek werden ‘juridische’ claims, én die over morele verantwoordelijkheid voor de RMS, verworpen. Ook in de media werden verwijzingen naar het koloniale verleden niet als wezenlijk argument geaccepteerd. Wel vergrootte het publieke debat over de gijzelingsacties de kennis over de Molukse zaak.

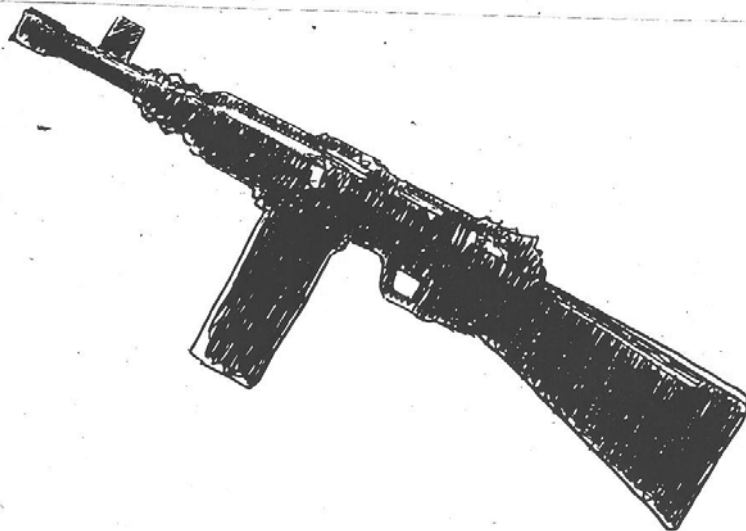
De vragen ‘wat gebeurt er als er tegenstrijdige herinneringen van hetzelfde verleden bestaan?’ en ‘wie speelt een beslissende rol in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië?’ kunnen worden beantwoord in termen van ‘hegemonie’. ‘De politiek’, wiens historische representaties zich strategisch beperkten tot afspraken vanaf 1949 (met uitzondering van ‘de eeuwenoude traditie van tolerantie en integratie’), lukte het om het debat over de Molukse kwestie af te snijden van het koloniale verleden. Het ‘dominante discours’ daarover bleek overigens inderdaad naar links te zijn opgeschoven. Dat het

⁷¹ I. Meijer, ‘Molukkenleider Ettie Aponno: “Ik vind dat het nu oorlog is in Nederland”’, *Haagsche Post* 32, 50 (13 december 1975) 6-9, aldaar 9.

⁷² Vgl. *Trouw*, 14 september 2000 (‘In de trein kijken ze naar me’).

dominante politieke discours hegemoniaal was, hoeft niet automatisch te betekenen dat 'de politiek' de beslissende rol speelde. Dat discours werd immers gesteund door het dominante discours van de academische wereld en de media, waarin de Molukse kwestie óók als maatschappelijk vraagstuk werd gezien. Toch was vooral de politiek doorslaggevend voor de rol van de RMS-kwestie in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. De *Molukkersnota* was namelijk in staat het debat te beslechten en de omgang met de koloniale erfenis ('tragisch, maar niet onze schuld en nu weinig meer aan te doen') te institutionaliseren. Zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam, zou deze institutionalisering in de loop van de jaren tachtig verder zijn beslag krijgen.

Zo vervulde het representeren (dus herinneren) van Nederlands-Indië voor verschillende spelers in de herinneringscultuur een andere rol. Opvallend daarbij is het verschil tussen de 'eerste' en 'tweede' generatie Molukkers in Nederland. Hoewel beide hetzelfde ideaal nastreefden, bepaalde de verschillende contexten waarin ze zich bevonden, de omgang met het verleden. Hun 'communicatieve geheugens' liepen uiteen. Zo bevestigt deze case ook Assmans theorie over de generatiegebondenheid van herinneren.

Voor meer aandacht
en 'n beter begrip

De historische claims van de Molukkers nestelden zich niet in het collectieve geheugen; de gewelddadige manier waarop ze onder de aandacht waren gebracht daarentegen wel. Spotprent uit Haagsche Post, juni 1977.

Tweede case: De verfilming van *Oeroeg*

Johan: *Ik moet Oeroeg spreken.*

Satih: *Hij is hier niet. Als hij hier was, zou hij bij het graf van zijn vader zijn.*

Johan: *... het was niemands schuld! Het was een ongeluk!*

Satih: *Uw herinneringen zijn anders dan de onze.*¹

De film ‘Oeroeg’ gaat over de zoektocht van Johan ten Berge naar zijn jeugdvriend Oeroeg en speelt in Indonesië ten tijde van de eerste ‘politieele actie’, in 1947. Johan en Oeroeg zijn samen in Indië opgegroeid, maar door de loop van de geschiedenis van elkaar vervreemd: Oeroeg, zoon van de mandoor² van de onderneming van Johans vader, is een nationalistische vrijheidsstrijder geworden, terwijl Johan na de oorlogsjaren in Nederland als luitenant terugkeert naar Indië, voor hem ‘het mooiste land ter wereld’. In deze scène ondervraagt hij Satih, Oeroegs zus, omdat hij Oeroeg verdenkt van de moord op Johans vader. Satih herinnert Johan aan het tragische verleden dat Oeroeg zo nauw aan hem verbonden heeft: Oeroegs vader is namelijk verdronken bij een reddingspoging van Johan toen deze nog een kind was. Dat Johans herinnering aan het ongeluk is gevormd door een half gelogen verhaal dat hij er altijd over gehoord heeft, dient als metafoor voor de naïviteit en onwetendheid van Nederlanders in Indië. Zowel wat betreft zijn vriendschap met Oeroeg als wat betreft de liefde voor Indië weet Johan eigenlijk niet hoe het echt zit.

‘Herinneren’ is een centraal thema in ‘Oeroeg’, dat met vele flashbacks terugflitst van 1947 naar de jaren twintig en dertig en zo de voorgeschiedenis van de gecompliceerde vriendschap tussen de jongens ontvouwt. Herinneren is ook een geliefd thema bij de analyse ervan.³ Dat de film (1993) gebaseerd is op de novelle van Hella Haasse uit 1948, geeft de mogelijkheid om iets te zeggen over de veranderde herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. De verschillen tussen het boek en de film en de discussies erover, kunnen namelijk tegen de achtergrond van de veranderde herinneringscontext worden geplaatst. Wat zijn die verschillen en wat betekenen de uitspraken over het verhaal vanuit de verschillende velden voor de analyse van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië?

Het boek en de film

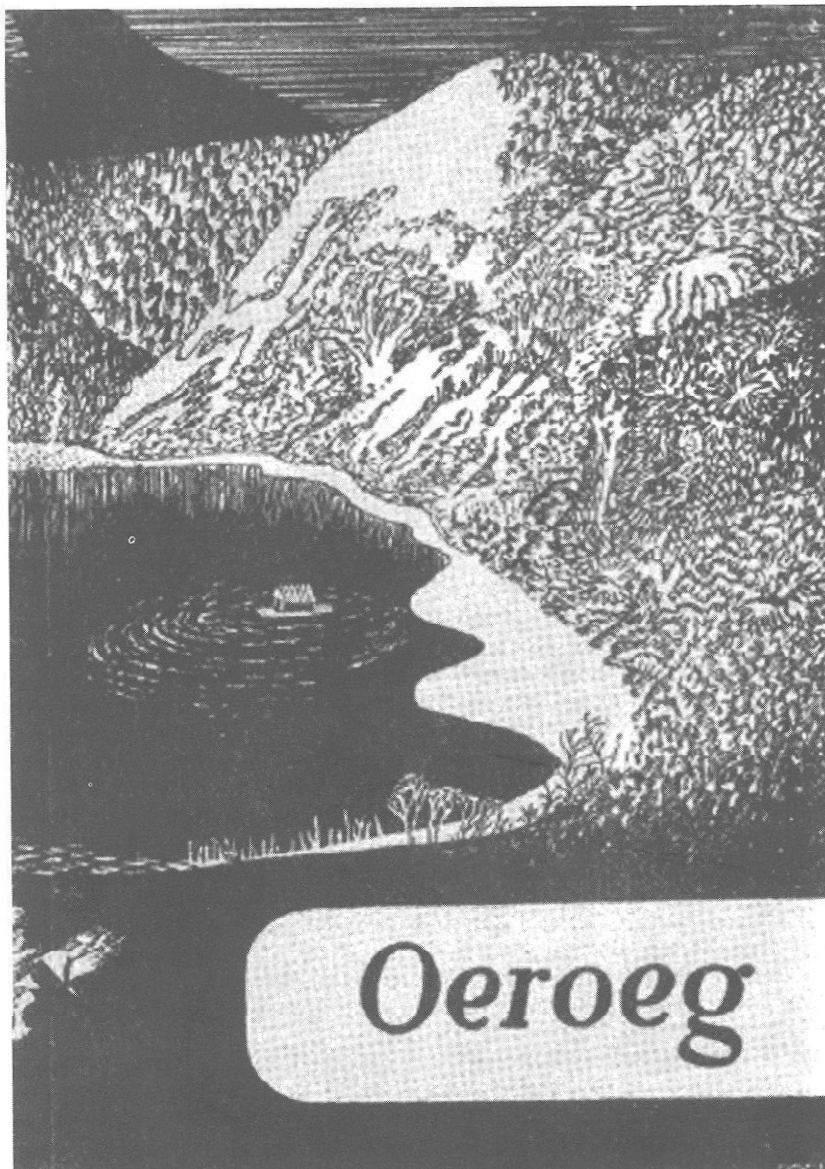
Haasses novelle *Oeroeg* verscheen in 1948 als boekenweekgeschenk – anoniem, omdat er een prijsvraag aan verbonden was. Hoewel de eerste recensies overwegend positief waren, bleef het boek niet zonder controverse. Het verhaal, dat de vriendschap tussen een Nederlandse en een ‘inlandse’ jongen thematiseert, problematiseerde indirect de koloniale verhouding tussen Nederland en Indonesië. Een actueel en politiek gevoelig onderwerp in de tijd tussen de twee ‘politieele acties’. In de laatste (en meest geciteerde) zinnen van het boek wordt het spiegelende oppervlak van het meer waarin Oeroegs vader verdronken is, gebruikt

¹ ‘Oeroeg’ (Hans Hylkema 1993). DVD Paramaount Collection 2005; na 42 min. 31.

² Indonesische opzichter van een onderneming.

³ Bijvoorbeeld P. Pattynama, ‘The colonial past in the postcolonial present: cultural memory, gender, and race in Dutch cinema’ in: S. Ponzanesi en D. Merolla, *Migrant cartographies. New cultural and literary spaces in postcolonial Europe* (Lanham e.a. 2005).

als beeld voor die problematische verhouding. De ikfiguur, die Oeroeg ‘nooit meer zal ontmoeten,’ concludeert: ‘De diepte peilde ik nooit. Is het te laat? Ben ik voorgoed een vreemde in het land van mijn geboorte, op de grond vanwaar ik niet verplant wil zijn? De tijd zal het leren.’⁴ De suggestie van een ‘onpeilbare inlander’ met wie nooit werkelijk een band had kunnen groeien en wiens land de Nederlanders zouden moeten verlaten, stuitte in de Indische gemeenschap op verzet. Tjalie Robinson noemde het in *Oriëntatie* ‘FOUT’ en ‘politiek gevaarlijk’, omdat het de onafhankelijkheid van Indonesië als voldongen feit voorstelde. De beschrijving van het Indische leven deugde volgens hem van geen kant. Als ‘hier [in Indië] gewortelde’ stond hij daar ‘veel zuiverder tegenover’⁵.

De omslag van de eerste druk van Oeroeg. De naam van de auteur staat er niet op vermeld, omdat daaraan een prijsvraag verbonden was.

⁴ H.S. Haasse, *Oeroeg* (Amsterdam 1948; Wolters Noordhof Groningen 2000) 77.

⁵ Tjalie Robinson, ‘Nogmaals *Oeroeg*’, *Oriëntatie* 9 (juni 1948).

De film beantwoordt 45 jaar later de vraag uit het einde van het boek bevestigend: Johan (Rik Launspach) is inderdaad voorgoed een vreemde in het land van zijn geboorte. Hoewel hij Oeroeg (Martin Schwab) aan het eind van de film weer ontmoet, doordat beiden als krijgsgevangenen worden uitgewisseld, is de boodschap die hem wordt toegevoegd ondubbelzinnig: ‘*Dutchman, go home!*’⁶ Oeroeg reageert op de vraag van Johan of ze ‘nog vrienden zijn’ met de woorden ‘alleen als we elkaars gelijke zijn.’ Uit het feit dat tegen Johan twaalf Indonesiërs worden uitgewisseld blijkt echter al het tegendeel. Dat de twee toch ‘bloedbroeders’ blijven, is omdat Johan Oeroeg vervolgens een symbolisch cadeau geeft: het antieke horloge dat, zo heeft Johan kort daarvoor moeten vernemen, de dood van Oeroegs vader Deppoh heeft betekend. De brave mandoer (‘het bevel zat in zijn bloed’) was namelijk helemaal geen heldendood gestorven; hij was naar het horloge van zijn baas gedoken en in de waterplanten verstrikt geraakt.

De rol van het horloge in het filmplot is een opvallend en bekritiseerd verschil tussen het boek en de film. Scenarioschrijver Jean van de Velde, wie de verdrinking van Deppoh in het boek onwaarschijnlijk voorkwam, kwam het in een recensie op forse kritiek te staan van Rudy Kousbroek, die meende dat het ‘de nederige scenarioschrijversplicht (is) om het thema intact te laten’⁷. Hoewel mij zijn kritiek deels gegrond lijkt⁸ en bij verfilmingen de verleiding groot is het eindproduct met het oorspronkelijke boek te vergelijken, is het niet bepaald de meest zinvolle of interessante manier van kijken naar een verfilming wanneer trouw aan het boek daarbij als maatstaf wordt genomen. Verfilmingen zijn *interpretaties*, en de nieuwe elementen in het verhaal kunnen juist als aanknopingspunt worden gebruikt voor de veranderende culturele context waarin ze zijn gemaakt. In die zin moet het aanstippen van enkele verschillen worden begrepen.

Hylkema’s film begint waar Haasses boek eindigt: op het moment dat de hoofdpersoon terugkeert in Indonesië. Dat hij dat (anders dan in het boek) doet als luitenant van het Nederlandse leger, geeft de maker de kans het contrast tussen kolonisator en gekoloniseerde scherper te verbeelden⁹, en om zich te richten op het dekolonisatieconflict, inclusief gewelddadige kanten daarvan. ‘Wonderlijk dat er nooit een film is gemaakt over onze oorlog in Nederlands-Indië,’ zei Hylkema in een interview, ‘en dit was toch een beetje *ons* Vietnam.’¹⁰ Als gezegd waren verhalen over oorlogsmisdaden tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd pas vanaf het eind van de jaren zestig in de publieke aandacht gekomen en vormden ze het begin van een kritischer omgang met de jaren 1945-1949 en het Nederlandse koloniale verleden. Dat de ‘excessen’ zich in 1993 naar een ‘hoger niveau’ van collectief herinneren hadden opgewerkt, blijkt uit de scène waarin sergeant Van Henegouwen (Peter Faber) een krijgsgevangene martelt

⁶ ‘Oeroeg’, na 1u. 45min. 10.

⁷ *NRC Handelsblad*, 11 juni 1993 (‘Chronoclamsen en non sequiturs’).

⁸ Vgl. Idem. Van de Velde verandert het plot om het geloofwaardiger te maken, maar bereikt eerder het tegenovergestelde. Hij herstelt een onvolkomenheid in het verhaal die er bij zorgvuldige lezing van het boek helemaal niet is: Deppoh redt namelijk niet eerst Johan voordat hij verdrinkt. De sleutelrol voor het horloge in de film is vervolgens erg ongemakkelijk. Zo lijkt het niet erg waarschijnlijk dat het voor Oeroeg zo veel betekent als het filmscenario voorschrijft. Aan de andere kant merkt Van de Velde terecht op dat de symboliek van het horloge niet in eerste instantie over hun vriendschap gaat, maar over het teruggeven van Indonesië aan de Indonesiërs. ‘Jezelf in de problemen schrijven. Gesprek met Jean van de Velde’ in: R. Fokker (ed), *Het Nederlandse filmscenario* (13 juni 1993) 9-16, aldaar 11.

⁹ Pattynama, ‘The colonial past in the postcolonial present’, 241.

¹⁰ S. Roodenburg, “‘Ik wil die waarheid doorgeven.’ Hans Hylkema, filmer van “Oeroeg””, *Elsevier* (12 juni 1993) 102-103, aldaar 102.

om informatie los te krijgen – hoewel je ook kunt zeggen dat die scène zélf de herinnering aan de excessen naar het culturele geheugen transponeert. In ieder geval was het publiek inmiddels vertrouwd geraakt met het genre van Vietnamfilms en herkende het dus ook de aanklacht in de scène waarin Johan (weliswaar in een boze droom) door een uitgemoord en platgebrand dorp loopt. Eén baby leeft nog en klampt zich huilend vast aan zijn vermoorde moeder.¹¹ Dat Johans maatje Twan en zijn sergeant Van Henegouwen hun verblijf in Indonesië ook niet overleven, moet overigens illustreren dat het geweld van beide zijden kwam.

De nadruk op de gebeurtenissen in 1947 heeft als consequentie dat het verhaal over de geleidelijke verwijdering tussen Johan en Oeroeg wat minder subtiel verteld wordt. De flashbacks, herinneringen van Johan, laten net als het boek zien hoe de twee vrienden samen opgroeien op de theeonderneming ‘Kebon Djati’ en hoe het interracial karakter van hun vriendschap in het laatkoloniale Indië een steeds problematischer gegeven wordt, zeker wanneer Oeroeg politiek actief wordt. De contrasten worden in de film wat dit betreft veel dikker aangezet. Johans vader Hendrik (Jeroen Krabbé) is een stereotype ‘koloniaal’, die zijn zoon alleen ‘Hollands’ wil horen spreken en Oeroeg (ondanks diens betere schoolprestaties) vaak expliciet als lager in rang beschouwt dan Johan. Nederlandse soldaten worden voorgesteld als naïef, onbenullig of dronken. Scènes waarin Oeroeg op school het Wilhelmus zingt en leert dat ‘de Rijn bij Lobith ons land binnenstroomt’ worden ondubbelzinnig beantwoord, met een subversieve versie van het Wilhelmus (‘Soekarno zijn wij getrouwe’) en het verwijt aan Johan dat hem over de Indonesische geografie niets geleerd is. De reflecterende commentaren die door de verhaalfiguren worden ‘gefocaliseerd’¹², zijn wat dat betreft explicieter dan in het boek. Zo stelt Johan politiek correct: ‘Oorlog mag nooit een excuus zijn voor rechteloosheid’ en verlangt Oeroeg naar Amerika. ‘Daar is iedereen gelijk.’

De verfilming van *Oeroeg* illustreert in dit opzicht een aantal veranderingen in het dominante discours over Nederlands-Indië, die te verklaren zijn door de veranderde herinneringscontext en de afstand in de tijd. De grotere nadruk op geweld, racisme en discriminatie laten zien hoezeer het koloniale verleden vooral in morele termen betekenis gekregen heeft. Hoewel het verhaal over vriendschap blijft gaan en het een aantal ‘enerzijds-anderzijds-kenmerken’ bevat (sommigen menen zelfs: te veel¹³), spreekt de film een oordeel uit: Nederland had niets te zoeken in Indië en het dekolonisatieconflict was pijnlijk en beschamend. Dat Hylkema ‘die waarheid wil doorgeven’¹⁴, is een interessant aanknopingspunt.

Actieve herinneraars

De discussies rond *Oeroeg* hebben altijd een morele dimensie gehad, maar aangezien ze in eerste instantie (wederom) vooral uitgingen van de actieve herinneraars, waren ze ook verweven met kwesties over identiteit. Allereerst is *Oeroeg* uiteraard voor een deel gebaseerd op de jeugdherinneringen van Haasse zelf, die er volgens een eerste recensent uitstekend in geslaagd was uiting te geven aan ‘de innerlijke drang een tropische jeugd in het geheugen op te roepen’¹⁵. Het werk van Haasse waarin Indië een rol speelt, is voor

¹¹Pattynama, ‘Postkoloniale Erinnerung’, 122. In interviews en recensies wordt daar veelvuldig op gewezen. Zoals in M. Duursma, ‘Hans Hylkema. “Mijn verontwaardiging was groot”’, *De Filmkrant* 135 (1993).

¹² Het begrip ‘focalisatie’ slaat op het perspectief van waaruit lezers een verhaal(element) te zien krijgen.

¹³ G. Linthorst, ‘Oeroeg’, *Ons erfdeel* 36, 5 (1993) 777-779.

Roodenburg, “‘Ik wil die waarheid doorgeven’”, 102; *Het Parool*, 9 juni 1993 (‘Wij hebben makkelijk praten’).

¹⁵ Hella. S. Haasse. *Oeroeg*, 9.

een deel autobiografisch te noemen. Ze geeft erin gestalte aan haar herinneringen en reflecteert erin op de betekenis die haar geboorteland voor haar persoon heeft gehad. Een constante factor erin is de beeldende en zinneprikkende beschrijving van de Javaanse natuur, die voor Haasse het ‘landschap van haar ziel’ had gevormd.¹⁶ Hoewel Haasse de verbondenheid met Indië in de loop van de tijd steeds meer zelf in haar werk geproblematiseerd heeft, was haar ‘Indischheid’ en haar vermeende (on)vermogen iets over Indië te (mogen) zeggen, een blijvend punt van discussie.

Het begin van deze discussie was als gezegd het artikel van Robinson in *Oriëntatie*. Hij sprak Haasse daarin direct en belerend toe. De emotionele felheid van het artikel verraadt de tragedie die vooral voor de Indo-Europese bevolkingsgroep met het (destijds naderende) einde van Indië verbonden was. Robinson verzette zich tegen de vermeende onoverbrugbaarheid tussen twee culturen, die door ‘Indo’s’ als het ware verenigd werden. Paradoxaal genoeg deed hij dat door op inhoudelijke ‘tekortkomingen’ te wijzen die in het verhaal juist de metaforische functie voor die onoverbrugbaarheid vervulden.¹⁷ Waar het ging om het racistische karakter van de Nederlands-Indische samenleving, sprak Robinson van ‘ergerlijke laster’. Volgens hem was er ‘pertinent ook geen scheidsmuur, waar Hella ons aan wil doen geloven. (...) Zulke dingen werden niet gedacht en werden niet gezegd.’ Dat die ‘scheidsmuur’ in de film *Oeroeg* juist pontificaal wordt neergezet, zou Robinson waarschijnlijk hebben afgekeurd.

Tjalie Robinson overleed in 1974. Zijn nalatenschap was voor de Indische gemeenschap in Nederland van grote betekenis: tastbare erfenissen waren met name de jaarlijkse Pasar Malam en het blad *Tong Tong* (vanaf 1975 *Moesson*)¹⁸; belangrijker nog was de bijdrage die zijn publicaties en activiteiten hadden geleverd aan de (emancipatie van) de Indische cultuur in Nederland. Zijn kleindochter Siem, hoofdredacteur van de *Pasarkrant*, nam wat de discussie over *Oeroeg* betreft de handschoen op in het jaar waarin Hylkema’s film verscheen. Een reactie op Kousbroek heropende de polemiek over de term ‘Indisch’ en over de representatie van Indië. Kousbroek had Haasse verdedigd en haar (en zichzelf) op grond van een Indische jeugd als ‘Indischer’ beschouwd dan tweede generatie Indo-migranten, die hun Indische identiteit claimden op basis van slachtofferschap dat zij zelf feitelijk nooit ervaren hadden. Siem Boon verdedigde daarentegen de stelling dat ‘geworteldheid in Indië’ identiteitsimplicaties had die cultureel waren overgedragen naar andere generaties. De raciale koloniale politiek had Indo-Europeanen ook werkelijk ‘anders’ gemaakt dan zij die slechts de natuur als criterium voor hun ‘Indischheid’ noemden. In de benaming ‘totok’ voor Haasse en Kousbroek, zat volgens Boon ook geen negatief waardeoordeel besloten, zodat de term ‘Indisch’ voor de etnisch-culturele groep ‘Indo’s’ gereserveerd kon blijven.¹⁹

Kousbroek bestreed dit op zijn beurt: hij had in Indië in de term ‘totok’ wél een pejoratieve lading ervaren. De kleindochterlijke verdediging van Robinsons artikel over *Oeroeg* liet hem ‘niet onberoerd’, maar verhulde volgens hem de onjuistheden daarin. De Indische samenleving was volgens Kousbroek veel

¹⁶ P. van Zonneveld, ‘Het onbereikbare geboorteland. Indië in het werk van Hella S. Haasse’, H.S. Haasse, *Oeroeg – een begin* (Amsterdam 2004) 11-18, aldaar 11; vgl. H.G. Visser, ‘Hella S. Haasse. Alleen de herinnering’, in idem, *Indië in Holland. Nederlandse schrijvers over hun Rijk van Insulinde* (Landgraaf 1992) 19-26, aldaar 20.

¹⁷ Vgl. R. Kousbroek, ‘Nogmaals Tjalie Robinson’, 73-74.

¹⁸ ‘Tong Tong’ bestaat nog als stichting; zij geeft bijvoorbeeld de *Pasarkrant* uit.

¹⁹ Pattynama, ‘Herinneringsliteratuur en “postherinneringen”’, 209; S. Boon, ‘Geworteld in Indië’, *Pasarkrant* (november 1993) 6. Vgl. in deze scriptie hoofdstuk 2, p. 24, noot 26.

racistischer dan Robinson had willen toegeven. Er heerste ‘een krankzinnige hiërarchie van rangen en standen, en de voornaamste factor daarbij was de mate van bloedvermenging.’²⁰ Dat Siem Boon dat niet (meer) kon invoelen was in één opzicht een geruststellend teken, maar toonde volgens Kousbroek aan de andere kant aan dat zich een mythisch beeld van de Indische samenleving had ontwikkeld aan de hand van ‘motieven van nu gangbare, uit Amerika overgewaaiden modes (...) van “roots” en slachtofferschap’, dat de werkelijke Indische verhoudingen taboeïseerde.²¹

Haasse zelf mengde zich niet in deze discussie, maar liet in een interview weten dat het haar wel eens pijn had gedaan dat ze om haar totok-achtergrond niet tot de Indische bellettrie werd gerekend.²² Kousbroeks pleidooi voor haar ‘Indischheid’ had haar emotioneel geraakt. In plaats van polemieken, gebruikte Haasse literatuur om haar ideeën over Indië en identiteit te verwoorden. Het belangrijkste voorbeeld daarvan is het boek *Sleuteloog*, waarin ze de gevoeligheden van de etnisch gemengde Indische samenleving opnieuw thematiseerde, via de vriendschap tussen ‘totok’ Herma en ‘Indo’ Dee. Ook dit verhaal wordt verteld vanuit herinneringsperspectief, waardoor het op een literaire manier tevens de spanning tussen ‘geschiedenis’ en ‘geheugen’ problematiseert. ‘Al wat je ooit zag of hoorde, al wat je dacht te weten, is niet meer dat, maar anders,’ is het motto van deze autobiografische roman. Pattynama laat zien hoe Haasse hiermee zelfreflectieve, postkoloniale ideeën over Nederlands-Indië heeft ontwikkeld en in haar herinneringen heeft verwerkt.²³ Dat Haasse de vanzelfsprekendheid van het leven in Indië in latere publicaties contrasteert met opgedane kennis en veranderde culturele noties over wat voor samenleving Nederlands-Indië was, laat eens te meer zien hoe verschillende niveaus van herinneren elkaar blijven ‘corrigeren’²⁴ en beïnvloeden.

Hoewel Haasse in de loop van de tijd zelf verschillende interpretaties van *Oeroeg* gaf, was ze over de politieke betekenis ervan niet van inzicht veranderd.²⁵ Het ontstaan van *Oeroeg* had te maken gehad met haar afkeer van het militaire optreden van Nederland in 1947 en dat de film dit politieke uitgangspunt overnam en versterkte, kreeg dan ook haar goedkeuring.²⁶ In de documentaire ‘Oeroeg. Het boek, de film, de feiten’ (een korte *making of*) zei ze zelfs, aansluitend bij het discours van de filmmakers, ‘Ik zie in, dat ik

²⁰ Kousbroek, ‘Nogmaals Tjalie Robinson’, 74.

²¹ *NRC Handelsblad*, 9 april 1993 (‘Een Indisch meisje. Hella Haasse en haar geboorteland’). Siem Boon reageerde vervolgens nog één keer, met onder andere het verwijt: ‘Het klinkt zo gericht op buiten de Indische kring (“kijk mij weer eens deskundig en waarheidslievend, taboe-doorbrekend voor de dag komen”), niet als uitnodiging tot discussie in de eigen gelederen.’ S. Boon, ‘Nogmaals, maar nu anders’ in: Paasman, *Tjalie Robinson*, 128-139, aldaar 136.

²² Visser, ‘Hella Haasse’, 23. Haasse doelde niet alleen op het oordeel van Tjalie Robinson, maar ook op dat van Rob Nieuwenhuys in zijn standaardwerk *De Oost-Indische spiegel* (1972) over de Indische letterkunde. H.M.J. Maier, ‘Escape from green and gloss of Java: Hella S. Haasse and Indies literature’, *Indonesia* 77 (april 2004) 79-107, aldaar 85.

²³ Pattynama, ‘Postkoloniale Erinnerung’, 112.

²⁴ Aldus verwoordde Haasse het zelf in het interview met Remco Meijer. Meijer, *Oostindisch doof*, 22.

²⁵ Maier, ‘Escape from the green’, 95.

²⁶ Visser, ‘Hella S. Haasse’, 23; Meijer, *Oostindisch doof*, 27. Haasse was wel terughoudend geweest met de eventuele politisering van *Oeroeg* door anderen. Zo weigerde ze de opname van haar novelle in de ‘Academica-reeks’, omdat deze ‘zou kunnen worden gebruikt voor interpretaties die in strijd zijn met [haar] opvattingen.’ Bij een nieuw verzoek in 1986 bedacht ze zich, en maakte ze een geëngageerd gebaar door het bijbehorende auteursshonorarium te schenken aan een vrouwelijk lid van de Progress Partij in Zuid-Afrika, die zich inzette voor de strijd tegen de apartheid. Brief van Hella Haasse aan dhr. Langbroek van uitgeverij Querido. Letterkundig Museum Den Haag, correspondentie H. Haasse, 2 QUE – HAASSE, 15.

daar niets te maken heb'.²⁷ Het laat zien dat Haasse haar best deed 'emotie' los te koppelen van 'verstand', zoals ze de toenemende reflectie op haar Indische jeugd zelf ongeveer samenvatte. In haar schrijven had ze zichzelf 'elk tempo doelloos verboden' en ook was ze van mening dat de emotionele toon van het debat over de dekolonisatie te maken had met de 'onontwarbare verstrengeling van gevoel en verstand bij verschillende groepen'.²⁸

Iets van die verstrengeling is te zien in de reacties op de film in het Indische blad *Moesson*.²⁹ De meeste van de brieven schrijvers in de rubriek 'Oeroeg – reacties' bleken actieve herinneraars, wier oordeel over de film grotendeels samenviel met dat over zijn waarheidsgetrouwheid. Er waren positieve reacties: 'Met tranen in de ogen zag ik "mijn Indië" weer terug. Ik vond het een prachtige film, ook wat de inhoud en het rassenprobleem betreft.' Negatieve reacties waren er ook: 'Erg gewelddadig en de "kolonialen" kwamen er natuurlijk weer niet goed vanaf', of: 'een eenzijdig [links] huilverhaaltje.' Deze lezers verzetten zich duidelijk tegen het hegemoniale discours over kolonialisme. Behalve over waarheidsgetrouwheid gingen de brieven dus ook over het vermeende oordeel dat de film velt. 'Beslist niet anti-Nederlands, zoals sommigen suggereren,' of juist: '[je leert hoe] de Hollanders zowel in Nederlands-Indië als in Indonesië hebben huisgehouden vanuit hun apartheid en hun systematische vernederingen van de Indonesiërs.' Net als Haasse probeerden deze actieve herinneraars hun (emotionele) herinneringen aan Indië in een bevredigende verhouding tot het culturele vertoog van de film te plaatsen.

Sommige Indiëveteranen waren er wat dit betreft vóórat de film uitkwam al niet gerust op. Namens hen stuurde de Stichting Veteranen Platform (SVP) in september 1992 een brief naar minister Ter Beek van Defensie, waarin zij haar zorg uitsprak over de inhoud van de film, die 'blijkens berichten in de pers' een grote kans maakte 'een sterk vertekend beeld van het optreden van de Nederlandse Krijgsmacht' te geven.³⁰ In het licht van het twee jaar daarvoor gewettigde 'veteranenbeleid' zag SVP het als een verantwoordelijkheid van de minister te voorkomen dat 'Oeroeg' de maatschappelijke erkenning van Indiëveteranen zou belemmeren. Dries Knoppjen, destijds secretaris, herinnert zich: 'Veteranen waren jarenlang met de nek aangekeken. Met het veteranenbeleid hadden we een moeizame stap voorwaarts gemaakt. En dan zouden we er met die film ineens vier achteruit maken!'³¹ De zaak kon echter betrekkelijk eenvoudig gesust worden doordat de producent, die zich in een brief verwonderd toonde over de ontstane onrust, SVP uitnodigde om de film te komen bekijken voordat hij 'in release' ging.³² Knoppjen vermoedt dat de regisseurs de film 'voor de goede vrede' nog wat bijschaafden.³³ Hoe dan ook leverde de film geen

²⁷ 'Oeroeg: het boek, de film, de feiten' (J. den Hollander 1993) NOS 1993. De wat pretentieuze titel van de korte documentaire leverde de makers een forse sneer op in *Trouw* (18 mei 1993).

²⁸ Meijer, *Oostindisch doof*, 22-23.

²⁹ 'Oeroeg – reacties', *Moesson* 28, 2 (1993) 5-7.

³⁰ Brief van Stichting Veteranen Platform aan minister Ter Beek van Defensie (c.c. aan ANP en dhr. Hylkema), 11 september 1992. Centraal Archief Depot (CAD), archief Ministerie van Defensie (MvD), nr. PAV 92/4130/251. Het Veteranenplatform was een kort daarvoor opgericht samenwerkingsverband van verschillende veteranenverenigingen. Van de 200.000 veteranen vertegenwoordigde zij zo in elk geval 40.000 leden.

³¹ Telefonisch interview met dhr. Dries Knoppjen (in 1992 secretaris en vice-voorzitter van Stichting Veteranen Platform), gehouden op 29 mei 2008.

³² Brief van Drs. P.G.S. Voorhuysen (producent) aan Stichting Veteranen Platform, 22 september 1992. CAD, archief MvD, 92/4130/251, bijlage.

³³ Telefonisch interview met D. Knoppjen op 29 mei 2008.

al te hevige protesten op. ‘Wat niet betekent dat die voor ons heel heftig was. De scène waarin die terroristen het blauw van de Nederlandse vlag afscheuren, vonden velen van ons verschrikkelijk. Je had ook andere dingen kunnen benadrukken.’³⁴ Wat ‘Oeroeg’ voor de beeldvorming over veteranen heeft gedaan, is niet zonder meer te zeggen. Er worden immers voortdurend ‘twee kanten van de zaak’ getoond. Omdat het beeld van de Nederlandse soldaten echter het midden houdt tussen ‘goedwillend maar naïef’ en ‘wreed en moordzuchtig’, illustreert de film vooral hoe ervaringen van veteranen zich van een ‘communicatief’ naar een ‘collectief’ niveau hadden uitgebreid, en dat de betekenis daarmee was getransformeerd in dienst van het dominante discours over de dekolonisatiestrijd. Op het publieke herinneringsniveau vervulden de Nederlandse soldaten meer de exemplarische rol van ‘foute koloniale politiek’, dan van ‘getraumatiseerde slachtoffers’.

Academici

Omdat literatuurwetenschappers en historici (de verfilming van) *Oeroeg* vaak vanuit vergelijkbare perspectieven benaderen als in deze casestudy gebeurt, overlapt de analyse van een ‘academisch discours’ natuurlijk deels de constatering die hierboven al gedaan zijn: *Oeroeg* wordt gezien als ‘koloniale overgangsnovelle’³⁵ die door zijn grote allegorische kracht veel meer in zich heeft dan alleen een boeiend verhaal over een vriendschap. *Oeroeg* biedt een visie op de relatie tussen Nederland en zijn kolonie en op de aard van de Indische samenleving, en roept vragen op over ervaring, representatie en geheugen. Daarnaast zijn de hierboven omschreven identiteitskwesies die *Oeroeg* onder (post)herinneraars heeft aangeroerd, geanalyseerd vanuit de postkoloniale cultuurwetenschap, waarin identiteitsconstructie een centraal aandachtsveld is. Hoewel de academische literatuur overlapt met de analyse in deze casestudy, is het zinvol de manieren waarop *Oeroeg* daarin wordt gethematiseerd samen te vatten, om deze met niet-academische reacties op *Oeroeg* te kunnen contrasteren.

De literatuur van Hella Haasse leent zich als gezegd uitstekend voor analyse van de Nederlandse omgang met het Nederlands-Indische verleden. Pattynama, Van Zonneveld en Maier zijn bijvoorbeeld op deze kwestie ingegaan.³⁶ Maier meent zelfs dat *Oeroeg* zich laat lezen als een samenvatting van de Indische literatuur, wat betreft perspectief, thema en verhaalmotieven.³⁷ In het verlengde van *Oeroeg* liggen dus vragen over de Indische literatuur in het algemeen, waarvan wordt geconstateerd dat deze binnen de Nederlandse literatuur een aparte positie lijkt in te nemen. Indië is ‘exotisch’, zijn werkelijkheid per definitie ‘anders’, en dat is alleen maar versterkt nu het van ‘avontuur’ ‘verleden’ is geworden. (*Oeroeg* is onder ander juist zo interessant, omdat het geschreven is op dit omslagpunt van avontuur naar verleden.)

³⁴ Idem. Voor een vergelijkbare reactie op de film van een Indiëveteraan (‘was dit nu nodig?’) zie: (‘Oeroeg’)

³⁵ Vgl. A.H. den Boef, ‘Oeroeg. De dubbelzinnigheid van een koloniale overgangsnovelle’, *De Groene Amsterdammer* 117, 23 (9 juni 1993) 26-27. Net als bij de eerste case moet hier worden gewezen op het binnen het theoretische kader van deze scriptie sterk gerelativeerde onderscheid tussen ‘primaire bronnen’ en ‘secundaire literatuur’. Hoewel de academische titels waarnaar hier verwezen wordt, achterin deze scriptie voor het gemak onder de alfabetisch gerangschikte ‘secundaire literatuur’ staan, worden ze binnen dit onderzoek natuurlijk ook vooral als ‘primaire bron’ behandeld.

³⁶ Bijv. Pattynama, ‘Postkoloniale Erinnerung’; Zonneveld, ‘Het onbereikbare geboorteland’; Maier, ‘Escape from the green’.

³⁷ Maier, ‘Escape from the green’, 94.

Zeker het einde van Indië en de postkoloniale Indische literatuur heeft bij academici de notie versterkt van Indië als ‘imaginaire ruimte’, wat automatisch de verhouding tussen historische realiteit, herinnering, verbeelding en representatie problematiseert. *Sleuteloog* leent zich hier nog beter voor dan *Oeroeg*, omdat Haasse het postkoloniale academische discours zich daar eigen blijkt te hebben gemaakt.³⁸

De academische analyse van ‘Oeroeg’ volgt de postkoloniale, postmoderne tendens van reflectie op taal, en gender- en identiteitsconstructies. Zo zegt Maier *Oeroeg* te interpreteren als een proces van *mutual othering*, en analyseert Pattynama het boek als ‘mislukte zoektocht naar de koloniale ander’ en de verfilming als ‘*experimental space for counter-memories*’, waarin postkoloniale discourses worden vermengd met bestaande koloniale discourses, *gender*- en *ethniciteit*constructies. Interessante voorbeelden van dit laatste zijn de rollen van Lida en Johan. Lida, de Indo-Europese pensionhoudster van de verteller en *Oeroeg*, wordt in het boek bekeken vanuit de ikfiguur, die haar ziet ‘ontaarden’ naarmate ze zich meer met *Oeroeg* inlaat. Hiermee wordt een bestaand koloniaal motief gereproduceerd, namelijk dat van het degenererende effect van rassenvermenging. In de film is haar rol getransformeerd tot actieve vrijheidsstrijder, wat Pattynama omschrijft als een narratieve herinterpretatie onder invloed van de tweede feministisch golf.³⁹ Dat Johan in de film de rol van actieve, mannelijke *agent* vervult tegenover een passieve Indonesische bevolking (en dat het thema van zijn vriendschap dat van zijn koloniale naïviteit en onvermogen uiteindelijk overschaduwde), ziet Pattynama aan de andere kant als voorbeeld van een voortgezet koloniaal discours.⁴⁰

Op een bepaalde manier toont dit soort academische bespiegelingen dus engagement: Pattynama bepleit ruimte voor tegengeluiden ‘binnen geïnstitutionaliseerde politieke en historiografische discourses’ en bijdragen aan ‘urgente reflectie op een transnationale wereld’.⁴¹ Het analyseren van Nederlands-Indische literatuur wordt vanuit dit perspectief ‘cultureel actueel’: het laat zien hoe identiteitsconstructies discursief geladen en veranderlijk zijn.⁴² Wat Indië zelf betreft lijkt deconstructie van bestaande beelden van de Nederlands-Indische samenleving centraal te staan. Niet voor niets maakt Maaïke Meijer aan het eind van haar analyse van *Rubber* van Székely Lulofs, Hella Haasse het verwijt dat ze in *Heren van de thee* koloniale discursieve technieken reproduceert en zo een sfeer van tempo doeloe creëert waarbij niet - Europeanen slechts achtergrond zijn.⁴³ Kennelijk staat ook hier het ‘dekoloniseren’ van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië op het spel, vergelijkbaar met de kritiek van Schulte Nordholt en Locher-Scholten op het geschiedenisexamen. Het Nederlandse perspectief op het Indische verleden noemden zij eenzijdig en zeer beperkt.⁴⁴ Naar aanleiding van de film ‘Oeroeg’ betoogde Locher-Scholten overigens hoe belangrijk het was dat het Nederlands-Indische verleden zich naar een bewustere laag van

³⁸ Pattynama, ‘Postkoloniale Erinnerung’; idem, ‘...de baai...de binnenbaai...’ 14; Maier, ‘Escape from the green’ 100-105.

³⁹ Pattynama, ‘The colonial past in the postcolonial present’, 245. Je kunt in *Lida* ook de figuur van Jan Poncke Princen verwerkt zien. Vgl. *NRC Handelsblad*, 18 augustus 1993 (‘Heldenonthaal niet nodig, maar visum wel’).

⁴⁰ Pattynama, ‘The colonial past in the postcolonial present’, 247.

⁴¹ Idem, 248; Pattynama, ‘Herinneringsliteratuur’, 221.

⁴² Vgl. Pattynama ‘...De baai...’, 17.

⁴³ M. Meijer, ‘De koloniale verbeelding’, in: idem, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996), 124-51.

⁴⁴ Zie de inleiding van deze scriptie.

het collectieve geheugen aan het bewegen was. ‘Het koloniaal verleden dient noch te worden verguisd noch te worden verheerlijkt; het dient te worden gekend’, zo schreef ze.⁴⁵

Wanneer academici over *Oeroeg* spreken, lijken ze dus twee zaken centraal te stellen: de herinnering aan Indië en de blijvende rol die het zou moeten vervullen in de Nederlandse cultuur; en de vermenigvuldiging van perspectieven, waarmee wordt getoond hoe rijk geschakeerd de Indische samenleving was. Het postmoderne gereedschap waarmee begrippen als *gender* en ras worden geproblematiseerd, blijkt daarbij zeker in de literatuurwetenschap van pas te komen.

De filmmakers en het morele discours over Indië

Ook de makers van de film onderstreepten het belang van Indië in de Nederlandse herinneringscultuur. Hun focus was echter anders: Hylkema voelde naar eigen zeggen de noodzaak tot het ‘doorgeven van deze pijnlijke episode uit de Nederlandse geschiedenis’.⁴⁶ Zijn uitgangspunt was niet het boek van Haasse, maar de wens om ‘iets te doen met de politionele acties’. Want hoe kon Nederland, zo kort na de Duitse bezetting, zelf een volk onderdrukken?⁴⁷ In de meeste interviews die Hylkema naar aanleiding van ‘Oeroeg’ gaf, komt het ‘politieke aspect’ naar voren als belangrijkste motief voor het maken van de film. De boodschap daarvan zou luiden: Nederlands-Indië was een onrechtvaardige samenleving en het einde ervan was een zwarte bladzijde in de vaderlandse geschiedenis.⁴⁸ Het is uiteraard niet zo verrassend dat waar academici de aard van de koloniale samenleving problematiseren, vertolkers van ‘populaire cultuur’ die juist als ‘feit’ presenteren en daar hun boodschap omheen vertellen. Maar die boodschap illustreert wel goed hoe dominant het morele discours over het koloniale verleden in die populaire cultuur was geworden. Je kunt het zelfs omdraaien: ‘Oeroeg’ laat zien dat Nederlands-Indië dankbaar materiaal bood voor wie een moraliserende Nederlandse film wilde maken.

Hylkema (‘Elke film moet je dwingen om na te denken’⁴⁹) had ‘niets van doen met Indië’ voordat hij *Oeroeg* verfilmde.⁵⁰ De ‘*research*’ maakte hem bewust van het vooroorlogse kolonialisme, en de gruwelijkheden van de politionele acties. ‘Ik wil de geschiedkundige waarheid doorgeven’. In de documentaire over film doceert hij: ‘Er was daar een óorlog gaande!’ Om de geschiedkundige waarheid te achterhalen, sprak Hylkema onder andere met Joop Hueting, die hem de details van martelpraktijken toevertrouwde. De ergste daarvan kwamen niet eens in de film terecht,⁵¹ maar overtuigden de filmcrew ervan hoe beestachtig de Nederlanders zich in Indonesië moesten hebben misdragen. Een uitspraak van Jeroen Krabbé was de directe aanleiding geweest voor het protest van het Veteranenplatform in 1992. ‘We

⁴⁵ Ze refereerde aan de film in een recensie van J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië* (Amsterdam 1996) in *NRC Handelsblad*, 9 april 1994 (‘Indië en het collectieve geheugen’) en in *NRC Handelsblad*, 20 mei 1994 (‘Nederland leert niet van zijn oorlogsmisdaden’). Ze juichte het toe dat, nu Indië een integraal bestanddeel ging uitmaken van de Nederlandse cultuur en er publiekelijk over gesproken werd, het ‘trauma’ kon worden ‘verwerkt’. *De Volkskrant*, 16 januari 1995 (‘Moralisme helpt ons niet Indië te verwerken’).

⁴⁶ *Het Parool*, 9 juni 1993 (‘Verscheurde held’).

⁴⁷ ‘Hans Hylkema over Oeroeg, een Europees project’, in: Fokker, *Het Nederlandse filmscenario*, 5-8, aldaar 5.

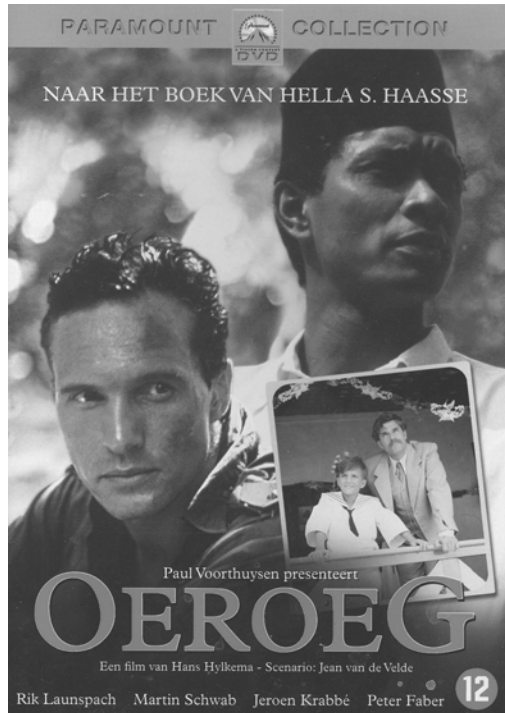
⁴⁸ Vgl. ‘Jezelf in de problemen schrijven’, 12.

⁴⁹ Roodenburg, “‘Ik wil die waarheid doorgeven’”, 102.

⁵⁰ *Trouw*, 10 juni 1993 (‘Ja, ik ben voorgoed een vreemde in het land van mijn geboorte’).

⁵¹ Idem. Zo zou in werkelijkheid de man die een tijd lang ondersteboven had gehangen niet, zoals in de film, op een relatief zachte ondergrond zijn laten vallen, maar op beton.

zijn daar als nazi's tekeer gegaan,' zo stelde hij.⁵² Voor de emotionele reactie van veteranen kon Hylkema begrip opbrengen ('een groot deel van hen was goedwillend en door propaganda misleid'), maar zijn visie op het conflict veranderde er niet door. Hueting zelf had echter weinig begrip voor de kritiek en karakteriseerde het SVP later schamper als een stel 'georganiseerde uithuilers'.⁵³

Ook scenarioschrijver Van de Velde was ervan overtuigd dat de film recht deed aan de werkelijkheid van de 'vuile oorlog'. Het thema van 'Oeroeg' omschreef hij als het gegeven dat zelfs de beste vriendschappen de veranderende werkelijkheid niet kunnen doorstaan. Dat hij het dekolonisatieconflict wat dit betreft vergeleek met de Balkanoorlog van begin jaren negentig ('Wij dachten ook dat Serviërs, Bosniërs en Kroaten vriendschappelijk konden samenleven')⁵⁴, laat zien hoe stevig het motief van de onoverbrugbaarheid van culturen verankerd was gebleven in de herinneringscultuur. De acteurs spraken ook stuk voor stuk van 'Hollanders' die in Indië 'ook eigenlijk niets te zoeken hadden'.⁵⁵ Faber noemde de soldaten 'meedogenloos', maar tegelijkertijd 'arme jongens'. 'Achter elk bananenblad' zat immers een vijand.⁵⁶ Wat de uitspraken van de filmmakers over Nederlands-Indië zo interessant maakt, is dat ze gedaan zijn door mensen die (op één uitzondering na) geen enkele band met het Indische verleden hadden. Ze geven daardoor inzicht in de manier waarop er buiten de kaders van de politiek, academici en actieve herinneraars over dat verleden werd gesproken.

⁵² Duursma, 'Hans Hylkema: "Mijn verontwaardiging was groot"'.
⁵³ R. Meijer, *Oostindisch doof*, 51. Zie voor Hueting's (lovede) reactie op de film: *NRC Handelsblad*, 10 juni 1993 ('De demonen in het vaderlands geheugen').
⁵⁴ Interview met J. van de Velde, 'Persdossier "Oeroeg"', Letterkundig Museum Den Haag, Dossier verfilming *Oeroeg*, HAA nr. 1.
⁵⁵ 'Oeroeg. Het boek, de film, de feiten'.
⁵⁶ *Idem*.

Op dit punt valt een aantal kenmerken op. Allereerst is dat de neiging om in zwart-wit-termen te spreken. Indië wordt beschouwd als samenleving met twee bevolkingsgroepen: kolonisators en gekoloniseerden. Hoewel de acteurs het ook hebben over het menselijke en tragische aspect van de geschiedenis, dat ‘sommige Nederlanders goede bedoelingen hadden’, en dat van beide zijden goede en slechte dingen gedaan werden, is de tegenstelling tussen ‘goed’ en ‘fout’ hun leidende begrippenkader. Krabbé, die moest bekennen nog nooit iets over Indië te hebben gelezen, maakt wat dit betreft een expliciete vergelijking met de Duitse bezetting: ‘Wij zijn nog steeds terughoudend waar het Duitsers betreft. En terecht. Ik vind dat de Indonesiërs terecht terughoudendheid tegenover ons zouden moeten tonen.’⁵⁷ Ook voor Van de Velde was dit motief bepalend. Bij het schrijven van het scenario stond vast: ‘Johan moet Oeroeg ergens verraden.’⁵⁸ Dat de Indonesiërs op en rond de filmset helemaal niet in dergelijke termen bleken te denken, was voor velen een openbaring. Waar ‘anti-Hollandse gevoelens’ waren verwacht, bleek de samenwerking ‘wonderwel harmonieus’⁵⁹.

Het tweede kenmerk is dat, hoewel niemand zich voordat de film gemaakt werd ooit leek te hebben geïnteresseerd in het Indische verleden, het belang ervan door iedereen werd onderstreept en verwoord in termen van ‘vaderlandse geschiedenis’. Wat ‘wij Hollanders’ daar gedaan hebben, ‘was niet altijd even netjes’. Het consequente gebruik van de term Holland(er)(s) is opvallend. Enerzijds bevestigt dit het Nederlandse perspectief en het denken in zwart-wit termen (‘Holland’ wordt gebruikt als een soort superlatief voor Nederland), anderzijds zet de term het Indische verleden ook weer op een veilige afstand. Het gebruik van de termen ‘wij Hollanders’ versus ‘de Indonesiërs’ marginaliseert bovendien het discours van Indische actieve herinneraars waarin een natuurlijke verbondenheid met Indië geclaimd wordt. Voor Hylkema was de kern van het ‘koloniale avontuur’ waarvan hij met ‘Oeroeg’ het einde verbeeldde, ‘de houding waarmee wij de kolonisten in dat verre land in Azië aanwezig waren: we *zaten* er wel, maar we *waren* er niet.’ De dominantie van het discours over de onverenigbaarheid van ‘oost’ en ‘west’ blijkt zelfs uit de woorden Schwab (Oeroeg), die in Nederland werd geboren maar Indische ouders heeft. Dat hij er rond zijn twintigste achter kwam dat hij geen ‘Hollandse jongen’ was, blijkt hem in een soort identiteitscrisis te hebben gebracht. Hoewel hij zegt in staat te zijn ‘de goede dingen van beide kanten te integreren’, spreekt hij van een ‘*homeless*-gevoel’, omdat hij niet weet waar hij thuishoort. Om dat gevoel met het ‘wij-zij-discours’ over Nederlands-Indië te verenigen, noemt hij zichzelf ‘wel Nederlands, maar niet Hollands’. Het Hollandse verleden in Indië beschrijft hij vervolgens in termen van ‘zij’.⁶⁰

De ‘openbaring’ die Indonesië voor de makers van de film was (‘inderdaad het mooiste land ter wereld!’), illustreert soms onbedoeld in welke (koloniale) stereotypen er gedacht werd. ‘We hadden het nooit weg moeten doen,’ was een grap die veel op de set gemaakt werd.⁶¹ Het idee van ‘de koloniale ander’ zien we terug wanneer Indonesiërs ‘onvoorstelbaar aardig’ worden genoemd en Krabbé zich ‘groot, blank en onhandig’ voelt tegenover de Indonesiërs. Dat ook het stereotype van Aziatische mystiek, *goena goena* en ‘onpeilbaarheid’ een gangbaar topos is gebleven, blijkt als José Ruiters (Lida) ervan overtuigd is dat er

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ ‘Jezelf in de problemen schrijven’, 13.

⁵⁹ Hans Hylkema in ‘Oeroeg. Het boek, de film, de feiten’.

⁶⁰ Martin Schwab in idem.

⁶¹ *NRC Handelsblad*, 30 mei 1992 (‘Rik Launspach’).

‘een stille kracht is in dit tropische land’.⁶² Juist de onbekendheid met Indonesië en het Indische verleden maakt dat uit de bespiegelingen van de filmcast en -crew zo goed is af te leiden welke positie het in de herinneringscultuur heeft. In dat licht blijkt de discussie over het vermeende gebrek aan ‘Indischheid’ van Haasse ineens vrij onbeduidend. In het Nederland van de jaren negentig stond haar ‘Indischheid’ eigenlijk buiten kijf. Hoewel ze beweerde dat haar rol bij de film zich beperkt had tot het geven van toestemming, bleek haar grote ervaringskennis van de Indische wereld tussen de ‘Hollandse’ filmmakers zeer welkom. Bij een lezing van een voorlopige scriptversie haalde ze er verschillende anachronismen en onjuistheden uit. Dat waren bijvoorbeeld woorden in de verkeerde taal, of verkeerde beschrijvingen van het leven in Indië in de jaren dertig. Ze vond sommige beschrijvingen karikaturaal⁶³, en verzette zich tegen een scène waarin het bordje ‘verboden voor honden en inlanders’ voorkwam. ‘Dit kan niet in Batavia geweest zijn!’ tekende ze aan.⁶⁴

Media en het dominante discours

Zoals de relatieve onbekendheid met het Indische verleden de filmmakers er niet van had weerhouden er hun morele verontwaardiging over uit te spreken en het belang ervan voor de vaderlandse geschiedenis te onderstrepen, zo voorspelden ze ook dat ‘Oeroeg’ heel wat discussie zou losmaken.⁶⁵ Op de reacties van herinneraars na, viel dat echter mee. Er werd weliswaar over de film geschreven en daarbij werd ook meestal gesproken over een debat over (de omgang met) het koloniale verleden. Dit had echter, in de woorden van Locher-Scholten, meer het karakter van een ‘debat-over-een-debat’.⁶⁶ Er werd gesproken over ‘controverse’, ‘trauma’ en ‘discussie’, maar vaak zonder dat er expliciet tegengestelde standpunten of partijen werden genoemd. Impliciet werd er gerefereerd aan een soort ‘goed-fout-debat’ over de periode ‘45-’49, maar de consensus daarover zorgde ervoor dat er nauwelijks werkelijk gedebatteerd werd.

‘Oeroeg’ werd overwegend positief ontvangen; de meeste recensies spraken van een ‘mooi gemaakte’, ‘volwassen’ film, waarin, zij het met wat weinig vertrouwen in de verbeelding van de kijker, een mooie bijdrage was geleverd aan de nationale geschiedschrijving.⁶⁷ Dat de première werd bezocht door koningin Beatrix, bevestigde de nationale historische betekenis van de film, al ging het wellicht wat ver daar een politiek statement in te zien.⁶⁸ Ook de recensies refereerden vaak impliciet aan het belang van ‘Oeroeg’ voor de herinneringscultuur, omdat ‘de zorgvuldige en genuanceerde benadering (...) van een tot

⁶² *Algemeen Dagblad*, 14 juni 1992 (‘Einde van een tijdperk’).

⁶³ Zoals de beschrijving van een kampong, of de ongemakkelijke houding waarmee Oeroeg aan tafel zit als hij met ‘gewoon bestek’ moet eten. Letterkundig Museum Den Haag, Correspondentie H. Haasse, 2 QUE – HAASSE nr. 12 901, ‘scenario Oeroeg’.

⁶⁴ Idem. Het element verdween uit de film. Haasse bekritiseerde het script overigens ook wat betreft de keuze om de scène bij het meer te veranderen en horloge zo’n cruciale rol in het plot te geven.

⁶⁵ *Algemeen Dagblad*, 2 mei 1992 (‘Oeroeg komt tot leven. Verfilming boek Hella Haasse op West-Java begonnen’).

⁶⁶ *NRC Handelsblad*, 9 april 1994 (‘Indië en het collectieve geheugen’).

⁶⁷ Bijvoorbeeld *Het Parool*, 9 juni 1993 (‘Verscheurde held’); *Trouw*, 10 juni 1993 (‘Verbeelding van Haasses roman mist bezieling’). Voorbeelden van kritischer recensies: W. Wielek, ‘Waar is Oeroeg gebleven?’ *Opzij* 21, 5 (1993) 110; *NRC Handelsblad*, 11 juni 1993. (‘Chronoclasmen en nonsequiturs’).

⁶⁸ Vgl. *Algemeen Dagblad*, 24 juni 1993 (‘Afrekening met verleden. Schrijfster Hella Haasse waardeert bewerking Oeroeg’).

voor kort taboe verklaard nationaal trauma bevrijdend [kon] werken voor alle betrokkenen.’⁶⁹ De begrippen ‘trauma’, ‘verwerking’, ‘taboe’, ‘zwarte bladzijde’ en ‘collectief geheugen’ komen vaak terug in de stukken rond Oeroeg (inclusief de *making of*-documentaire), die daarmee een afspiegeling lijken te vormen van het dominante discours over Nederlands-Indië. Opvallend kenmerk daarin is, behalve de morele termen, het idee dat Indië iets is waarmee ‘nog moet worden afgerekend’; dat daarover ‘een grote stilte’ moet worden doorbroken.⁷⁰

Feitelijk thematiseerde men hiermee niet het Nederlands-Indische verleden zelf, maar de *herinnering* eraan. In een aantal artikelen wordt opgemerkt hoezeer het onderwerp begin jaren negentig in de belangstelling was komen te staan in films, documentaires, publicaties en publieke affaires. Daarbij ging het om ‘ons taboe’, de noodzaak voor (gidsland) Nederland zich nu eindelijk zelf eens oorlogsrechterlijk te evalueren.⁷¹ In reactie op al die aandacht reageerde historicus Drooglever in 1995 met de ontzuenderende opmerking: ‘de feiten [over de periode ‘45-‘49] liggen er, de bronnen ook, er is gewoon geen interesse voor, dat is begrijpelijk en heel normaal.’⁷² Je zou in dit opzicht de stelling kunnen verdedigen dat men, nu Nederlands-Indië weer in de publieke aandacht was gekomen, de bestaande discourses daarover routineus van stal haalde en dat ‘het debat’ grotendeels een herhaling van zetten betekende.⁷³ Vijftien jaar later wordt immers nog in vergelijkbare termen over ‘het Indiëdebat’ gesproken.⁷⁴ Naast het ‘morele’ discours over Indië handhaafde zich bovendien moeiteloos een nostalgisch discours over ‘het prachtig rijk van Insulinde’, dat in 1992 nog onderwerp van de boekenweek was geweest. Toch moet de opleving van het Indische verleden begin jaren negentig een verband hebben met een veranderde herinneringscultuur. Immers: het morele discours over ‘de noodzaak van een debat’ mag deels een herhaling van zetten zijn geweest, de historische context ervan was wel veranderd. De oorlog in Joegoslavië is daarvan het actueelste voorbeeld.

Het dominante discours dat zich laat afleiden uit de algemene tevredenheid rond het ‘taboedoorbrekende karakter’ van ‘Oeroeg’, komt in een nog scherper licht te staan wanneer we het contrasteren met de manier waarop in Indonesië over de film gedacht werd. In een artikel uit 1996 analyseerde Jugiarie Soegiarto de perceptie van Indische films in Indonesië, op basis van recensiecollectie in Sinematek (Indonesië) en het Nederlands Filmmuseum en de mening van Indonesische studenten.⁷⁵ Zij concludeerde dat de reacties overwegend koel en negatief waren. Dat was al zo geweest bij ‘Max Havelaar’, maar na ‘Oeroeg’ was de kritiek forser. ‘Met films over Indië probeert men zich te bevrijden van trauma’s, deels creëert men een idyllische wereld met zichzelf als held en deels probeert men er de goede

⁶⁹ *NRC Handelsblad*, 9 juni 1993 (‘Eerste speelfilm over Nederlands-Indisch trauma verzoent en beleert. Vervlogen illusie van een polderjongen in de tropen’).

⁷⁰ Bijvoorbeeld *Algemeen Dagblad*, 24 juni 1993.

⁷¹ *Trouw*, 11 december 1993 (‘Joegoslavie-tribunaal en onze eigen zwarte bladzij’).

⁷² Geciteerd in Scagliola, *Last van de oorlog*, 12.

⁷³ Vgl Meijer, *Oostindisch doof*, 13: ‘Zo ontspint zich nu al bijna vijf decennia een Pinteriaanse woordenwisseling, een discours dat absurd zou zijn als de inzet niet zo serieus was.’

⁷⁴ Vgl. bijvoorbeeld de toon van het in de inleiding van deze scriptie geciteerde artikel in *De Pers*, 22 mei 2007 (‘Nederlandse scholieren leren niet over koloniale wandaden’).

⁷⁵ ‘J. Soegiarto, ‘De verfilming van Indische literatuur voor Indonesiërs’, in: S. Darmojuwono, L. Suratminto en K. Groeneboer (eds.) *Duapuluh lima tahun studi Belanda di Indonesia. Vijfentwintig jaar studie Nederlands in Indonesië* (Depok 1996) 169-182. Soegiarto promoveerde aan de afdeling Neerlandistiek van de Universitas Indonesia (Jakarta) op het onderwerp ‘koloniale beeldvorming in Nederlandse documentairefilms over Nederlands-Indië’.

oude tijd mee terug te halen.’⁷⁶ Oeroeg was een ‘typisch Nederlandse film’, waarin de afgebeelde werkelijkheid steeds gaat ‘over twee werelden’, ‘culturen in conflict’, waarbij de Indonesische partij dan aan het einde een mooi inheems decor mag vormen’ Als de bedoeling van de film was ‘twee culturen laten ontmoeten’, dan was dat niet gelukt. Daarvoor was het verhaal te veel gladgestreken, te nostalgisch en te zwart-wit. ‘De film is een *pisang goreng* van Johan.’ Dat ‘Oeroeg’ een Nederlands-Belgisch-Duits-Indonesische coproductie was geweest, had daar kennelijk niets aan kunnen veranderen.

Deze reacties laten zien dat Indonesiërs *geen* breuk zagen in de manier waarop in Nederland met het koloniale verleden werd omgegaan. ‘Oeroeg’ werd in 1995 uitgezonden op de Indonesische televisie, op het moment dat koningin Beatrix een bezoek bracht aan Indonesië. Haar bezoek vond niet plaats op de vijftigste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring had plaatsgevonden, maar bewust vier dagen erna. Het lijkt weinig twijfel dat een koninklijke erkenning van ‘17 augustus 1945’ van veel grotere betekenis zou zijn geweest dan een film waarin ‘de vriendschap tussen een Nederlander en een Indonesiër zó wordt onderstreept dat men er misselijk van werd.’⁷⁷ Het discours over Indië zoals dat naar aanleiding van ‘Oeroeg’ in de Nederlandse media naar voren kwam, moet dan ook nadrukkelijk als Nederlands worden beschouwd.

Conclusie

Omdat de verschillen tussen het boek en de film deels zijn terug te voeren op de veranderende culturele context waarin ze tot stand kwamen, biedt ‘Oeroeg’ een interessant inzicht in de manier waarop de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië zich in 45 jaar ontwikkeld heeft. De opvallendste daarvan zijn de nadruk op het Nederlandse militaire optreden in 1947, en de explicieter benoemde en scherper getekende tegenstellingen tussen kolonialen en gekoloniseerden. Wat beide aspecten betreft kan worden geconcludeerd dat het morele oordeel dat men geacht wordt over het Nederlands-Indische verleden te vellen, centraal staat. De eerder omschreven omslag in het dominante discours over Nederlands-Indië heeft gezorgd voor de grondtoon van de film (‘Nederland bedoelde het wellicht goed, maar was in Indië fout bezig’), terwijl tevens allerlei elementen zijn toegevoegd die pas na de jaren zestig gemeengoed waren geworden (het besef van martelpraktijken, feministische rollen).

Niet alleen de morele grondtoon in de film, maar vooral ook die van de makers en de meeste recensenten óver de film, illustreert de betekenis van Nederlands-Indië in herinneringscultuur. ‘Oeroeg’ gaf aanleiding tot het spreken over het koloniale verleden in termen van ‘een zwarte bladzijde in de vaderlandse geschiedenis’, waarbij de Nederlands-Indische samenleving relatief zwart-wit getekend werd en gezien werd als bijna per definitie ‘fout’ of een onmogelijk samengaan van culturen. De film en de publicaties er rondom heen laten dus zien hoezeer Nederlands-Indië *Nederlandse* geschiedenis was die vooral relevant bleek waar het als goed of fout kon worden bestempeld. Dat is vooral interessant omdat het hier gaat om het discours van ‘gewone Nederlanders’ die niet als actieve herinneraars aan het koloniale

⁷⁶ Soegiarto, *De verfilming van Indische literatuur* 173.

⁷⁷ *Idem*, 179.

verleden verbonden waren en dat dit discours als dominant kan worden beschouwd, gezien de rol van populaire cultuur en media als belangrijkste representant én beïnvloeder ervan.

De zwaarte van het morele aspect blijkt ook uit de mate waarin gesproken werd over de noodzaak van een ‘debat’. Dat ook zij die niets met Indië van doen leken te hebben (gehad) over deze noodzaak spraken en dat bovendien het refereren aan een debat belangrijker leek dan het voeren ervan, geeft aan welke functie de representatie van het koloniale verleden hier vervulde: die van een morele spiegel voor Nederland. Dat het Indische verleden begin jaren negentig vaker op de publieke agenda kwam te staan, moet dan ook eerder worden verklaard uit de behoefte aan zo’n morele spiegel, dan uit een vertraagde verwerking van een koloniaal trauma. De vraag over hoe de politieke context de manier van herinneren beïnvloedt, zou in dit geval kunnen worden beantwoord door te wijzen op de vragen die de oorlog in Joegoslavië opriep, al moet de hang naar nationale zelfkritiek natuurlijk in een breder perspectief worden beschouwd. Dat Indië naast ‘morele spiegel’ ook nog een inspiratiebron bleef voor exotische nostalgie, illustreert daarnaast de diversiteit en flexibiliteit van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië.

Hoe dan ook laat deze case zien dat, hoewel het vaak de actieve herinneraars waren die het Indische verleden op de publieke agenda zetten, hun discourses overstemd en deels gemarginaliseerd werden door het genoemde dominante discours. Veteranen die publiekelijk hun vrees uitten over ‘verkeerde beeldvorming’ hadden geen aantoonbare invloed op de manier waarop de rol van Nederlandse militairen in het dekolonisatieconflict werd verbeeld en beoordeeld, en de identiteitskwesaties die onder Indische Nederlanders speelden lijken buiten het veld van (post)herinneraars weinig interesse te hebben gewekt of weerklank te hebben gevonden. Alleen academici sloten aan bij hun vraagstukken over identiteit en de complexe (discursieve) aspecten de raciaal gemengde Indische samenleving. Waar de aard van die samenleving in het dominante discours als feit werd gepresenteerd, werd die in het academische discours juist geproblematiseerd.

Zelfs het feit dat het academische discours op een ander punt wél aansluiting heeft bij het dominante discours, bevestigt de veronderstelling dat Indië Nederland vooral een morele spiegel bood. Ook academici thematiseerden naar aanleiding van *Oeroeg* namelijk vooral de manier waarop Indië *herinnerd* werd. Theorievorming over herinneren en de rol van Indische literatuur en films daarin past in de eerder beschreven bredere golf van maatschappelijke aandacht voor omgang met het verleden. Academici die reflecteerden op de rol van Indië in ‘het collectieve geheugen’ sloten in het licht van deze case (misschien wel onbedoeld of onbewust) aan bij het bredere discours waarin Indië vooral *nationale* geschiedenis is. Dat Indische romans in deze periode populair waren, maar het werk van de belangrijkste Indonesische schrijver (Pramoedya Ananta Toer) nauwelijks, bevestigt dit. Wat dat betreft is de Indonesische kritiek op ‘Oeroeg’ en andere ‘Indische’ films en documentaires – als zijnde ‘typisch Nederlands’ – veelzeggend.

Derde case: van Van Heutszmonument naar Monument Indië Nederland

‘Als je in een encyclopedie ene Van Heutsz opzoekt, staat er (nu nog!) dat hij Nederlands-Indië pacificeerde! Een absurde contradictie in terminis! Velen weten beter. Johan Benedictus Van Heutsz was als bevelhebber van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger verantwoordelijk voor het afslachten van tienduizenden autochtonen in de Atjehoorlog.’¹

Buurtbewoner en activist Koos Borghouts koos felle bewoordingen om de discussie over het Van Heutszmonument nieuw leven in te blazen, toen de deelraad van Amsterdam Oud-Zuid in 1997 besloten had het een opknapbeurt te geven. Het monument aan het Olympiaplein was sinds de oprichting in 1935 controversieel, omdat aan de naam van generaal Van Heutsz het bloed van de Atjehoorlog kleefde. De kritiek van diverse buurtbewoners inspireerde de deelraadpolitici van Amsterdam Anders/ De Groenen tot het indienen van een nota over naams- en functieverandering. In die nota, onder de titel ‘Held of houwdegen’, spraken zij van een ‘symbool voor kolonialisme, een zaak waar thans menigeen zich voor zou schamen.’ Het was retoriek die naadloos aansloot bij de lange geschiedenis van (links) protest tegen het monument en tegen het establishment dat weigerde te accepteren hoe ‘fout’ het was. Het verschil was dat de politiek deze keer gewilliger bleek. Het stadsdeel nodigde Instituut ‘Clingendael’ uit om met verschillende betrokkenen in overleg te treden, het draagvlak voor naams- en functiewijzingen te onderzoeken en daarover een advies uit te brengen. Op basis daarvan werd in 2001 besloten het monument om te dopen tot ‘Monument Indië Nederland’. Het zou veranderen van ‘ereteken voor Van Heutsz’ in een ‘herinnering aan de relatie tussen Nederland en Indië tijdens de koloniale periode’.²

De gang van zaken rond deze naams- en functieverandering leent zich uitstekend voor een onderzoek naar de veranderende herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. Instituut ‘Clingendael’ sprak immers met diverse groepen die verschillend over de zaak dachten, waardoor het dossier met gespreksnotulen een soort dwarsdoorsnede van de herinneringscultuur biedt, en waardoor het advies dat het instituut uitbracht en het politieke besluit dat op basis daarvan werd genomen, kan worden beschreven in termen van hegemonie.³ Je kunt zeggen dat het Monument Indië Nederland de omgang met het koloniale verleden opnieuw institutionaliseerde. Welke discoursen over het monument en het koloniale verleden waarnaar het verwijst waren daarbij dominant en welke marginaal? En wat zegt dat over de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië een halve eeuw na de dekolonisatie?

Een controversieel monument

J. B. Van Heutsz (1851-1924) is een van de bekendste namen die met het Nederlands-Indische verleden verbonden is. Vanaf 1873 maakte hij carrière in het KNIL, waar hij successen boekte in de oorlog tegen de

¹ K. Borghouts, ‘Hoezo, ‘t van Heutsz-monument opknappen?! Blijft Nederland (cq Amsterdam-Zuid) dan fout?’, *Wijkkrant Vondelpark/Concertgebouwbuurt* (4 september 1997), dossier ‘de weduwe van Indië’, via <http://www.antenna.nl/wvi/nl/ic/vp/atjeh/heutsz/index.html> (hierna: ‘bronnendossier Van Heutszmonument’).

² D. de Lange, ‘Indië in Nederland’, *Galapas* 27, 2 (december 2007, januari 2008) 24-25.

³ De analyse van dat materiaal is deels gebaseerd op D. de Lange, ‘Een verkennend onderzoek in discoursanalyse aan de hand van discussies rond het Van Heutszmonument in Amsterdam’, [werkstuk Vrije Universiteit 2007].

Atjehers (Noord-Sumatra) dankzij zijn contraguerrillatactiek met kleine gevechtseenheden. In de langdurige Atjehoorlog (1873-1912) werd hij bekend als een keiharde legerleider die niet terugschrok voor terreur en verantwoordelijk was voor massale slachtpartijen. Naar schatting 70.000 Atjehers lieten het leven in een strijd die later eufemistisch 'de pacificatie van Atjeh' werd genoemd. 'Pacificator' Van Heutsz was hiervoor een van de hoofdverantwoordelijken.⁴ In Nederland was zijn optreden niet onomstreden, maar Van Heutsz' 'daadkracht' oogstte zoveel bewondering, dat hij in 1904 in aanmerking kwam voor het ambt van Gouverneur Generaal. Hij bekleedde deze hoogste positie van het Nederlands-Indisch bestuur tot 1909, en vergrootte zijn faam door verschillende buitengewesten onder Nederlandse heerschappij te brengen. Deze succesvolle 'afronding' van het gezag in de Indische archipel leverde hem nog meer faam op. Hij werd beschouwd als degene die Nederlands-Indië tot eenheid samengesmeed had.

De reputatie die Van Heutsz in zijn militaire en politieke carrière had opgebouwd was dusdanig dat er na zijn dood in 1924 meerdere beelden en eretekens voor hem werden opgericht, onder meer op Kotah Radjah (Atjeh) en in Batavia, waarvan de laatste overigens direct na de Japanse bezetting werd gesloopt. In Amsterdam werd een geldinzameling georganiseerd waaruit in 1927 een imposant praalgraf werd gefinancierd dat nog altijd op de Nieuwe Oosterbegraafplaats staat. Na een drukbezochte rondgang, onder ander langs het mede door Van Heutsz geïnitieerde Koloniaal Instituut (naast de begraafplaats), werd Van Heutsz er herbegraven. Dat het praalgraf in tegenstelling tot het monument op het Olympiaplein weinig aanleiding tot discussie gaf, had ongetwijfeld te maken met het minder zichtbare karakter ervan, maar ook met het feit dat er rond het Van Heutszmonument al vanaf de oprichtingsplannen mikpunt van kritiek was en daardoor een reputatie van controversieel monument kreeg. Het imposante bouwwerk, dat werd betaald met het geld dat het comité nog over had na de bouw van de graftombe, riep binnen linkse kringen veel verzet op.⁵

Het Van Heutszmonument koppelde het eerbetoon aan de historische figuur middels allerlei symbolen aan een lofzang op (de Nederlandse prestaties in) Indië. Van Heutsz zelf was te zien als kleine reliëfbuste op een plaquette; centraal stond een ruim vier meter hoge witte vrouwenfiguur, die met in haar hand een wetsrol en aan weerszijden een leeuwte, het Nederlandse gezag verbeeldde. Hoog boven haar hoofd op een enorme bakstenen boog was een stralenkrans te zien, onder haar symboliseerde een bassin de zeeën die Nederland van Indië scheidden, en de kleinere bogen die het monument aan weerszijden als het ware twee armen gaven, verbeeldden met reliëfs en plantenbakken de verschillende eilanden van de archipel met hun gewassen en natuur. In het monument vervulde Van Heutsz dus de rol van metafoor voor het voltooide, gehandhaafde en rechtvaardige gezag van Nederland over Nederlands-Indië.⁶

Het linkse verzet tegen het Van Heutszmonument was in 1930 na twee jaar flink debatteren in de gemeenteraad tot zwijgen gebracht, door een compromis waarbij de socialisten toestemming kregen voor de plaatsing van een standbeeld van Domela Nieuwenhuis aan het Nassauplein (1931). Toch werd er bij de onthulling van het monument in 1935 door koningin Wilhelmina nog gedemonstreerd, met spandoeken

⁴ K. van Geemert, *Monument Indië Nederland* (Amsterdam 2007) 29-34.

⁵ E. Vanvught, *De maagd en de soldaat. Koloniale monumenten in Amsterdam en elders* (Amsterdam 1998) 92.

⁶ Van Heutsz was, in de woorden van burgemeester van Amsterdam De Vlugt, de bevestigiger van het Nederlandse gezag den gehelen Indische archipel.' 'Andere Tijden', NPS (uitgezonden: 28 mei 2000).

waarop onder andere de tekst ‘Van Heutsz-herdenking is bloedige koloniale onderdrukking’ te lezen stond. Het monument bleef velen daarna een doorn in het oog. Opvallend genoeg gold dat ook voor de NSB, die liever een militaristisch beeld had gezien, en voor J.B. Van Heutsz junior, een SS-er, die tijdens de oorlog had gevraagd het monument af te breken omdat het niet heroïsch genoeg zou zijn. Wat dat betreft zijn de voor- en tegenstanders van het monument niet per se in links en rechts te verdelen. Zo was de beeldhouwer van het monument de communistische Frits van Hall, die luchtig beweerde dat de beeltenis van Van Heutsz desgewenst kon worden verwijderd en vervangen door de woorden ‘Vrijheid, Merdeka of Indonesia’.⁷

In de jaren zestig werd het Van Heutszmonument een aantal keer mikpunt van links protest. Zo werd de beeltenis van Van Heutsz beklad door provo’s en vonden er verschillende manifestaties plaats van radicale marxisten. Twee keer werd het monument getroffen door kleine bomaanslagen (in 1967 en 1984), en in 1984 werden de letters van Van Heutsz en zijn beeltenis ontvreemd en (waarschijnlijk) in het Noorder-Amstelkanaal gegooid. De discussie over de wenselijkheid van het monument laaide daarna nog af en toe op, maar duidelijk was dat verwijdering (vooral om zijn architectonische waarde en later om zijn status van Rijksmonument) geen optie was. De ingezonden brief in 1997 van Borhouts was vervolgens het begin van een traject dat ruim tien jaar later werd afgesloten met de oplevering van het gerenoveerde

Monument Indië Nederland. In dat traject kwamen achtereenvolgens de volgende partijen naar voren: Amsterdam Anders/ De Groenen (eerst middels een ludieke actie en vervolgens met de nota over naams- en functieverandering); het Comité Herdenking Gevallenen Nederlands-Indië, met een aanvraag tot naamsverandering; de gemeenteraad die besloot Clingendael uit te nodigen; Clingendael dat gespreksrondes organiseerde met academici, familieleden van de architect en beeldhouwer, buurtbewoners, belangengroepen en geschiedenisdocenten; de adviescommissie Monument Indië Nederland die de het deelraadsbesluit vertaalde naar een concrete opdracht; en de uitvoerders van de plannen.⁸

‘Trots’ en ‘schaamte’ zijn twee voortdurend terugkerende begrippen in de argumentatie rond de Van Heutszkwesie. De

Een Provo-actie in 1965. Uit: Van Geemert, Monument Indië Nederland (2007)

⁷ Van Geemert, *Monument Indië Nederland*, 48.

⁸ Idem, 58-59; K. Ribbens, ‘Ruimte voor multiculturaliteit. De vaderlandse canon en de veranderende historische cultuur’ in: M. Grever e.a., *Controverses rond de canon* (Assen 2006) 80-105, aldaar 92-93.

enorme belangstelling bij de staatsbegrafenis in 1927 toont inderdaad aan hoe trots men was op deze vaderlander, die geschaard werd in het rijtje met Coen en De Ruyter. Het grootste regiment van het Nederlandse leger voert bovendien nog altijd de naam Van Heutsz. Het verzet tegen het monument werd daarentegen de laatste decennia steeds verwoord in termen van 'schaamte' - ook schaamte óver de trots. Al eerder concludeerden we dat schaamte als kernbegrip wordt gezien voor de veranderde omgang met het koloniale verleden vanaf eind jaren zestig. De dubbelzinnigheid van grote 'etiketten' als 'trots' en 'schaamte' blijkt echter uit bijvoorbeeld de dominante beeldvorming rond de West Indische Compagnie versus die rond de Verenigde Oostindische Compagnie. Voor de slavernij van de eerste is er 'schaamte'; op de prestaties van de tweede is men 'trots'.⁹ Naar aanleiding de gespreksrondes door Clingendael over Van Heutsz draaide een deelnemer de stelling over trots en schaamte zelfs om: 'Men is eigenlijk trots, maar *verpakt* dat in schaamte. Men is trots op de schaamte, eigenlijk.'¹⁰

Het linkse, antiekoloniale discours

Het 'schaamtediscours' laat zich goed samenvatten aan de hand van de stukken van Borghouts en Amsterdam Anders/ De Groenen (AA/DG). De betekenis van het Van Heutszmonument wordt er kernachtig verwoord: 'Een volk dat nog steeds gedenkt dat zij een ander volk onderdrukte, moet zich schamen. Geen eerbetoon voor van Heutsz' In de uitnodiging voor de ludieke onthulling van een blanco plaquette aan het Van Heutszmoment, door voormalig provo Roel van Duijn, worden buurtbewoners direct aangesproken: '(...) wie van ons loopt of rijdt tegenwoordig nog langs dit monumentale bouwwerk op de kop van het Olympiaplein zonder zich te schamen voor de betekenis, die eraan is toegekend?'¹¹ In deze teksten en in de nota 'Held of houwdegen' worden twee discoursen over Van Heutsz en zijn monument naar voren gebracht: het dominante discours over 'wandaden', 'moordpartijen' en 'afslachten', en het discours waar het zich tegen afzet, over het 'brengen van rust en orde'. Dat laatste discours wordt gepresenteerd als achterhaald ('in een encyclopedie staat nu nog', 'velen weten inmiddels beter'), moreel verwerpelijk ('fout') en onwaar (pacificatie als 'contradictie in terminis'). Het 'achterhaalde discours' wordt aan niemand specifiek toegeschreven, maar wel beschouwd als de ondubbelzinnige betekenis van het monument.

De statements illustreren een aantal zaken. Allereerst wordt het monument in dit discours beschouwd als een eerbetoon, en wel van iemand die 'naar de normen van Neurenberg en Tokio tegenwoordig met recht een oorlogsmisdadiger' mag worden genoemd. Het monument staat er 'ter meerdere eer en glorie van iemand, die we (...) schuldig achten aan genocide.'¹² Ten tweede wordt de betekenis van het monument verruimd naar de relatie tussen twee volken: 'wij, Hollanders' met 'onze vaderlandse geschiedenis' versus 'de plaatselijke bevolking.'¹³ Met andere woorden: als 'wij Hollanders'

⁹ G. Oostindie, 'Slavernij, canon en trauma: debatten en dilemma's', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121, 1 (2008) 4-21, aldaar 13.

¹⁰ Interview met Tom van der Geugten (historicus Fontys Hogeschool Tilburg), gehouden op 18 maart 2008.

¹¹ Amsterdam Anders/ De Groenen, 'Wat doen we met het Van Heutsz-monument?' en 'nieuwe onthulling Van Heutszmonument', bronnendossier Van Heutszmonument.

¹² 'Held of houwdegen', bronnendossier Van Heutszmonument.

¹³ Idem.

ons niet publiekelijk distantiëren van de massamoord die wordt verheerlijkt door het Van Heutszmonument, dan keuren we die stilzwijgend goed en zijn we net zo moreel verwerpelijk als Van Heutsz zelf. In discoursen wordt vaak impliciet (de identiteit van) een gemeenschap geconstrueerd, vaak in een oppositierelatie met iets anders. Hier gebeurt dat op twee manieren: allereerst is er de historische gemeenschap van Nederlanders. Omdat wij ons identificeren met ‘het Nederlandse volk’, moeten wij ons schamen voor de daden die namens dat volk zijn gepleegd en voor het eerbetoon dat het Van Heutszmonument daaraan brengt. Deze ‘wij’ staat in tegenover de ‘zij’ van de Indonesische bevolking. Ten tweede wordt er een ‘wij’ geconstrueerd door buurtbewoners ‘discursief in te kapselen’ in een politieke gemeenschap: ze zijn net als de politieke partij ‘met het monument opgescheept’ door een onzichtbare, autoritaire ‘zij’, het establishment dat het monument heeft neergezet en zijn betekenis vervolgens heeft gelaten wat het is. Lezers van de oproep worden actief betrokken bij het monument en gevraagd de deelraad te bellen of te schrijven – en zo te bevestigen dat AA/DG de wil van het volk vertolkt.

Zoals het monument het optreden van Van Heutsz symbolisch koppelde aan het succesvol samengaan van Nederland en Indië, zo wordt in de nota ‘Held of houwdegen’ het ‘bloeddorstige’ karakter van Van Heutsz gelijkgesteld met het (gehele) koloniale verleden van Nederland. Van Heutsz is kolonialisme; kolonialisme is overheersing, onderdrukking en uitbuiting. De betekenis die aan het Nederlands-Indische verleden wordt toegekend, vat de nota samen als ‘het bevorderen van welvaart ten koste van de inheemse samenleving’. De koloniale samenleving lijkt er dus ook hier een te zijn van zwart en wit, gekoloniseerde en kolonisator, van goed en fout. Het wijzigen van de naam en de functie van het monument krijgt daardoor de status van afrekenen met het koloniale verleden, omdat dat verleden alleen maar negatieve connotaties heeft. De opknopbeurt van het monument werd gezien als goede gelegenheid om ‘de persoon Van Heutsz en zijn daden eens kritisch tegen het licht te houden en te toetsen aan onze hedendaagse opvattingen over het Nederlandse koloniale verleden’.

AA/DG koppelde dit antikoloniale statement aan de identiteit van ‘links’, zo blijkt ondermeer uit het historische overzichtje dat geschetst wordt van het monument. Het mocht blijven staan, omdat het architectonisch goed in Plan Zuid paste, maar naams- en functiewijziging was wenselijk. Niet alleen om recht te doen aan ‘de opvattingen van deze tijd’, maar óók omdat het past in de (linkse) ‘idealen van de bouwmeesters van Zuid.’¹⁴ Ook de uitspraak van Van Hall (een ‘overtuigd communist’) over ‘vrijheid, merdeka, of Indonesia’ wordt dankbaar gebruikt om te laten zien dat de antikoloniale boodschap zelfs als linkse kiem ín het monument besloten ligt. De morele noodzaak om de historische ‘mythe’ van ‘pacificator’ Van Heutsz en het koloniale verleden recht te zetten, wordt gepresenteerd als een onderneming waarvoor ‘links Nederland’ de *credits* verdient. Het protest van de sociaal-democraten in de jaren ‘30, zij die tussen 1946 en 1949 dienst weigerden, provo’s in de jaren ‘60, dat alles stond in het teken van ‘afrekenen met ons koloniale verleden in de Gordel van Smaragd.’ Het dominante discours over kolonialisme wordt aldus deels in dienst gesteld van het discours van politiek links.

¹⁴ Het Plan Zuid van H.P. Berlage wordt beschouwd als een stedenbouwkundig hoogtepunt en bepaalde delen ervan als een monument voor de sociale woningbouw in Nederland.

Wat er precies met het Van Heutszmonument moest gebeuren stond niet in de nota. Het voorstel was om daartoe een prijsvraag uit te schrijven. Hiernaast was ook in dit geval ‘discussie’ het sleutelwoord. Men diende zich ‘te bezinnen op het eigen verleden,’ en zich af te vragen ‘of het wellicht een andere bestemming zou moeten krijgen.’ Zoals in de vorige case geconstateerd lijkt hier het refereren aan de noodzaak van ‘een debat’ minstens zo belangrijk als de inhoud ervan, al moet worden gezegd dat voor een betekenisverandering voor het Van Heutszmonument (waar de partij zelf ondanks deze plotselinge voorzichtigheid erg vóór was) een discussie inderdaad geen nutteloos ritueel zou zijn. Uit inspraakavonden bleek dat het lastig was over concrete voorstellen daarover overeenstemming te bereiken.¹⁵

Academici

Dit bleek al bij de eerste bijeenkomst die Rob Aspeslagh namens Clingendael samen met Inge Lavalette van het Stadsdeel Amsterdam Oud-Zuid organiseerde. Daarbij werden veertien ‘Indonesëkenners’ uitgenodigd, voornamelijk professionele historici, maar ook een socioloog en drie familieleden van de makers van het monument.¹⁶ Hoewel niet iedereen kon komen lijkt de groep een redelijke afspiegeling van universitaire Indische of Indonesische experts te zijn geweest.¹⁷ De academici bleken fundamenteel van mening te verschillen met AA/DG. In de discussie stond meer de *vraag* naar de functie van het monument centraal, dan het *antwoord* erop. Tom van der Geugten, hogeschooldocent gespecialiseerd in Indische geschiedenis, zei: ‘Het is interessant je af te vragen welke functie het monument kan hebben.’ Locher-Scholten voegde daaraan toe dat ze het belangrijk vond een onderscheid te maken tussen het Van Heutszmonument en andere monumenten die aan Indië gerelateerd zijn. Over die tweede categorie monumenten had ze in een (in hoofdstuk 2 besproken) artikel geschreven; dat waren monumenten die gestalte gaven aan de huidige betekenis die men aan (bepaalde aspecten van) het Nederlands-Indische verleden gaf en dus een zekere mate van consensus vertegenwoordigden.¹⁸ Omdat bij het Van Heutszmonument geen herdenkingen plaatsvonden, achtte Locher-Scholten consensus hier ‘minder noodzakelijk’. Het monument moest wat haar betreft dan ook nadrukkelijk *niet* als ‘openbare herinnering’ worden geïdentificeerd.¹⁹

In tegenstelling tot in het ‘schaamtediscours’, kreeg het monument in de academische gespreksronde dus niet die ene, morele betekenis ‘eerbetoon aan een bloeddorstige overheerser’. Het oordeel over het koloniale verleden lag volgens de meeste deelnemers niet *in* het monument besloten, maar

¹⁵ Vgl. *Het Parool*, 20 september 2000 (‘Van Heutsz blijft een probleem’), geciteerd in Van Geemert, *Monument Indië Nederland*, 57.

¹⁶ Gespreksnotitie ‘Het monument aan de Apollolaan tussen Olympiaplein en Amsterdams Lyceum’ van Instituut Clingendael, 1 mei 2000, bronnendossier Van Heutszmonument (n.b. de neutrale formulering die het Instituut Clingendael voor het monument gebruikte).

¹⁷ Aanwezige academici waren Wim van den Doel en Leo Dalhuisen (Universiteit Leiden), Elsbeth Locher-Scholten (Universiteit Utrecht), Marieke Bloembergen (Universiteit van Amsterdam), Wim Manuhutu (Moluks Historisch Museum), Tom van der Geugten (Fontys Hogeschool Tilburg), Agrar Sudrajat (Indonesisch socioloog); uitgenodigd maar afwezig waren C. Fasseur en H. Schulte Nordholt (Universiteit Leiden), N. Schulte Nordholt (Universiteit Twente), M. van Bruinissen (Universiteit Utrecht), J. Breman (Universiteit van Amsterdam) en H. Sutherland (Vrije Universiteit).

¹⁸ Locher-Scholten, ‘Van Indonesische urn tot Indisch monument’.

¹⁹ ‘Verslag gespreksronde over het Van Heutszmonument op 27 april 2000’, bronnendossier Van Heutszmonument.

in de manier waarop erover gesproken werd. Het was slechts een ‘aanknopingspunt’ voor het koloniale verleden, een ‘bron’ die gebruikt zou kunnen worden om iets over dat verleden te zeggen of te vinden (‘het aan de orde stellen’). Dit lijkt te passen in een dominant academisch discours (of academische *habitus*?) dat politiek engagement (of in elk geval het vellen van anachronistische waardeoordelen) tot op bepaalde hoogte uit de weg gaat en waarin de historiciteit van dingen wordt benadrukt. Het monument is in dit discours ‘historisch’, moet ‘in zijn context’ worden gezien en authentiek blijven. Historicus Van der Doel benadrukte dat het ging om het ‘oorspronkelijke doel van het monument.’ Hij voegde eraan toe dat je ook niet de naam of invulling van het Vondelpark of Rijksmuseum gaat veranderen.

Historicus Henk Schulte Nordholt redeneerde als volgt: ‘het wezen van geschiedschrijving is natuurlijk dat je er voortdurend nieuwe ideeën over hebt. Het verleden blijft niet stilstaan. Nieuwe bronnen worden steeds ontdekt, er komt altijd meer verleden bij en ook om oude interpretaties te herzien. Je moet oude bronnen goed onderhouden en niet weg doen. Dus moet je het Van Heutszmonument ook niet wegdoen.’²⁰ De betekenis van het Van Heutszmonument was voor hem dus minder ‘geladen’. Deels gold dat ook voor het verleden waarnaar het monument verwees. Weliswaar werd in het gesprek meerdere malen aangegeven dat het belangrijk was om het koloniale verleden ‘te herinneren’, maar het koloniale verleden was meer dan een grote zwarte bladzijde over de onderdrukking van Atjeh of Indonesië in zijn geheel. Schulte-Nordholt stelde bijvoorbeeld: ‘Van Heutsz was een *interessante* man.’²¹ Hij nuanceerde een eenzijdig oordeel over hem, door te wijzen op de ethische politiek waarvan Indonesië indirect een erfgenaam is. De ethische politiek (toch een van kernbegrippen in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië), was in het discours van AA/DG buiten beeld gebleven. Met de verbinding tussen Van Heutsz en ‘bloeddorstigheid’ was daar kennelijk een weg ingeslagen die de idealen van ethische politiek uitsloot.

Er was opvallend veel consensus tussen de aanwezige historici. Marieke Bloembergen vond het ‘interessant’ dat het monument ‘omstreden’ was geweest en wilde het zo laten als het was, inclusief naam en vorm. Leo Dalhuisen (geschieddidacticus) toonde zich ‘historisch geïnteresseerd’ door zich af te vragen ‘wat men er toen mee bedoelde’ en zag het monument dus ook in historische context in plaats van die van huidige oordelen. Van der Doel stelde: ‘Historisch gezien is dit het Van Heutszmonument en dat zal weer zichtbaar gemaakt moeten worden.’ In het wijzigen van naam, vorm of functie van het monument zagen de deelnemers niet veel. Geert Jansen (Universiteit Leiden) noemde een functieverandering later een teken van gebrekkig historisch besef, een vorm van ‘wegpoetsen’, waarmee de nationale geschiedenis herschreven word en ontgaan ‘van zichtbare herinneringen die niet parallel lopen met hedendaagse politiek correcte opvattingen.’²² Ook Dirk Staat van Museum Bronbeek (een kenniscentrum over koloniaal militair verleden en het K.N.I.L.) leek het onverstandig Van Heutsz naar de achtergrond te schuiven. ‘Als je als land goed met je geschiedenis om wilt gaan, moet je die figuren er ook bij betrekken.’²³

²⁰ Schulte Nordholt was niet aanwezig bij de discussiebijeenkomst, maar zijn reactie werd ingebracht naar aanleiding van een kort interview dat apart met hem gehouden was. ‘Verslag van gesprek met Henk Schulte Nordholt op de Universiteit van Amsterdam op 17 april om 14.00 uur’, bronnendossier Van Heutszmonument.

²¹ Idem (mijn cursivering).

²² *NRC Handelsblad*, 13 februari 2001 (‘Koloniale monumenten dragen bij aan cultureel relativisme’) geciteerd in Van Geemert, *Monument Indië Nederland*, 56.

²³ ‘Andere tijden’, 28 mei 2000.

Voor één aanpassing waren de meeste deelnemers wel in. Wim Manuhutu, directeur van het Moluks Historisch Museum, stelde voor dat bij het monument ook ‘de andere [namelijk: Indonesische] kant van de geschiedenis’ verteld kon worden. Door op de verschillende kanten (goede en slechte, Nederlandse en Indonesische) van het koloniale verleden in te gaan, kon het monument een educatieve functie krijgen. Hij noemde dit het ‘Van Heutszmonument-plus’ en vond weerklank bij anderen.²⁴ In deze redenering was het de uitleg *bij* het monument die kon laten zien welke betekenis de gemeenschap nu aan het koloniale verleden gaf. Van der Doel zei dat tot twee keer toe: ‘Dat we er nu anders over denken is interessant, maar daarvoor moet je niet het monument aanpassen. Je mag er wel tekst en uitleg aan geven.’ De uitkomst van de gespreksronde luidde dus ‘uitleg geven bij het monument’, of in het academisch jargon: het ‘problematiseren’ ervan. Zo noemde Locher-Scholten de kwestie ‘juist zo interessant,’ en ‘dat probleem dient dus geproblematiseerd te worden.’

Andere stemmen

Als je de vorige discoursen zou mogen samenvatten met de termen ‘verwerpelijk koloniaal symbool’ en ‘interessante bron’, dan zou je uit het overzicht van de gespreksronde met vertegenwoordigers van (vooral Indonesische) NGO’s ‘verzoening’ en ‘herinterpretatie’ als sleutelwoorden kunnen halen.²⁵ Yostinus Tmi Aryanto, die het monument vergeleek met die van Stalin, Lenin en Marx, pleitte voor de mogelijkheid het te gebruiken om een ‘klimaat van verzoening’ te creëren. ‘*A monument can do more than to foster the memory of the past,*’ zo meende hij. Ook hier werd de betekenis van het monument in de eerste plaats verbonden met het *gebruik* ervan. Sri Wiyanti had het over een ‘les om te begrijpen wat er nu in Indonesië gebeurt’, het ‘stimuleren van solidariteit’, en hoewel hij de waarde van de discussie relativeerde door zich af te vragen wat Indonesiërs er eigenlijk aan hadden, stelde hij voor het monument een nieuwe betekenis te geven. Daarbij wees hij als de meeste anderen op het belang van de ‘Indonesische zijde’. Hamid opperde wat dit betreft het idee een Indonesische kunstenaar bij de renovatie te betrekken.

Het streven naar toevoeging van de Indonesische kant werd in verband gebracht met ‘objectiviteit’. Hamid meende: ‘*the monument ought to tell the truth,*’ en Lawson voegde daar aan toe dat het belangrijk was voor jonge Nederlanders ‘hun geschiedenis’ te kennen. Functieverandering van het monument zou volgens de deelnemers ook een belangrijk signaal afgeven aan Indonesiërs, namelijk dat het zou breken met zijn verleden. Niemand sprak elkaar expliciet tegen; er bleek consensus te bestaan over de betekenis van het monument: het was niet een misplaatst eerbetoon aan een verleden van onderdrukking, maar een niet volledig correcte representatie daarvan. Een herinterpretatie zou tot meer objectiviteit en daarmee tot meer wederzijds begrip kunnen leiden.

²⁴ Zo stelden Van der Geugten en Locher-Scholten voor om Tjoet Nja Din (Indonesische verzetsheldin van de Atjehoorlog) als symbolisch tegenfiguur bij het monument te plaatsen en pleitte Leo Dalhuisen voor ‘visualisering van de tegenpartij’.

²⁵ Aanwezig waren: S. Wiyanti (Legal Aid Indonesian Woman Association of Justice, Jakarta), Y. T. Aryanto (KONTRAS - compensation for disappearances and victims of violence) A. S. Wiranataksum (Stichting AKVI, Amsterdam), O. Kurnia Pratama (Stichting INFO HD, Amsterdam), A.H. Hamid (Care Human Rights Forum, Banda Atjeh) Y. Lawson (Komitee Indonesia, Amsterdam). ‘A brief overview of the discussion about the Van Heutsz monument, 17 April 2000’, bronnendossier Van Heutszmonument.

Als je de uitspraken in dit gesprek interpreteert als exemplarisch voor één discours²⁶, illustreren ze twee dingen. Ten eerste staat het discours over het koloniale verleden, zoals bijvoorbeeld eerder geconstateerd bij de Molukse kwestie, hier in het verlengde (of in dienst) van het discours over het heden. Het is interessant om te zien dat de voorstellen voor het monument eigenlijk uitgaan van het instrumentaliseren van het koloniale verleden: het moet internationale solidariteit stimuleren, en het moet zo gerepresenteerd worden dat we er zinvolle lessen uit trekken. Het monument wordt zo dus gezien als een vehikel voor het instrumentaliseren van het verleden. Ten tweede toont het discours de internationale dimensie van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. Net zozeer als het Indische verleden ‘van Nederland’ is, is het dat ‘van Indonesië’ – en van iedereen die het relevant vindt er uitspraken over te doen. Dat lijkt een overbodige constatering, maar is het niet omdat in deze scriptie vooral (het) Nederlandse discours(en) en politiek ter sprake komen, en daardoor (ten onrechte) de indruk ontstaat dat het ‘herinneren van Indië’ alleen in Nederland gebeurt. Je kunt zeggen dat de gedeeltelijke ‘blindheid’ voor de Indonesische kant van het koloniale verleden wordt veroorzaakt door de manier waarop het in (Nederlandse) discoursen vaak wordt geconceptualiseerd: ten dienste van een Nederlandse zelfbeeld.

Eén van de opvallende kenmerken van de manier waarop in Indonesië wordt omgegaan met het koloniale verleden, zo constateerde een deelnemer van deze gespreksronde, was de populariteit die Van Heutsz, ondanks de slachtoffers die hij in Atjeh gemaakt had, als militair strateeg en geografische grondlegger van het huidige Indonesië genoot.²⁷ Ook Dirk Staat van museum Bronbeek was bij een bezoek aan Atjeh verbaasd geweest over het feit dat de Nederlandse generaal een groot voorbeeld was voor een chef defensiestaf van het Indonesisch leger.²⁸ Het discours waarin Van Heutsz als voorbeeld wordt gezien, was in Nederland daarentegen marginaal, zo bleek bijvoorbeeld uit het feit dat er van het Van Heutszregiment niemand werd uitgenodigd door Clingendael²⁹ en ook geen K.N.I.L.-veteranen.³⁰

In de andere gespreksrondes kwam een gemêleerd gezelschap aan het woord, dat voor een deel onder de noemer van actieve herinneraars kan worden geplaatst. De sessies van 10 en 15 mei sloten af met een schijnbare consensus over de rol die het monument zou kunnen spelen als ‘leerzame’ ‘confrontatie’ met het koloniale verleden, maar dit verhulde enkele fundamentele meningsverschillen. B.J. Diazonie en M. T. Overbeek-Bloem, die spraken namens het Comité Gevallen in Nederlands-Indië, benadrukten bijvoorbeeld vooral de historische band tussen Nederland en Indonesië. De uitspraak ‘het siert een volk niet om zijn verleden weg te moffelen,’ had voor hen niet de betekenis van ‘afrekenen met het koloniale verleden.’ Integendeel: ‘Wij Nederlanders mogen [er] best trots op zijn [dat] onze voorouders ver weg van huis met kleine boten, met gevaar voor eigen leven, de wereldzeeën hebben bevaren om voor onze welvaart

²⁶ Het beschrijven (en dus afbakenen) van een discours is zelf een analytische constructie. De enige rationele argumenten bij de beoordeling van zo’n constructie zijn de analytische bruikbaarheid en theoretische onderbouwing ervan. Vgl. in deze scriptie hoofdstuk 1, p 11-13.

²⁷ Pratama in ‘Brief overview’, bronnendossier Van Heutszmonument.

²⁸ ‘Andere Tijden’, 28 mei 2000.

²⁹ Bij de viering van het vijftigjarige bestaan van het Van Heutszregiment (1 juli 2000), dat wordt beschouwd als de opvolger van het KNIL, sprak een woordvoerder van ‘een turbulente periode’. Dat het regiment niet was opgeheven, was te danken geweest aan het feit dat ‘Van Heutszers er in [waren] geslaagd écht inhoud te geven aan een rijke en uiteenlopende traditie.’ ‘Andere Tijden’, 28 mei 2000.

³⁰ Vgl. Idem.

en welzijn handel te drijven.’ Het Comité verzette zich bovendien tegen het beeld van ‘uitbuiting’, door aan Atjehers bewondering voor Van Heutsz toe te schrijven ‘voor wat hij in economische zin tot stand [had] gebracht.’ Het idee van verandering naar ‘Indiëmonument Amsterdam’ stond dan ook in schril contrast met het door Borghouts voorgestelde ‘Merdeka-monument’. Overbeek-Bloem probeerde tegenover dat morele geweld een lans te breken voor ‘de waarheid en historie van het Indische leven’. ‘Een beetje respect en begrip voor die mensen zou op zijn plaats zijn.’³¹

Over de wenselijkheid van functieverandering was men het grotendeels eens, maar iedereen sprak erover vanuit zijn eigen kader. Zo wilden Hans Liesker (Indisch Huis) en Herman Bussemaker (Indisch Platform) nadruk op ethische politiek; en interpreteerde Fred Bergfeld (Stichting Erkenning Indonesië Dienstweigeraars) het monument als verwerpelijk symbool voor ‘de legalisering van geweld’. Een aparte gespreksronde met geschiedenisdocenten uit de buurt liet zien dat deze historici daarentegen aansloten bij het academische discours: hoewel ‘het interessant en belangrijk was Indonesië zoals het nu is erbij te betrekken,’ was man er vooral beducht voor dat er weer ‘typisch Nederlands’ zou worden ‘gepolderd’. Het monument aanpassen en ‘overall excuses voor aanbieden’ was ‘meten met de maat van deze tijd, en daar zijn wij historici toch hoop ik tegen.’ Een ‘politiek correct’ monument zou vlees noch vis zijn.³²

Institutionalisering

Nog voor Instituut Clingendael tot een advies aan de deelraad kwam, lichtte Rob Aspeslagh een tipje van de sluier op. Het zou geen monument worden van kransen of gedenken. ‘Als je het monument ín de samenleving wilt halen, moet je die kinderen daar lekker laten spelen,’ stelde hij. ‘Als dat lukt, dat iedereen daar weer gezellig gaat zitten, dan is het prachtig.’ Goedkoop, de presentator van ‘Andere Tijden’, becommentarieerde dit met een cynische ondertoon: ‘Een prachtig stukje Hollandse besluitvorming: je begint met een moreel debat, constateert dat er voor alle standpunten wat te zeggen valt, en komt na wat masseren uit op een consensus over het belang van een kinderspeelplaats!’³³ Nu bleek uit het advies, dat al kort na deze aflevering van Andere Tijden verscheen, dat ‘consensus’ inderdaad een sleutelbegrip was in de presentatie van de voorstellen. Het rapport, onder de titel ‘gewenst en niet geliefd’ laveerde tussen het benoemen van de diversiteit aan opvattingen over het monument en het vinden van gemeenschappelijke noemers. Hiermee werd het advies uiteraard gepresenteerd als genuanceerd en afgewogen.

Het advies was tweeledig: er moest ‘historische uitleg’ bij het monument komen, bij voorkeur niet over het ‘hele koloniale verleden’, maar over het monument zelf; en de functie ervan zou moeten veranderen en in een nieuwe naamgeving tot uitdrukking moeten komen. Dat laatste kon door tegenover Van Heutsz een Indonesische figuur te zetten, of door het monument symbool te laten zijn voor de verbondenheid tussen Indië en Nederland tussen 1596 en 1949.³⁴ De historische verbondenheid tussen Nederland en Indië zou inderdaad de nieuwe betekenis van het monument worden, al werd er in de

³¹ ‘Verslag overlegronde over de toekomst van het Van Heutszmonument op 15 mei 2000’, bronnendossier Van Heutszmonument.

³² ‘Andere Tijden’, 28 mei 2000.

³³ Idem.

³⁴ R. Aspeslagh, ‘Gewenst en niet geliefd. Advies over het monument aan Apollolaan/ Olympiaplein’ (Den Haag, 31 mei 2000), bronnendossier Van Heutszmonument.

raadsvergadering waarin het tot een besluit kwam, nog wel gediscussieerd over de (on)wenselijkheid van het jaartal 1949. De keus voor de soevereiniteitsoverdracht in plaats van de proclamatie van de Republiek Indonesië werd door enkelen als ‘belediging’ voor Indonesië opgevat.³⁵ Het argument dat daar door het Dagelijks Bestuur tegenin werd gebracht werd echter door de meerderheid gedeeld: ‘Het monument belichaamt Nederlandse geschiedenis’.³⁶

Hoewel in het uiteindelijke ontwerp werd gekozen voor maar liefst zes symbolische jaartallen (1596, 1935, 1945, 1949, 2001, 2007³⁷) illustreert de gang van zaken inderdaad hoezeer het monument een Nederlandse aangelegenheid was. Geen van de jaartallen refereerde bijvoorbeeld aan de Atjehoorlog, waarmee de consensus uit de Indonesische gespreksronde in feite werd genegeerd. Het idee om door een confrontatie met het gewelddadige verleden van Nederland in Atjeh, tot symbolische verzoening met Indonesië te komen en het monument tot antikoloniaal symbool te maken waar je een ‘solidariteitsfestival’ zou kunnen organiseren, was definitief van de baan.

Ook andere discoursen bleven door het advies van Clingendael en de overname daarvan door de stadsdeelraad relatief onzichtbaar. Het advies bracht de verschillende meningen namelijk onder zo’n grote noemer, dat alle ieders invulling weliswaar mogelijk bleef, maar niemand zijn opvattingen er expliciet in terugzag. Die grotere noemer bestond uit ‘een verbreding van de thematiek’, in samenhang met een ‘concrete toelichting’. Dat die thematiek neerkwam op het ‘herinneren van een periode in onze geschiedenis die we niet kunnen en mogen wegmoffelen,’ met andere woorden ‘de hele koloniale periode’ (‘1596-1949’), zorgde ervoor dat achterwege bleef hoe er dan over het koloniale verleden (of over Van Heutsz) moest worden geoordeeld, of welke elementen erin het herinneren specifiek waard waren. Zowel het linkse discours waarin een onvoorwaardelijke veroordeling van het koloniale verleden werd geëist, als de Indische (actieve) ‘herinneringsdiscoursen’, die nadruk wilden op de ethische politiek, de verschillende kanten van de koloniale periode en de historische figuur Van Heutsz, werd hiermee geneutraliseerd.

Als je ‘polderen’ opvat als zoeken naar een veilige synthese, een conflictmijdende middenweg, dan kun je concluderen dat de wijziging van het Van Heutszmonument in Monument Indië Nederland er inderdaad een goed voorbeeld van was. De scherpe kanten van het koloniale verleden werden er nadrukkelijk afgeveild, al bleek ook uit het adviesstuk de dominantie van het discours over de noodzaak van ‘debat’ over het koloniale verleden. De inleidende zin van het stuk is wat dat betreft veelzeggend: ‘In Nederland is een discussie over de omgang met ons verleden in gang gezet. De uitkomst is onzeker.’ Het monument *faciliteerde* zo een discussie over het Nederlands-Indische verleden en Van Heutsz, zonder dat expliciet werd gemaakt hoe, waar, of en waarover er gediscussieerd zou worden. Wel bepleitte Clingendael een website en een boekje waarin de geschiedenis van het monument gepopulariseerd zou worden, onder

³⁵ Verslag raadsvergadering 31 januari 2001 via www.oudzuid.amsterdam.nl/aspx/download.aspx?file=/contents/pages/558/verslagraad010131.pdf. Alleen de D’66-fractie bleek tegen naams- en betekenisverandering te zijn, om ‘dat een omstrede periode, die een onderdeel vormt van de Nederlandse geschiedenis, [zou worden] verdoezeld.’

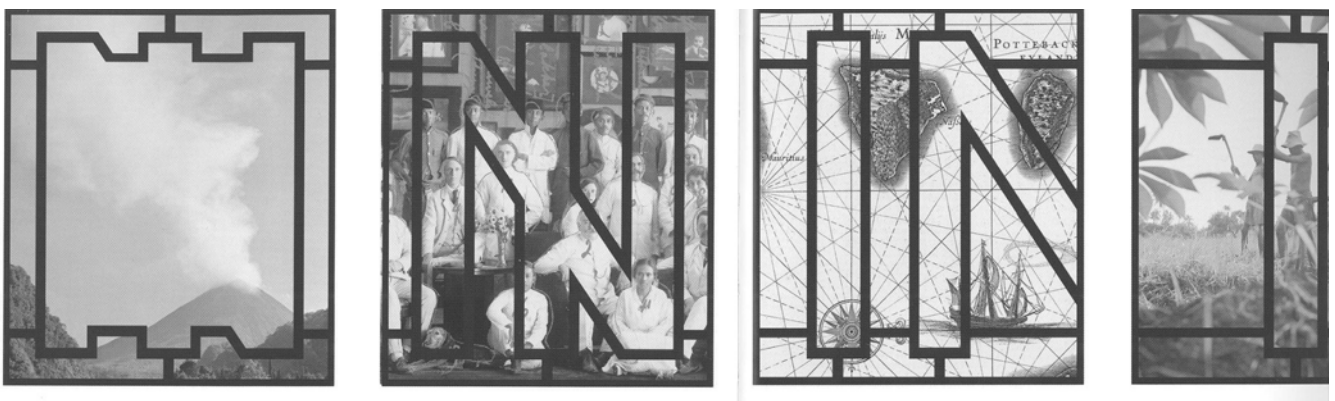
³⁶ Idem.

³⁷ Ze staan op een bakstenen zuil en refereren aan respectievelijk ‘de eerste schipvaart’ van De Houtman naar Indië; de onthulling van het Van Heutszmonument in Amsterdam; het einde van de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheidsverklaring van Indonesië; de soevereiniteitsoverdracht; het besluit tot naamsverandering in Monument Indië Nederland; en de oplevering van het nieuwe monument.

andere in het licht van het eindexamenonderwerp geschiedenis in 2001 en 2002 over Nederlands-Indië.³⁸ Je kunt je afvragen of, zoals de meeste historici hadden voorgesteld, het monument in zijn oorspronkelijke vorm niet al die zelfde functie kon vervullen, of zelfs beter.

Hoewel de invulling van het nieuwe monument als ‘aanknopingspunt’ (in plaats van als aangepast oordeel over Van Heutsz) aansloot bij het discours van de academici, kwam de uitkomst niet aan al hun wensen tegemoet. Een van de kernargumenten om het monument zelf ongewijzigd te laten, leek namelijk over het hoofd gezien door Clingendael: Locher-Scholten's statement over ‘vereiste consensus (...) met het oog op de herdenkingsfunctie’ was als motto aan het advies toegevoegd, terwijl de historica als gezegd in de academische gespreksronde juist had aangegeven dat het wat haar betreft voor het Van Heutszmonument niet opging omdat dat die herdenkingsfunctie niet had.³⁹ Dat het nieuwe monument een ‘overdenkende’ functie kreeg, impliceert dan ook dat men het Van Heutszmonument (in tegenstelling tot de historici) wel als blijvend ‘erbetoon’ had geïnterpreteerd.

De renovatie van het monument begon in juni 2005. Kunstenaar Jan Kleingeld ontwierp vijf bakstenen zuilen die in totaal met zeven lichtobjecten werden bekroond. De zuilen zijn in een lijn geplaatst die het oude monument van noord naar zuid kruisen. De lichtobjecten bestaan uit afbeeldingen die Kleingeld ‘bewust a-politiek’ met Nederlands-Indië had ‘geassocieerd’, bijvoorbeeld een rokende vulkaan,

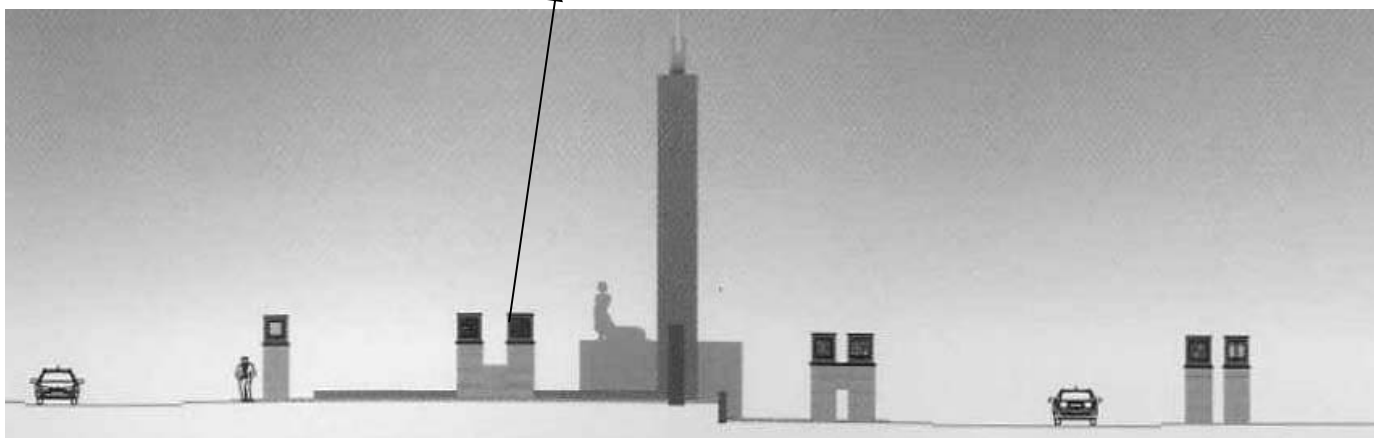
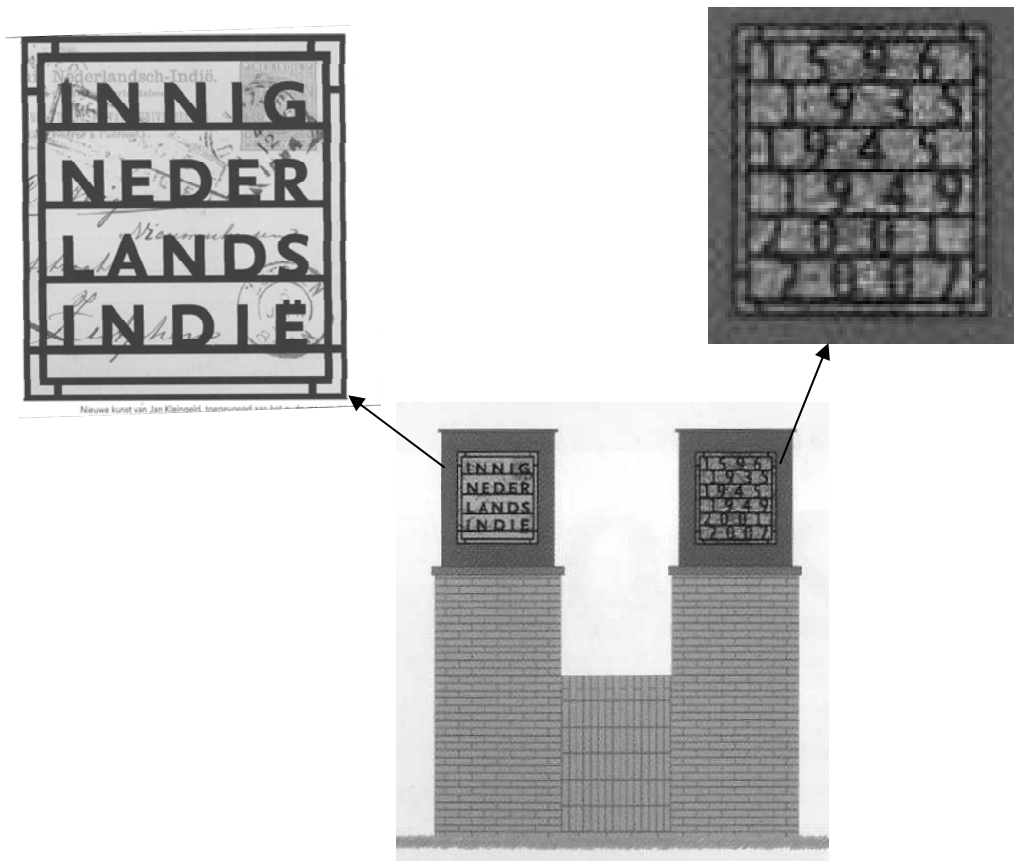
Een aantal van de lichtobjecten die Jan Kleingeld voor het monument ontwierp. Uit Van Geemert, *Monument Indië Nederland*

rijstvelden, een plantage, een oude zeekaart en een familieportret.⁴⁰ Voor de lichtobjecten staan de letters N en I verschillende posities ten opzichte van elkaar, waarmee het samengaan en uiteengaan van ‘Nederland’ en ‘Indië’ wordt gesymboliseerd. Het gaat misschien wat ver om de uitspraken van Kleingeld als exemplarisch te zien voor de vrijblijvende manier waarmee het hele traject rondom de transformatie van het monument werd afgesloten, maar zijn uitspraken zijn wel interessant. Het *woord* Indië had op hem altijd een grote aantrekkingskracht gehad. ‘Typografisch gezien dan. Ik vind die puntjes erg mooi.’ Het was voor

³⁸ Het boekje (Van Geemert, *Monument Indië Nederland*) verscheen eind 2007 in een oplage van 5000.

³⁹ ‘Gewenst en niet geliefd’; en ‘verslag gespreksronde 27 april 2000’, bronnendossier Van Heutszmonument.

⁴⁰ Interview van Anita Frank (coördinator Kunst en Cultuur van Stadsdeel Oudzuid) met kunstenaar Jan Kleingeld. Verslag van feestelijke bijeenkomst ter gelegenheid van de oplevering van het Monument Nederland Indië, Willem de Zwijgerkerk Amsterdam, maandag 17 december 2007 van 16.u tot 18 u, eigen aantekeningen.

Het nieuwe monument gezien vanaf de westzijde. Uit: Van Geemert, Monument Indië Nederland.

hem een uitdaging geweest ‘het samengaan en weer uiteengaan van twee werelden’ te symboliseren. Op een van de lichtobjecten staat in metalen letters: ‘innig Nederlands-Indië’. Op de feestelijke bijeenkomst die het stadsdeel ter gelegenheid van de voltooiing van de renovatie in december 2007 organiseerde, heerste algemene tevredenheid. Voorzitter Egbert de Vries meende dat men er goed aan had gedaan iets te doen met het controversiële karakter van het monument. ‘Ik ben gelukkig niet meer van de tijd waarin stadsdeelraden moties moesten aannemen over de mensenrechtensituatie op Nicaragua of het beleid van Mao Zedong [gelach], maar over Van Heutsz monument moesten we wél een mening hebben.’ De politiek had zich echter ‘bescheiden moeten opstellen’ en dat was gelukt, zo vond hij.

Je kunt zeggen dat het Van Heutszmonument uiteindelijk van controversieel monument in een neutraal herinneringsteken was getransformeerd waarin het Nederlands-Indische verleden onschadelijk was gemaakt. De felheid waarmee ‘kolonialisme’ eerder was afgekeurd stond in schril contrast met de gemoedelijke en associatieve betekenis die het Indische verleden op het openingsfeestje kreeg. Er werden Indische hapjes geserveerd, er werd muziek gemaakt (piano en zang op een tekst van Hella Haasse – ‘met veel symboliek, zoals er rond het monument ook veel symboliek is’⁴¹), er werd gepraat en gedronken. Indië was er een a-politieke herinnering; ook Aspeslagh relativeerde de heftigheid van de gevoerde discussies. ‘We hebben het wel over ‘discussie oproepen’, maar zo veel stelt het natuurlijk ook weer niet voor.’⁴²

Conclusie

Een van de interessante aspecten van de zaak rond het Van Heutszmonument, is dat het ook hier niet de actieve herinneraars waren die deze kwestie op de agenda zetten en dat zij de discussie erover ook niet naar hun hand wisten te zetten. Het monument en de verontwaardiging daarover bleven een zeer Nederlandse, ‘nationale’ aangelegenheid, en dat werd ook geregeld expliciet zo benoemd. Het ging om ‘onze koloniale erfenis.’⁴³ Wat Indonesiërs over het monument dachten en ermee wilden doen, kon daardoor bijvoorbeeld eenvoudig als ‘minder relevant’ terzijde worden geschoven. Een antikoloniaal solidariteitsmonument bleek voor de Amsterdamse politiek volstrekt geen optie, maar ook een eerbetoon aan ethici behoorde niet tot de mogelijkheden. In hoofdstuk 1 werd de vraag opgeworpen wat er gebeurt met de herinnering aan Indië nu de generatie van ooggetuigen uitsterft. In deze case hebben we gezien dat in dat geval de betekenis die aan Indië wordt gegeven deels transformeert in dienst van een algemener discours over vaderlandse geschiedenis en over het belang van een confrontatie met de ‘zwarte bladzijden’ daarin. In het verlengde daarvan wordt een minder rijk beeld van de Nederlands-Indische samenleving wordt geschetst. In termen van Assmann: herinneringen die het generatieperspectief overstijgen moeten verweven raken met een politiek collectief en symbolischer van karakter worden.

Aan de andere kant kun je je afvragen of dit mechanisme werkelijk het gevolg is van een fundamentele breuk met het verleden die Assmann aan generatiewisselingen toeschrijft. Als je de dominante betekenis van Indië in de herinneringscultuur omschrijft aan de hand van de begrippen ‘marginaal discours’ of ‘hegemoniaal discours’, dan vallen vooral de overeenkomsten met de vroegere cases op: ieder veld heeft zijn eigen interessegebied, belang en representatiestrategie; het discursieve conflict dat daardoor ontstaat wordt echter nauwelijks uitgevochten (deels doordat er meer aan het bestaan of nut van een debat wordt *gerefereerd* dan dat het gevoerd wordt); en ondanks de geleidelijke invloed binnen het publieke domein blijven de ‘herinneringsdiscoursen’ daarbij relatief marginaal. Het uitsterven van de generatie ooggetuigen versterkt wat dat betreft hooguit de mentale afstand die er toch al tot het Indische verleden bestond.

Wat opviel was dat het schijnbaar dominante (politiek linkse) discours, waarin het Van Heutszmonument steeds in verband werd gebracht met de wandaden van een massamoordenaar en het

⁴¹ Een van de sprekers op de bijeenkomst. Idem.

⁴² Idem.

⁴³ Bijvoorbeeld: de inleiding van ‘Andere Tijden’, 28 mei 2000.

verwerpelijke karakter van het koloniale verleden als geheel, in het Monument Indië Nederland geneutraliseerd werd. Weliswaar bleven de verantwoordelijke bestuurders braaf refereren aan het controversiële aspect van het monument en het verleden waarnaar het verwees, maar de nieuwe naam en functie van het monument moesten ook andere discoursen in zich verenigen. Bijvoorbeeld het academische discours, waarin de betekenis van het Van Heutszmonument werd losgekoppeld van het hedendaagse oordeel over generaal Van Heutsz en het dus slechts als interessante bron werd voorgesteld, waarbij je hooguit wat uitleg kon geven. Dat discours was terug te vinden in het nieuwe monument voor zover dat weigerde zelf een moreel oordeel uit te spreken. Het werd geen *Mahnmal*⁴⁴, maar een gedenkteken, dat aanleiding zou kunnen zijn voor verdere discussie.

Ook in dit geval werd niet getwijfeld aan de zin van zo'n discussie, maar die morele focus bleek in werkelijkheid niet zover af te liggen van een apolitieke benadering van het Indische verleden, waarin associatieve en clichématige beeldvorming de boventoon voert. Wat dat betreft kun je concluderen dat in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië zich meer concentreert op het besef van herinneren zelf, dan op het verleden *an sich*. Voor een deel heeft dat misschien te maken met het feit dat Nederland vanuit Indonesië niet erg gedwongen wordt tot reflectie op het koloniale verleden, waardoor de complexiteit en ambiguïteit daarvan weinig naar voren komt.⁴⁵ In ieder geval is de Van Heutszcase daarmee een klassiek voorbeeld van wat Nora wilde onderzoeken aan de hand van *lieux de mémoire*: de manier waarop een natie zijn bewust geconstrueerde herinneringen verankert aan concrete plaatsen, en die vervolgens zelf weer historiseert. De herinnering is in dit geval het controversiële eerbetoon aan de Van Heutsz en zijn daden; de 'plaats' het monument; en het historiseren ervan het besef dat vanuit een huidig moreel standpunt van een eerbetoon geen sprake meer kan zijn. Dat het bij het Van Heutszmonument niet alleen, zoals de academici wel hadden voorgesteld, bij historiseren alleen bleef, maar dat herinnering bewust opnieuw werd geconstrueerd (hoewel met meerdere mogelijke invullingen), laat zien dat wat Nora beschouwt als '*memory seized by history*', voor een deel vooral een academisch discours over de omgang met het verleden is.⁴⁶

⁴⁴ Het Duitse *Mahnmal*, dat is afgeleid van het werkwoord *mahnen* (waarschuwen), wordt gebruikt voor monumenten met een nadrukkelijker morele functie dan een gewoon *Denkmahl* (gedenkteken).

⁴⁵ Raben, 'Loss, victimhood and guilt', 58. Op de KITLV- bijeenkomst 'Koloniaal herdenken', waarin gedebatteerd werd over de rol van koloniaal verleden in het nieuwe Nationale Historische Museum, werd diezelfde conclusie getrokken door onder anderen Wim Manuhutu en Esther Captain. Vgl. in deze scriptie 'Inleiding', p. 3.

⁴⁶ Nora, 'Between memory and history', 10. Vgl. In deze scriptie hoofdstuk 2, p. 31.

Vierde case: Nederlands-Indië in eindexamens Geschiedenis

‘Dit is geen koloniale geschiedenis van 2006, maar een Manke Nelis die uit zijn graf wordt getild, op het podium wordt gehesen en een sleets liedje ten gehore mag brengen. Deze stofomschrijving past beter in de vooroorlogse jaren dertig, toen het Nederlands nationalisme ook in de koloniale historiografie hoogtij vierde.’

Deze forse kritiek op het eindexamencurriculum geschiedenis voor 2007 en 2008 leverden Elsbeth Locher-Scholten en Remco Raben in *Kleio*, het tijdschrift voor geschiedenisdocenten in Nederland. Ze gaven de makers van de examenstof er flink van langs: ze zouden de wereld zien ‘door een Nederlands ziekefondsbrilletje’, allerlei ‘kansen hebben laten lopen’ en inhoudelijk hebben geblunderd. Het eindproduct beschouwden deze academische historici als ‘symptomatisch voor de provinciale en xenofobe conjunctuur waarin Nederland verkeert.’¹ De kritiek biedt daarmee een interessant aanknopingspunt voor de analyse van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. Enerzijds omdat (wederom) de representatie van Nederlands-Indië in het academische veld verschilt van die in andere velden – Locher-Scholten en Raben hekelden de stofomschrijvers omdat die kennelijk verondersteld hadden dat ‘het postmodernisme /postkolonialisme als modieus verschijnsel genegeerd kon worden.’ Anderzijds omdat, zoals deze academici veronderstelden, de manier waarop Nederlands-Indië in het geschiedenisonderwijs aan de orde komt, een afgeleide vormt van de maatschappelijke ‘conjunctuur’. Deze zou in tijden van een nationale identiteitscrisis ‘xenofob’ zijn geworden en een ‘verengd beeld’ van het koloniale verleden tot gevolg hebben.

In de eindexamencurricula geschiedenis over Nederlands-Indië en hun totstandkoming, komen deze aspecten samen: aan de ene kant mag je inderdaad verwachten dat de manier waarop in het onderwijs met het koloniale verleden wordt omgegaan, ergens een afspiegeling is van het dominante discours daarover; anderzijds is de totstandkoming van de leerstof een zeer concreet en politiek proces, waarbij vanuit verschillende velden eisen worden gesteld aan de vorm en inhoud en waaraan verschillende partijen hun bijdrage leveren. Net als bij de besluitvorming rond het Van Heutszmonument is de uitkomst van dit politieke proces te beschouwen als een vorm van institutionalisering van de herinnering aan Nederlands-Indië. De uitkomst ervan kun je zien als relatief invloedrijke, tijdelijk gestolde ‘geschiedenis’. Omdat het hier gaat om het beeld dat een nieuwe generatie van het verleden krijgt voorgeschoteld, wordt aan deze institutionalisering door verschillende partijen waarschijnlijk belang gehecht. Welke invloeden werken op de curricula in, hoe komen ze tot stand en hoe verhoudt het geschiedenisonderwijs over Nederlands-Indië zich op dit punt tot de wensen van de politiek, actieve herinneraars, media en de academische wereld?

Geschiedenisonderwijs en Nederlands-Indië

De vier eindexamencurricula over het thema Nederlands-Indië waren die voor de jaren 1976, 1988 en 1989, 2001 en 2002, 2007 en 2008. Aan een inhoudelijke vergelijking zitten wat haken en ogen, omdat

¹ E. Locher-Scholten en R. Raben, ‘Verengd verleden. Kanttekeningen bij het eindexamen geschiedenis voor havo en vwo 2007 en 2008’, *Kleio* 47, 8 (2006) 4-9.

verschillen tussen de examens deels zijn terug te voeren op ontwikkelingen in het onderwijs zelf in plaats op de veranderende plaats van Indië in de herinneringscultuur. Zo was het examen van 1976 een eerste landelijk experiment met centrale eindexamens geschiedenis, terwijl die van 2007-8 relatief routineus en via een beproefd concept vervaardigd werden, en bovendien weer een van de laatste zullen zijn waarbij gewerkt werd met (twee) thematische stofomschrijvingen.² Het geschiedenisonderwijs is wat dat betreft steeds in beweging, ook juist doordat er meer dan bij andere vakken zoveel maatschappelijke en politieke eisen aan worden gesteld.

De belangrijkste ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs van de afgelopen decennia laten zich (heel) grofweg samenvatten als 'verschuiving naar meer contemporaine geschiedenis' en 'toenemende invloed van de overheid'. De eerste is door sommigen verklaard als vertrapte afgeleide van ontwikkelingen in de professionele geschiedwetenschap, zoals meer geschieddidactische methodes op ontwikkelingen in de wetenschap worden teruggevoerd.³ Maar meer dan dat was deze ontwikkeling vanaf de jaren zestig, net als de ontwikkelingen in de geschiedwetenschap zelf, het gevolg van maatschappelijke eisen. Onder invloed van politieke en maatschappelijke veranderingen ontstond de (internationale) tendens waarin klachten over 'conservatief geschiedenisonderwijs' werden gekoppeld aan een gevoelde noodzaak om leerlingen via geschiedenis 'politiek en maatschappelijk te vormen'.⁴ Er werd gepleit voor integratie met andere maatschappijvakken terwijl met de invoering de Mammoetwet in 1968 het vak maatschappijleer verplicht werd. Het mag illustratief worden genoemd voor de nieuwe mentaliteit, waarin politieke en maatschappelijke bewustwording belangrijker waarden waren dan historische kennis op zich. Geschiedenis moest een concreet doel hebben.⁵

Het geschiedenisonderwijs zat wat dit betreft in een spagaat tussen vooruitstrevendheid en conservatisme: aan de ene kant kwamen de initiatieven om het vak te vernieuwen en haar doelen te concretiseren vooral uit het veld zelf en werd er actief mee gediscussieerd, aan de andere kant werden de veranderingen als bedreiging gezien voor de autonomie van het vak. Dat gold ook voor de komst het centraal eindexamen (CSE), dat met de Mammoetwet verplicht werd gesteld maar voor geschiedenis nog ruim een decennium lang ter discussie zou staan. Men vond dat een CSE impliceerde dat het

² Het eindexamen geschiedenis had steeds twee onderwerpen. Vaak werd één daarvan in het volgende jaar nog eens gebruikt, soms allebei of geen van beiden. Vanaf midden jaren negentig tot en met 2008 gebeurde dit middels een 'dakpanconstructie'. De examens van 1988 en 1989 gebruikten dus dezelfde stofomschrijvingen en dat gold ook voor respectievelijk 2001 en 2002; en 2007 en 2008. Sinds het verschijnen van het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (CHMV, de 'Commissie De Rooy', 2001) streeft het Ministerie naar meer chronologisch overzicht. Het 'tijdvakkenkader' zal bij tevredenheid over examenpilots de thematische stofomschrijvingen gaan vervangen. S. Boom, 'Panta rhei: het centraal eindexamen geschiedenis 1971-2008. Van Ceges tot syllabus', *Kleio* 49, 7 (2008) 32-37.

³ Interview met Joke van der Leeuw, voorzitter Euroclio (platform Europese geschiedenisdocentenverenigingen), gehouden op 14 februari 2008. Van der Leeuw was voorzitter van VGN en van de Werkgroep Implementatie Eindexamens Geschiedenis en Staatsinrichting (1990-1998). Voorbeelden van de genoemde veranderingen zijn de verbreding van evenementiële, politieke en staatkundige geschiedschrijving naar sociologische en economische benaderingswijzen; en de vervanging van het nationale perspectief ten faveure van een internationale benadering. Ook de aandacht voor 'alledaagse geschiedenis' is naar het geschiedenisonderwijs doorgesijpeld. J.G. Toebes, 'Geschiedenis: een vak apart?', *Kleio* 23, 5 (1982) 15-16.

⁴ Vgl. J. van der Leeuw, 'Continuïteit en verandering, dertig jaar VGN', *Kleio* 30, 7 (1989) 4-14, aldaar 8.

⁵ J.G. Toebes, 'De plaats en inhoud van de contemporaine geschiedenis in het voortgezet onderwijs. Een terugblik en een kritische heroriëntatie', *Kleio* 20 (1979) 207-21, aldaar 208.

geschiedenisonderwijs in plaats van aan vakinhoudelijke eisen ondergeschikt werd gemaakt aan een politieke (namelijk: kennis van de eigen tijd). Behalve de geschiedfilosofische kanttekeningen die je daarbij kon plaatsen (waarom zou de ene periode historisch relevanter zijn dan een andere?) vreesde men dat de overheid via het onderwijs een middel had om ideologische invloed uit te oefenen.⁶ Dat de overheid het CSE er uiteindelijk 'doordrukte' (met het dreigement geschiedenis als vak voor de bovenbouw achter de streep te zetten) illustreert haar machtspositie ten opzichte van het onderwijsveld. Hoewel bij de samenstelling van examencurricula werd samengewerkt tussen de Vereniging van docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) en het Ministerie van Onderwijs, heerst er in het onderwijs geregeld onbegrip en wantrouwen jegens de overheid. Niet in de laatste plaats omdat het geschiedenisonderwijs vanaf de jaren zestig met gestage afkalving te maken heeft gehad. Ten opzichte van andere schoolvakken heeft het stilaan veel terrein verloren.⁷

De ontwikkeling van het CSE had wel als gevolg dat het geschiedenisonderwijs gestimuleerd werd te reflecteren op lastige kwesties over de inhoud en eindtermen. Verschillende commissies hebben zich ermee bezig gehouden, waaronder de Werkgroep Implementatie Eindexamens Geschiedenis en Staatsinrichting (WIEG) en de Stuurgroep Profiel Tweede Fase. Hoewel van verschillende kanten wordt geklaagd over het 'ad hoc-karakter' van dergelijke commissies, hebben ze een grote bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van het vak.⁸ Met de invoering van de Basisvorming in 1993 werden 'structuurbegrippen' (als bron en vraagstelling, feit en objectiviteit continuïteit en discontinuïteit etc.) ingevoerd, naast inhoudelijke kerndoelen. Nummer 9 daarvan was: 'Leerlingen kunnen met voorbeelden de koloniale en postkoloniale verhouding tussen Nederland en Oost- en West-Indië karakteriseren, met gebruikmaking van de aspecten kolonialisme, imperialisme en politieke onafhankelijkheid.'⁹

Sinds 1993 zijn alle Nederlandse scholieren dus verplicht zich in de koloniale geschiedenis van Nederland te verdiepen, hoewel dat uiteraard niet betekent dat het onderwerp voor die tijd niet aan bod was gekomen. Ook al mochten de meeste docenten hun stof zelf kiezen, Nederlands-Indië heeft bijna altijd een plek in het curriculum en de meeste methodes gehad.¹⁰ Het is niet gemakkelijk vast te stellen hoe de inhoud van het geschiedenisonderwijs over Nederlands-Indië zich verhouden heeft tot het veranderende maatschappelijke discours over het koloniale verleden, maar op basis van wat enkele historici erover geschreven hebben, kun je een paar algemene constatering doen. Ten eerste beperkte de aandacht zich tot in de jaren zeventig vooral tot de politieke en economische activiteiten van Nederlanders; daarna pas kwam ook de sociale geschiedenis meer aan bod.¹¹ In kwantitatief opzicht maakte het onderwerp een groei door in de loop van de jaren tachtig, en in dezelfde periode werd de focus verbreed naar een meeromvattende,

⁶ P.F.M. Fontaine, 'Schriftelijk eindexamen', *Kleio* 12, 5 (1971) 19-26.

⁷ M. Grever, 'Opvattingen en misvattingen over het geschiedenisonderwijs' in: P. Den Boer en G.W. Muller, *Geschiedenis op school. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs* (Amsterdam 1998) 27-48, aldaar 34.

⁸ Zie voor een overzicht van commissies die zicht met geschiedenisonderwijs hebben beziggehouden het diagram op p. 89.

⁹ Geciteerd in T. van der Geugten, 'Het einde van Indië in schoolboeken', *Moesson* 40, 3 (1995) 11-14, aldaar 11

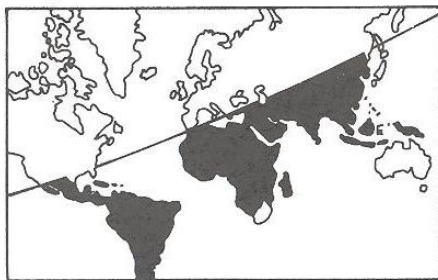
¹⁰ Vgl. Grever, 'Opvattingen en misvattingen' 34.

¹¹ T. van der Geugten, 'Nieuw licht op het Indische verleden', *Moesson* 42, 10 (1998) 13-14.

sociaal-culturele en economische benadering. Een voorbeeld is de ruimere aandacht voor de Indo-Europese bevolkingsgroep.¹²

Een tweede, daarmee samenhangend kenmerk is het toenemende besef van het ethnocentrische dat de tot in de jaren zeventig vrij nationalistische benadering van het onderwerp gekenmerkt had. Lucia Hogervorst, die een scriptie schreef over de beeldvorming rond het koloniale verleden in geschiedenismethodes voor het basisonderwijs, concludeert dat vanaf die periode ‘natieoverstijgende waarden als rechtvaardigheid en menselijke waardigheid’ centraal kwamen te staan. Omdat men de blik naar buiten richtte en oog kreeg voor zaken als rassendiscriminatie en de Derde Wereld raakte volgens haar ook ethnocentrisme in onbruik.¹³ Een interessante invalshoek voor de vraag naar de manier waarop Nederlands-Indië in de geschiedenisles aan bod kwam, biedt het leerlingenmaandblad *Reflector*, dat in 1959 was opgericht door docenten die het vak geschiedenis wilden inzetten ter verdieping van de actualiteit en ‘tegen de dictatuur van krantenkoppen’.¹⁴ De artikelen in *Reflector* geven inzicht in de actuele onderwerpen die geschiedenis als maatschappijvak behandeld heeft. De eerste tien jaargangen richtte het zich vooral op internationale, politieke onderwerpen. In artikelen over Indonesië liet men zich in kritische bewoordingen uit over de interne strubbelingen en buitenlandse politiek. De historische dimensie werd daarbij steeds verwoord in termen van de relatie tussen twee politieke entiteiten. Die toon veranderde in de jaren zeventig en tachtig. Het koloniale verleden kwam toen ter sprake wanneer het ging over de *hot issues* ‘racisme’, ‘minderheden’, ‘derde wereld-problematiek’ en ‘ontwikkelingssamenwerking’. Zo werd de vraag gesteld: ‘Arme en rijke landen, erfenis van het verleden?’¹⁵

- 1 Welke invloed heeft de kolonisatie gehad?
- 2 Wat waren de voordelen van de verwestering?
- 3 Wat waren de nadelen van de verwestering?
- 4 Waarom is het geen toeval dat de verdeling van de wereld in rijke en arme gebieden samenvalt met de vroegere indeling in kolonisatoren en gekoloniseerden?

Uit: *Op zoek naar het Verleden – 3vh*, p. 224

Koloniaal verleden vanuit het perspectief van ontwikkelingseducatie. Uit: Kleio 27, 7 (1985) 28.

¹² J. Even-Zohar, ‘Wereldgeschiedenis in het onderwijs. Een kwantitatief en comparatief onderzoek naar de niet-westerse component in schoolboeken voor het vak geschiedenis [scriptie Universiteit Leiden, 2006]. In zijn scriptie heeft Even-Zohar een kwantitatieve analyse gemaakt van de hoeveelheid niet-westerse geschiedenis in de belangrijkste geschiedenismethodes voor de middelbare school, gespecificeerd naar regio, tijdvak en perspectief. Hij was zo vriendelijk mij de gegevens over ‘Indonesië’ uit zijn database ter beschikking te stellen.

¹³ L. Hogervorst, ‘Van ethnocentrisme naar cultuurrelativisme. Over de historische beeldvorming van het Nederlands koloniaal verleden in de geschiedenisboekjes voor het lager- en basisonderwijs in de periode 1945 – 2000.’ [scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2004] 91-92; L. Hogervorst, ‘Van heldendaad tot schandvlek. Het Nederlands koloniaal verleden in de geschiedenismethodes voor het basisonderwijs’, *Kleio* 46, 4 (2005) 31-35; vgl. Van der Geugten, ‘Het einde van Indië’, 12.

¹⁴ Vgl. J.G. Toebes, ‘Geschiedenis: een vak apart?’, *Kleio* 25, 5 (1982) 15-16.

¹⁵ H.L. Wesseling, ‘Arme en rijke landen, erfenis van het verleden?’, *Reflector* 24, 2 (oktober 1982) 50-54. Zijn antwoord luidde overigens dat men de invloed van het koloniale verleden op dit punt niet moest overschatten.

In de jaren negentig kwamen voor het eerst de Japanse kampen ter sprake, en veranderde de toon sterker in wat je het 'schaamtediscours' zou kunnen noemen. Een aantal keer kwam het thema 'koloniale oorlog' terug, waarover werd gesproken in termen van 'meedogenloos', 'roemrucht' (Atjeh en Van Heutsz), 'nachtmerrie' en 'geweldsexcessen' (Westerling). Aanleiding voor de artikelen vormden bijvoorbeeld de komst van 'Poncke' Princen of de gruwelijkheden in Srebrenica. Wat opvalt, is niet alleen de scherpere toon waarop over het koloniale verleden werd gesproken, maar ook de mate waarin de omgang ermee zelf tot onderwerp werd gemaakt. ('Nederland was blind voor eigen oorlogsmisdaden.'¹⁶) Dat erupties als 'Hueting' en de Molukse acties niet op het moment zelf werden behandeld, maar pas toen ze al lang 'geschiedenis' waren, kun je beschouwen als afspiegeling van de ontwikkelingen in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië.

Het Nederlands-Indische verleden en de erfenis die het in de vorm van de Indonesische geschiedenis en migrantengroepen had, werden in de jaren tachtig en negentig dankbare onderwerpen voor respectievelijk 'ontwikkelingseducatie' en 'intercultureel onderwijs'. Vanuit het perspectief van de multiculturele samenleving werd bijvoorbeeld de geschiedenis van Molukkers en die van Indische Nederlanders behandeld. Het ministerie van onderwijs steunde deze ontwikkeling in het project BONUS (Bouwstenen voor Nieuwe Uitdagingen in de Samenleving). Tom van der Geugten schreef over de toenemende aandacht voor Indische Nederlanders in schoolboeken, en koppelde de trend aan de multicultureler wordende samenleving, groeiend etnisch bewustzijn en groeiende wetenschappelijke belangstelling.¹⁷ Je kunt zeggen dat de in hoofdstuk 2 beschreven emancipatie van actieve herinneraars zich dus ook in het geschiedenisonderwijs vertaalde. Inmiddels is de 'conjunctuur' echter veranderd. BONUS werd plotseling opgeheven en na 11 september 2001 is het thema 'multiculturele samenleving' uit.¹⁸ Indië blijft nadrukkelijk tot de 'canon' van de geschiedenisles horen (vooral de VOC blijft een populair onderwerp¹⁹), maar de manier waarop het ter sprake komt wordt dus beïnvloed door het politieke en maatschappelijke tij.

Politieke mijlpalen: de curricula van 1976 en 1988-1989

Het examen van 1976 was als gezegd een landelijk experiment. Het werd uitgevoerd door de Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichting (C.E.G.E.S.) die was samengesteld door VGN. Voor de twee onderwerpen ('Van Nederlands Oost-Indië tot Indonesië' en 'De Koude Oorlog') stelde zij een korte stofomschrijving vast en verantwoordde die in een begeleidende brief. Daarin werd gesproken van grenzen die 'ruimer getrokken', en 'nog heel andere aspecten, [die] binnen het gegeven raam belicht' hadden kunnen worden.²⁰ De commissie doelde hiermee waarschijnlijk op de beperkte focus van de stofomschrijving, waarin slechts politiek-diplomatieke aspecten werden belicht. Dat alleen 'feiten,

¹⁶ B. Roozemeyer, 'Nederland was blind voor eigen oorlogsmisdaden', *Reflector* 40 (oktober 1998) 22-25.

¹⁷ Van der Geugten, 'Nieuw licht op het Indische verleden', 13.

¹⁸ Gesprek met T. van der Geugten,

¹⁹ Bijvoorbeeld J. van Oudheusden en J. Trippenree, 'Altijd goed in de markt', *Kleio* 38, 7 (1997) 32-34. Met 'canon' bedoel ik hier niet de in 2006 gepresenteerde officiële geschiedenis canon, hoewel een van de 'vensters' daarvan wel een VOC-schip is.

²⁰ *Kleio* 16 (1974) 617-664.

gebeurtenissen en ontwikkelingen' werden behandeld en de ruimere contextualisering ervan aan de docenten werd overgelaten, presenteerde de commissie echter als wenselijk, omdat het duidelijkheid zou verschaffen over wat er precies getoetst kon worden.

Het gevolg van deze voorzichtige aanpak was dat het onderwerp 'Van Nederlands Oost-Indië tot Indonesië' werd voorgesteld als een weg naar onafhankelijkheid van Indonesië, met slechts een aantal politieke mijlpalen erlangs: van een radiorede van koningin Wilhelmina in 1942 tot de soevereiniteitsoverdracht zeven jaar later. De stofomschrijving beperkte zich daarbij expliciet tot 'de politiek van de Nederlandse regering ten opzichte van de Indonesische nationalist', en de 'internationalisering van het conflict (...)'. Eventuele kritiek werd echter gepareerd met de opmerking dat 'de verhoudingen in de Republiek Indonesië' niet aan de orde konden worden gesteld, wegens een gebrek aan verschenen literatuur erover. De titels in de literatuurlijst bevestigden die lacune, al heeft dat natuurlijk ook met de keuze van de stofomschrijvers te maken. Van de vijftien titels waren er bijvoorbeeld al vijf persoonlijke mémoires. De beperkte (en neerlandocentrische) literatuurlijst illustreert zowel het late op gang komen van postkoloniale geschiedschrijving over Indonesië als het trage doorsijpelen van academische literatuur in het middelbaar onderwijs.

De stofomschrijving zelf bestond uit een vrij droge opsomming van politieke wapenfeiten uit de periode die de ondertitel van het examen vormde: 7 december 1942 – 27 december 1949. Ze zijn onder te verdelen in conferenties met hun bijbehorende overeenkomsten; officiële toespraken en proclamaties; militaire gebeurtenissen; Nederlandse en internationale politiek. Het valt op dat er in het verhaal maar twee handelende actoren lijken te bestaan: 'Nederland' en 'de Indonesische nationalist' – inwisselbaar met bijvoorbeeld 'de ministerraad' en 'Den Haag' enerzijds, en 'de Republiek Indonesië' anderzijds. Alle gebeurtenissen worden dan ook gepresenteerd binnen het kader van de verhoudingen tussen deze actoren, zoals blijkt uit vraag 7 van het examen: *'Welke punten van de Indonesische ontwerp-overeenkomst waren in het voorjaar van 1946 niet aanvaardbaar voor het Nederlandse kabinet?'*. Het antwoord (*'erkenning van het gezag van de Republiek over Sumatra en diens invloed op vertegenwoordiging andere eilanden'*) illustreert dat binnen dit kader allerlei perspectieven en kwesties onbesproken blijven. Hoe lagen bijvoorbeeld de verhoudingen tussen de Indonesische vrijheidsstrijders, de bevolking en de oude elites van het net uitgeroepen Indonesië? Hoe was de situatie op verschillende plekken in de archipel en welke rol speelde etniciteit hierin? En nog belangrijker: hoe moest het handelen en streven van de nationalist historisch worden verklaard?

De beperkte benadering hing met een aantal dingen samen. Ten eerste het nauwe temporele perspectief. Waar de in de titel nog sprak van 1942, begon de stofomschrijving feitelijk pas bij de capitulatie van Japan in 1945. De figuur Soekarno kwam zo volledig uit de lucht vallen, waardoor de vragen die in het examen over hem gesteld konden worden, zich beperkten tot proclamaties en de redenen waarom de Nederlandse regering niet met hem wilde onderhandelen ('samengewerkt met Japanners'²¹). De achtergronden van het Indonesische nationalisme en de politieke stromingen in Indië in de jaren twintig en dertig en hun doorwerking kwamen niet aan de orde. Ten tweede had de politiek-institutionele benadering

²¹ Geschiedenisexamen 1976, vwo, tweede tijdvak, vraag 8.

van het onderwerp te maken met het feit dat het examen ook over ‘staatsinrichting’ moest gaan. Vragen als ‘Wat houdt een federatieve staat in?’ en ‘Waarom was er voor een nieuw staatkundig verband tussen Nederland en Indonesië een tweederde Kamermeerderheid noodzakelijk?’ getuigden hiervan. Maar los daarvan was de benadering vooral een bewuste keuze. Wat centraal stond in deze examenstof was niet ‘het einde van Nederlands-Indië’, of ‘het ontstaan van Indonesië’, maar ‘de Indonesische kwestie’. Hoewel de stofomschrijvers de term zelf niet gebruikten, werd die in de meeste reacties gebruikt om aan de exameninhoud te refereren. Wat dat betreft waren de reacties explicieter in het benoemen van het onderwerp dan de makers. Zou je de vraagstelling expliciteren, dan kom je ongeveer uit op: ‘Welke politieke keuzes maakte Nederland in de Indonesische kwestie, hoe wilde het de band met Indonesië behouden en waardoor werd het gedwongen de soevereiniteit uiteindelijk over te dragen?’

Het ontbreken van een expliciete vraagstelling leidde in 1976 niet tot kritiek. Het perspectief van de stof wel. Bij een eerste evaluatie in *Kleio* laakte de didactiekcommissie van VGN het feit dat de C.E.G.E.S. ‘Nederlandse opvattingen en standpunt bepalingen en “westerse denkbeelden” in haar omschrijvingen [liet] overheersen.’²² Dergelijke kritiek zou ruim vijftientig jaar later opnieuw op een stofomschrijving over Nederlands-Indië gegeven worden, maar in tegenstelling tot bij de recente examens, vond deze in 1976 niet haar weg naar de landelijke media. Veel kranten besteedden weliswaar aandacht aan het eerste centraal schriftelijk geschiedenis, van kritische analyses was daarbij geen sprake. De artikelen gingen voornamelijk over het concept van een CSE zelf. In enkele commentaren werd aan de stof over Nederlands-Indië gerefereerd als zijnde ‘omstreden’ en ‘gevoelig’, maar er werd nergens ingegaan op de inhoudelijke kant van een dergelijke discussie, of de relevantie ervan. Het koloniale verleden was ook iets dat volgens docenten ‘nog maar weinig leeft bij leerlingen.’²³ Dat niemand een verband legde tussen het eindexamenonderwerp en de Molukse gijzelnemingen, of tussen kritiek op de nauwe afbakening en het nut om ook de koloniale erfenissen te bespreken, doet vermoeden dat de afstand met het Nederlands-Indische verleden inderdaad erg groot was.

Het is opvallend dat ook de eindexamens over Nederlands-Indië in elk geval worden *herinnerd* als controversieel.²⁴ Voor een deel heeft dat ongetwijfeld te maken met de positieve connotatie die het begrip ‘discussie’ in het geschiedenisonderwijsveld heeft (versterkt door de ‘deugd’ vooral het koloniale verleden als controversieel te beschouwen), maar de examenstof van 1988-1989 kreeg aan de andere kant inderdaad kritiek. De inhoud bleek namelijk niet veel af te wijken van die van twaalf jaar eerder, waarmee de stof, afgezet tegen alle inhoudelijke en didactische veranderingen van de jaren tachtig, behoorlijk conservatief was.²⁵ Weer lag de nadruk ligt op politieke (wapen)feiten, werd gesproken in termen van de relatie tussen twee entiteiten, en was de rode draad die van de Nederlandse politiek en diplomatiek handelen, wat

²² *Kleio* 20 (1978) 820-828, aldaar 821

²³ *Haarlems Dagblad*, 20 mei 1976 (‘Schriftelijke examens met geschiedenis waardig afgesloten’). Voor een inventarisatie van persreacties op het examen van 1976, zie: *Kleio* 17 (1976) 720-727.

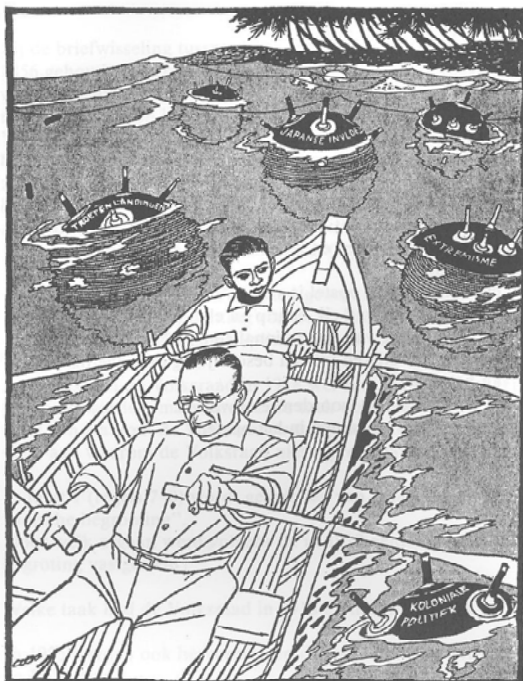
²⁴ Dat bleek bijvoorbeeld uit de gesprekken met J. van der Leeuw; T. van der Geugten; het interview met Jan Maarten de Wit (voorzitter VGN), gehouden op 12 juni 2008; en uit het artikel van J. van Oudheusden en H. Pols, ‘Ontmoeting, verbintenis en scheiding. Gesprek met leden van de stofomschrijvingscommissie “Nederland en Indonesië”’, *Kleio* 41, 8 (2000) 2-7, aldaar 3.

²⁵ Gesprek met J. Van der Leeuw.

Onderhandelingen tussen Nederland en de Republiek

Onderstaande prent (1) van E. Doeve heeft betrekking op de onderhandelingen tussen Van Mook en Sjahrir, begin 1946.

prent 1

KOEL OVERLEG OVERWINT HET MEYNINGEVAARI

bron: *Vrij Nederland* van 16 maart 1946

Toelichting:

- . De roeiers zijn Van Mook en Sjahrir
- . Op de mijnen is te lezen: troepenlandingen/Japanse invloed/extremisme/ koloniale politiek
- . Mr J. Meynen maakte als minister van Oorlog deel uit van het kabinet-Schermerhorn/Drees

Op prent 1 wijzen twee mijnen op door Nederland geplaatste obstakels bij de onderhandelingen.

- 10 Leg uit waarom de mijn met het opschrift „troepenlandingen” een obstakel in de onderhandelingen kon vormen.
- 11 Leg uit waarom de mijn met het opschrift „koloniale politiek” een obstakel in de onderhandelingen kon vormen.
- 12 In welke functie voerde Sjahrir de onderhandelingen?

De onderhandelingen op de Hoge Veluwe tussen Nederland en de Republiek liepen op een mislukking uit.

- 13 Noem één belangrijk struikelblok voor beide partijen bij deze onderhandelingen.
- 14 Verklaar het onderschrift bij prent 1: „Koel overleg overwint het Meyningevaari!”

Ook in het curriculum voor 1988 en 1989 overheersten diplomatieke en politieke aspecten. Uit: examen 1989, havo, eerste tijdvak.

eveneens werd bevestigd in de literatuurlijst.²⁶ Het thema van de stofomschrijving was chronologisch uitgebreider (‘Nederland en Nederlands-Indië 1918-1949’), maar werd in tegenstelling tot de ‘progressieve’ stroming in het geschiedenisonderwijs, niet ‘naar het heden doorgetrokken’ of expliciet maatschappelijk relevant gemaakt. Net als bij het andere examenonderwerp uit 1988 (over ‘de afbraak van het Britse en Franse wereldrijk’) ging het om ‘het dekolonisatieproces’, dat als afgesloten werd beschouwd bij de

²⁶ Bijvoorbeeld: H. Baudet en I.J. Brugmans, *Balans van beleid*; en J. Bank, *Katholieken en de Indonesische revolutie*. In het curriculum van 1988 en 1989 werd overigens in tegenstelling tot dat van 1976 wel gesproken over ‘Nederlanders en andere bewoners van Nederlands-Indië’, en de ‘politieke bewegingen [van zowel] Nederlanders, Indische Nederlanders, inheemsen als overigen.’

soevereiniteitsoverdracht.²⁷ Het verschil tussen de twee titels is overigens ook opvallend. Het lijkt erop dat ‘afbraak’ een term was die niet met het dekolonisatieproces van Indonesië werd geassocieerd. Sterker nog: de term Indonesië werd in de titel geheel vermeden en verder spaarzaam gebruikt. Je zou kunnen zeggen dat het gebruik van de term ‘Nederlands-Indië’ voor de periode tot 1949, een ideologisch standpunt impliceerde.²⁸

Nu waren de examens over Nederlands-Indië niet de enige waarbij vanuit het onderwijsveld werd geklaagd over de discrepantie tussen de stand van zaken in het geschiedenisonderwijs en de inhoud van de examencurricula. Over veel andere examens was men ook ontevreden, terwijl de bereidheid groot was om zelf met initiatieven ter verbetering van de curricula te komen.²⁹ Eén van de initiatieven binnen VGN mondde uit in het rapport ‘Naar een nieuw eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting’, waarin expliciet geformuleerde doelstellingen (zoals ‘leerlingen moeten geschiedenisonderwijs ervaren als zinvol en aansluitend op hun leef- en belevingswereld’; ‘leren relativeren’; ‘analyseren van historisch betoog’) en expliciet geformuleerde methodes, werden omgezet in een proefcurriculum en –examen. Het thema van dit voorbeeldcurriculum biedt een illustratief contrast met het eindexamencurriculum van 1988: ‘Minderheden als gevolg van dekolonisatie’.

<p>A. Situatie in Nederland</p> <p>Probleemstelling</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Wat verstaan we onder minderheden/minderheidsgroepen? 2. Geef een inventarisatie van de verschillende etnische minderheden. Maak hierbij onderscheid tussen minderheden die in het kader van de dekolonisatie naar Nederland zijn gekomen en overige minderheden. 3. a. Welke problemen ondervinden minderheden in Nederland? b. Zijn er verschillen per minderheid? 4. Welke problemen hebben (de) Nederlanders ten opzichte van de minderheden? 5. <u>Wat zijn de oorzaken van deze problemen?</u> 	<p>B. De voorkoloniale tijd in Indonesië¹</p> <p>a. Indonesië algemeen</p> <p>1. Hoe zag de samenleving eruit in de voorkoloniale tijd?</p> <p>– De meeste inwoners van de Indische archipel waren <i>boeren</i>, die leefden in een betrekkelijk autarkische desa-samenleving, die communaal georganiseerd was: sinds 600 na Chr. kende men de natte rijstbouw en irrigatie. – Boven de boeren stonden de feodale heren (<i>vorsten</i>), die weer onder gezag van een soeverein stonden (<i>maharadja</i> en, na de komst van de Islam <i>sultan</i>). – De woonsteden van de feodale heren en de kraton van de vorst waren centra van</p>
--	--

Het proefcurriculum ging in op een actuele maatschappelijke kwestie en haar relatie met het koloniale verleden. Uit: Kleio26, 5 (1984).

De makers gingen in op Suriname en Indonesië, hun koloniale verledens en de migratiestroom die dekolonisatie teweeg had gebracht, om vervolgens tot een vergelijking te komen van de verschillende posities die migrantengroepen in de Nederlandse samenleving hadden.³⁰

Het is lastig uit deze feiten conclusies te trekken over de betekenis van de eindexamens in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. De examencurricula waren namelijk samengesteld door

²⁷ Vlg. ‘Voorwoord’ in: W. F. Kalkwiek en A. C. De Beer, *De Studiegids voor het centraal schriftelijk eindexamen* (1987) 1.

²⁸ Vgl. T. van der Geugten, ‘Indië of Indonesië? What’s in a name?’, *Kleio* 42, 1 (2001) 16-19.

²⁹ Bijvoorbeeld: ‘Het CSE-geschiedenis van 1984: weer een misser?’, *Kleio* 25, 5 (1984) 1-5. Over de examens van 1988 berichtte *Kleio*: ‘Het CSE 1988: het slechtste examen sinds jaren’, *Kleio* 29, 6 (1988) 24-25.

³⁰ VGN, ‘Naar een nieuw eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting. Rapport van het sectiebestuur havo/ vwo’, *Kleio* 25, 9 (1984).

historici uit het onderwijsveld die door VGN zelf waren aangezocht. Er was een ‘werkgroep eindexamenonderwerpen’, waarmee het Ministerie van Onderwijs zich nauwelijks meer bemoeide dan door het wel of niet geven van een fiat. Het ‘historische materiaal’ bij de curricula werd door deze zelfde werkgroep aangeleverd, waarna Adviescommissies Docenten (ACD’s) zich onder aansturing van het Cito bezighielden met de formulering van examenvragen. De definitieve controle en vaststelling daarvan kwam voor rekening van de CEVO, waarover een onderwijsinspecteur de leiding had. Over de stofomschrijving zelf besliste deze niet mee.³¹ Je kunt dus niet zeggen dat de inhoud en benadering van een examencurriculum te wijten was aan beslissende invloed uit bijvoorbeeld de velden ‘politiek’ of ‘media’. Sterker nog: zowel de totstandkoming van de stof als de discussies erover kun je als voornamelijk interne aangelegenheid van de vakvereniging zien. Het ministerie stelde in feite slechts algemene kaders, de media waren niet erg geïnteresseerd in de inhoud, en universitaire historici bleken ver van het onderwijs te staan.³² Zo schamperde historicus Fasseur in een aan het examenonderwerp gewijd themanummer van *Spiegel Historiael* dat ‘in de thans gangbare schoolboeken het koloniaal verleden [werd] doodgezwegen of tot uiterst bescheiden proporties teruggebracht.’³³ Behalve een verschil in richting (het onderwijs dat geschiedenis maatschappelijk wilde valoriseren en de academische wereld die afkerig was van dergelijk ‘presentisme’³⁴) illustreert deze karikaturaliserende opmerking de kloof tussen het academische veld en het onderwijs. De kwaliteit van het curriculum en de kritiek erop waren deels op die kloof terug te voeren.

<i>Jaar</i>	<i>Naam</i>	<i>Inhoud</i>	<i>Commissie</i>	<i>Output</i>
1968	Mammoetwet	Herinrichting schooltypen, vakkenpakketten.	- (minister: J. Cals)	Geschiedenis wordt keuzevak in bovenbouw.
1972-1981	C.E.G.E.S.	Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichting. Onderzoekt mogelijkheden CSE.	14 VGN-leden Vz. A.J.M. Alkemade Secr. C.M.H. Bosch	Proefcurricula en -examens, evaluaties etc.
1984-1987	H.E.G.	Werkgroep Herziening Eindexamens Geschiedenis en staatsinrichting. Schoolonderzoeken en CSE's anders opzetten	Vz. Nico Maarsen (VGN). Conflict over keuze thematische/ chronologische opzet.	- voorstel verbreding temporeel en ruimtelijk perspectief; meer sociale, economische, culturele gs.
1990-1998	W.I.E.G.	Werkgroep Implementatie Eindexamens Geschiedenis en staatsinrichting	Vz. J. van der Leeuw (VGN)	definiëring vakspecifieke vaardigheden CSE.
1992	Basisvorming	Gelijke inhoudelijke basis in <i>onderbouw</i> middelbare school. Alle schoolvakken daar verplicht voor iedereen. Extra vakken als Techniek en Verzorging.	- (minister: J. Wallage)	Aantal lessen Geschiedenis in <i>onderbouw</i> neemt af.
1994-1998	Tweede Fase	Vernieuwing <i>bovenbouw</i> aan de hand van vier 'profielen'. Meer verplichte examenvakken. Tegelijk ingevoerd met het 'Studiehuis', gericht op zelfstandiger leren.	vz. Stuurgroep: M. Grever (Katholieke Universiteit Nijmegen, VGN)	Domeinen en subdomeinen, vaardigheden en structuurbegrippen
1997-1998	Adviescommissie Geschiedenisonderwijs	Onderzoek naar de wensen van de samenleving en het vervolgonderwijs met betrekking tot het geschiedenisonderwijs	vz. : R.J. de Wit	Rapport 'Het verleden in de toekomst'. Met o.a. 'het bijbrengen van tijdsbesef'.
1999-2001	C.H.M.V. / 'De Rooy'	Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming. Advies over inrichting geschiedenisonderwijs.	Vz.: P. de Rooy (UvA)	Historisch besef, oriëntatiekennis (10 tijdvakken), diachronische thema's.
2005-2007	Canoncommissie	Vaststellen canonieke inhoud Nederlandse geschiedenis voor <i>basisonderwijs</i> en <i>onderbouw</i> middelbaar onderwijs.	9 leden uit versch. velden Vz.: F. Van Oostrom (KNAW)	50 'vensters' op de geschiedenis van Nederland.

Vereenvoudigd overzicht van de belangrijkste commissies en besluiten die het geschiedenisonderwijs vanaf de jaren zestig hebben beïnvloed. Het initiatief kwam steeds van de overheid. O.a. uit: Grever, opvattingen en misvattingen (1998); Dat is geschiedenis. Laatste publicatie WIEG (2000).

³¹ J. Drewes, 'Hoe komen eindexamens tot stand?', *Kleio* 23, 1 (1982) 11; J. van Ginkel, 'Kleiokrant. De totstandkoming van het CSE', *Kleio* 30 (1989) 38. CEVO staat voor Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven en valt direct onder het Ministerie van Onderwijs.

³² Vgl. Grever, 'Opvattingen en misvattingen', 38-39.

³³ C. Fasseur, 'Voorwoord', *Spiegel Historiael* 22, 9 (september 1987) 366.

³⁴ Gesprek met T. van der Geugten.

Na de ontwikkeling van de geschiedenisprogramma's voor de Tweede Fase (bovenbouw) in 1993-1998, moest stuurgroepvoorzitter Maria Grever tot haar spijt concluderen dat die kloof tussen het geschiedenisonderwijs en de academische wereld nog altijd bestond. Omdat het overleg tussen beide groepen historici nauwelijks iets om het lijf had, was men in universitaire kringen slecht op de hoogte van de complexe ontwikkelingen in het onderwijs en waren hun oordelen en adviezen vaak matig gefundeerd.³⁵ Dit was met name storend omdat die adviezen wel gewicht in de schaal legden. Zo kon het gebeuren dat in 1996 bij de beoordeling van de Tweede Fase-programma's een kanttekening van de Onderwijsraad sterk uitvergroot en uit zijn verband gerukt terugkwam in de media en de politiek. Ten onrechte rees het beeld dat 'feitenkennis' er bekaaid vanaf zou komen ten opzichte van 'vaardigheden'. Het positieve oordeel van VGN en KNHG ten spijt ontstond politieke consensus over het bestaan van onvrede over de toestand van het geschiedenisonderwijs en werd er in 1997 een nieuwe commissie geïnstalleerd.³⁶

De examencurricula van 2001 en 2002 waren gemaakt binnen de kaders van Tweede Fase. Daarin waren verschillende thematische en inhoudelijke keuzes vastgelegd in verplichte 'leerstofdomeinen' en subdomeinen', die gedurende de verschillende leerjaren aan bod kwamen en werden aangevuld met het domein 'vaardigheden en benaderingswijzen'. De twee examenonderwerpen (meestal één 'Nederlands' en één 'algemeen' onderwerp) vertegenwoordigden elk een subdomein. In het geval van 'Nederland en Indonesië, vier eeuwen contact en beïnvloeding' was dat 'contacten tussen "westerse" en "niet-westerse" samenlevingen'.³⁷ In vergelijking met de programma's van 1976 en 1988 kun je zeggen dat de stof veelzijdiger en evenwichtiger was. De makers probeerden hun aandacht te verdelen over politieke, economische, sociale en culturele aspecten te verdelen; kennis werd op een verantwoorde wijze getoetst en er werd gebruik gemaakt van casussen en bronfragmenten. Je mag concluderen dat de totstandkoming van de curricula in de loop van de jaren negentig wat gestroomlijnd en geroutineerder werd, al kun je je afvragen of de omstandigheden voor een goede stofomschrijving altijd wel zo ideaal waren.³⁸ De stofomschrijving moest aan vaste criteria voldoen (zoals aandacht voor structuurbegrippen, en een probleemgerichte vraagstelling), onderwerpen worden ruim (drie jaar) van tevoren vastgesteld, nu op advies van de 'Intercommissie' waarin leden van KNHG en VGN zitten. In 1987 had VGN-bestuurslid Joke Van der Leeuw nog geklaagd dat 'de overheid totnogtoe noch de VGN noch het NHG ooit bij het

³⁵ Grever, 'Opvattingen en misvattingen', 31. zie ook: J. Van der Leeuw, *Kleio* 28, 5 (1987) 41-43.

³⁶ Grever, 'Opvattingen en misvattingen', 38-39. Het ging om de Commissie 'De Wit', die in 1998 het advies 'Het verleden in de toekomst' presenteerde.

³⁷ Zie voor een overzicht van de domeinen. M. Grever, 'De historische kamers van het Studiehuis ingericht. Geschiedenis in te Tweede Fase', *Kleio* 36, 8 (1995) 5-11 en 'Het kiezen van een nieuwe methode', *Kleio* 41 (1999) 37-43.

³⁸ Jan Maarten de Wit wijst op de problemen die inherent zijn aan de thematische examenstofomschrijvingen zoals die tot nu toe gemaakt zijn, zoals de vraag welke kennis bij leerlingen bekend mag worden verondersteld, het feit dat steeds gewerkt is met vrijwilligers, en dat er bijna altijd sprake is van tijdnood omdat de stof toetstechnisch maar beperkt houdbaar is. Interview met J.M. de Wit.

formuleren van eindtermen betrokken (had)'.³⁹ De stofomschrijvingscommissies werden nu meestal bemand door één 'expert', één vakdidacticus, en twee door VGN voorgedragen docenten.⁴⁰

Dit gold ook voor de commissie voor de stof van 2001 en 2002. De leden filterden hun informatie uit verschillende handboeken op basis van de hoofdvraag: '*Nederland en Indonesië raakten in de loop der eeuwen steeds meer met elkaar verbonden. Waardoor onderscheidden zich de verschillende vormen van contact tussen de twee landen en hoe kan worden verklaard dat de band verbroken werd?*' Over het resultaat waren ze tevreden, al moesten ze toegeven dat de vraagstelling behoorlijk ambitieus was geweest. Om zoets als 'beïnvloeding' te concretiseren, werd een onderverdeling gemaakt in sociaal-economische, politiek-bestuurlijke en cultureel-mentale aspecten van het contact.⁴¹ De 'loop der eeuwen' deelden ze daarbij in vijf periodes: de VOC-tijd; het cultuurstelstel; modern imperialisme; ethische politiek en nationalisme; en dekolonisatie. Met de wetenschap dat men op de nauwe afbakening van de eerdere curricula over Nederlands-Indië zoveel kritiek had gehad, leek de commissie een verbreding van het perspectief zeer wenselijk. Een van de gevolgen was dat aan de periode rond de dekolonisatie relatief weinig aandacht werd besteed. Aan de stof voor het vwo en de havo werden vijf casussen toegevoegd, over Multatuli, 'tempo doeloe', Kartini, zending, en de Molukse kwestie. De titels daarvan waren soms wat gechargeerd (volgens de commissie: prikkelend⁴²) zoals in 'Missie en zending; zegen of straf?'.
Vergeleken met de eerdere stofomschrijvingen was het curriculum veelomvattender en explicieter beredeneerd. Zo werd de vraagstelling in verband gebracht met de verschillende eindtermen van het subdomein (bijvoorbeeld die over kennis en inzicht met betrekking tot de wisselwerking tussen verschillende culturen), werd de keuze voor het onderwerp verklaard vanuit de blijvende belangstelling voor de relatie tussen Nederland en Indonesië, en werd de keuze voor de term 'Indonesië' verantwoord met een verwijzing naar 'huidige wetenschappelijke conventies.'⁴³ Een interessant aspect van de stofomschrijving was daarnaast dat ook de omgang met het koloniale verleden besproken werd, onder de kopjes 'polarisatie tussen Nederland en Indonesië en de gevolgen daarvan', 'De Nieuw Guinea-kwestie' en de casus over de Molukse kwestie ('*De komst van Molukse militairen en hun families naar Nederland: een worsteling met het koloniale verleden?*'). Er zullen dan ook weinig historici zijn geweest die qua diversiteit en benadering de curricula van 1976 en 1988 boven dat van 2001 prefereerden.

Het meest in het oog springende kenmerk van het curriculum 'Contact en beïnvloeding' is de mate waarin gesproken werd over de relatie en wisselwerking tussen 'twee culturen'. Deze benadering werd door de commissie afgezet tegen die waarin slechts 'de vestiging van een koloniaal rijk in Indonesië' ter sprake zou komen, maar kreeg desalniettemin de verdenking op zich te 'politiek correct' te zijn. Behalve dat de mate van beïnvloeding (bijvoorbeeld door bronnenproblemen) moeilijk af te wegen was, suggereerde ze ten

Het meest in het oog springende kenmerk van het curriculum 'Contact en beïnvloeding' is de mate waarin gesproken werd over de relatie en wisselwerking tussen 'twee culturen'. Deze benadering werd door de commissie afgezet tegen die waarin slechts 'de vestiging van een koloniaal rijk in Indonesië' ter sprake zou komen, maar kreeg desalniettemin de verdenking op zich te 'politiek correct' te zijn. Behalve dat de mate van beïnvloeding (bijvoorbeeld door bronnenproblemen) moeilijk af te wegen was, suggereerde ze ten

³⁹ J. van der Leeuw, 'Terugblik op 25 jaar geschiedenisonderwijs', *Kleio* 28 (1987) 41-43, aldaar 42.

⁴⁰ H. Kurstjens, 'Hoe een eindexamen tot stand komt', *Kleio* 36, 4 (1995) 12-14. De Wit maakt bezwaar tegen het onderscheid tussen 'docent' en 'vakdidacticus'; iedere docent heeft immers (ervarings)kennis over vakdidactiek. Volgens hem kun je beter spreken over docenten uit het hoger beroepsonderwijs in plaats van over vakdidactici. Interview met J.M. de Wit.

⁴¹ Van Oudheusden en Pols, 'Ontmoeting verbintenis en scheiding', 4.

⁴² Idem, 7.

⁴³ 'Regeling stofomschrijving Nederland en Indonesië (examen geschiedenis), OCenW-Regelingen' in: *Uitleg. Gele katern* 18a, (9 juli 1999) 25-48, aldaar 26-28; Van der Geugten, 'Indië of Indonesië?'.
Vergeleken met de eerdere stofomschrijvingen was het curriculum veelomvattender en explicieter beredeneerd. Zo werd de vraagstelling in verband gebracht met de verschillende eindtermen van het subdomein (bijvoorbeeld die over kennis en inzicht met betrekking tot de wisselwerking tussen verschillende culturen), werd de keuze voor het onderwerp verklaard vanuit de blijvende belangstelling voor de relatie tussen Nederland en Indonesië, en werd de keuze voor de term 'Indonesië' verantwoord met een verwijzing naar 'huidige wetenschappelijke conventies.'

onrechte dat er tijdens de koloniale ontmoeting sprake zou zijn van een gelijkwaardige relatie tussen twee monolithische cultuurblokken. De stofomschrijving sprak van ‘twee landen’ en ‘twee culturen’, en hamerde daarbij voortdurend op het wederzijdse aspect. In een interview gaf Jeroen Touwen (universiteit Leiden) namens de commissie toe dat je ‘wat er in de hoofden van de Javanen omging’ hem ook een raadsel was, en dat ‘met dat praten over culturele contacten en beïnvloeding in een politieke correct sfeertje komt’, maar hij verdedigde zich door op het politiek *incorrecte* karakter te wijzen van de vermeende ‘gelijkwaardigheid’. ‘Zo vergoelijk je een beetje dat *wij* ons daar hebben misdragen en dat *zij* niets terug konden doen.’⁴⁴ Juist dit soort prikkelende suggesties zouden in de les moeten leiden tot het ter discussie stellen van het koloniale verleden.

Je kunt het als typisch voor de herinneringscultuur rond Nederlands-Indie beschouwen dat het vermeende oordeel in representaties van het koloniale verleden, automatisch tot onderwerp werd gemaakt. Zo vroeg de interviewer van *Kleio* zich af ‘Waarom moet deze beschrijving van een culturele ontmoeting met zo’n moreel sausje overgoten worden?’ – waarop het antwoord luidde dat de commissie zich juist verre van morele oordelen heeft proberen te houden.⁴⁵ Ook in het radioprogramma *OVT* van de VPRO, dat niet lang na het eerste examen werd uitgezonden, werd dit aspect onder de loep genomen. Zo begon interviewer Koolhaas: ‘*Nederland en Indonesië, vier eeuwen contact en beïnvloeding: je collega Remco Raben noemde dat in Historisch Nieuwsblad “een gotspe”. Het suggereert alsof we vier eeuwen lang gezellige burens waren! Het lijkt dus een mooi modern, multicultureel uitgangspunt. Maar als je dan gaat lezen, dan krijg je toch wel een redelijk ouderwets, koloniaal, neerlandocentrisch verhaal te lezen. Het heeft toch wel heel erg de ouderwetse blik op de kolonie vanuit Nederland.*’ Touwen vond de kritiek overtrokken en wees daarbij op het sjabloon waarmee de stofomschrijvers gegeven het nieuwe examenprogramma hadden moeten werken. ‘*Er heeft in al die eeuwen contact en beïnvloeding plaatsgevonden, voornamelijk van Nederland naar Indonesië, maar er zit ook een stuk reactie van Indonesië op Nederland in. Waarbij je natuurlijk wel meteen moet duidelijk maken dat Indonesië (...) vier eeuwen geleden natuurlijk nog helemaal niet van toepassing was. Maar dat wordt allemaal in de stofomschrijving behandeld.*’⁴⁶ Je zou de stof qua perspectief inderdaad neerlandocentrisch kunnen noemen, bijvoorbeeld wat betreft periodisering en passages als die over de Japanse bezetting, waarin de hoeveelheid geïnterneerde Nederlanders niet wordt afgezet tegen de Indonesische romoesja’s (dwangarbeiders), en gesproken wordt van een ‘afwachtende en tot verbazing van veel Nederlanders onverschillige houding’ onder de Indonesiërs. Het is echter ook de vraag of je een curriculum met passages over ‘Europees superioriteitsgevoel’, of de toenemende scheiding op grond van ras en afkomst vanaf de twintigste eeuw, per se als ‘ouderwets’ en ‘koloniaal’ mag betitelen.

De kritiek die Touwen voor de voeten werd geworpen, was doorgesijpeld vanuit het academische veld en is mede zo interessant omdat men in het onderwijs wel grotendeels tevreden lijkt te zijn geweest

⁴⁴ Van Oudheusden en Pols, ‘Ontmoeting, verbintenis en scheiding’, 4.

⁴⁵ Idem.

⁴⁶ *OVT* (VPRO-radio), 24 juni 2001.

met de stofomschrijving.⁴⁷ Eerder nog dan Remco Raben had historica Heather Sutherland in *Spiegel Historiael* haar bedenkingen geuit bij de uitwerking van het examenonderwerp. Volgens haar was de voorstelling van zaken in het curriculum misleidend en discutabel, omdat het ‘Nederland’ en ‘Indonesië’ over vier eeuwen als vergelijkbare entiteiten presenteerde. Dat ging voorbij aan de enorme verscheidenheid aan culturen en politieke structuren in de Indonesische archipel; aan het feit dat veel gebieden slechts enkele decennia onder Nederlands gezag hadden gestaan; het feit dat ‘culturele beïnvloeding’ eeuwenlang van verschillende kanten was gekomen, waarbij Nederland slechts een marginale rol speelde; en het feit dat onze kennis hieromtrent is vervormd door het eenzijdige perspectief van de (koloniale) bronnen waarop we die baseren. De makers van de stof hadden in haar optiek twee paarden willen berijden, ieder hun eigen kant opdravend: het ene van het gevestigde verhaal van de Nederlandse koloniale geschiedenis met bekende mijlpalen; het andere van een postkoloniale historiografische tendens te onderkennen dat ‘de geschiedenis van Indonesië’ iets anders is dan het traditionele verhaal over ‘de koloniale geschiedenis van Nederlands-Indië’. De complexiteit van de geschiedenis vond zij in de stofomschrijving te weinig recht gedaan.⁴⁸

Ook andere academische experts hadden kritiek op het examen. In een speciaal *Kleio*-nummer over de examenstof, waarmee docenten zich met allerlei recensies, artikelen en suggesties konden oriënteren en verdiepen, kreeg bijvoorbeeld de Molukse casus een onvoldoende van Henk Smeets en Magdaleen Kingmans. ‘Waarom zou de komst van Molukkers naar Nederland een worsteling zijn geweest met het koloniale verleden?’ zo vroegen ze zich af. Ze betreurden het dat het CSE niet de ‘verhoopte inhaalslag’ maakte, maar toonden zich niettemin tevreden over de manier waarop de meeste eindexamenkaternen de casus hadden uitgewerkt.⁴⁹ Dit laat zien hoe moeilijk het is de verhouding tussen de examenstof en de herinneringscultuur te duiden: niet alleen kon de stof al van tevoren worden ‘bijgestuurd’ met (opinie)artikelen in vaktijdschriften, ook de uitwerking ervan door de uitgevers van de examenkaternen liet ruimte voor accentverschuivingen. Schoolboekauteur Tom van der Geugten wijst desalniettemin op de blijvende invloed van examencurricula, die zichzelf in geschiedenismethodes blijven reproduceren.⁵⁰ Ook hij schreef over de examenstof, en bekritiseerde de uitwerking van de case over tempo doeloe (*‘nostalgie of herinneringsvervalsing?’*). De makers bleken de complexiteit van de vraag in hoeverre tempo doeloe ‘droombeeld of werkelijkheid’ was, volgens hem niet te hebben gevat.⁵¹

Examenstof en discussies erover bevinden zich wat dat betreft, meer dan in de handen van politiek en publieke opinie, op een snijvlak tussen academische experts, didactici en docenten. Een probleem

⁴⁷ Interview met J.M. de Wit. De kritiek die er was beperkte zich tot de aanzienlijke omvang en dus moeilijkheidsgraad van de stof.

⁴⁸ H. Sutherland, ‘Een ontmoeting tussen twee culturen? Examenonderwerp geeft misleidend perspectief op Indonesische geschiedenis’, *Spiegel Historiael* 35 (2000) 455-560.

⁴⁹ M. Kingmans en H. Smeets, ‘Een gemiste kans waar nog wat van te maken valt. Molukkers in het eindexamen Geschiedenis’, *Kleio* 41, 8 (2000) 20-26.

⁵⁰ Gesprek met T. van der Geugten. Dit wordt nog versterkt door de afgenomen tijd die docenten de laatste jaren (kunnen) investeren in postacademische nascholingscursussen. Zo werd een bijeenkomst over ‘Gender en etniciteit in de koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië’ van 30 september 2006 afgelast wegens gebrek aan aanmeldingen.

⁵¹ T. van der Geugten, ‘Droombeeld of werkelijkheid? Het beeld van tempo doeloe’, *Kleio* 41, 8 (2000) 28-36 en ‘Gebroken klompen en scheve schaatsen nop het gladde ijs van tempo doeloe’, *Kleio* 42, 5 (2001) 43-45.

daarbij is dat ze niet dezelfde invalshoek en belangen hebben. Gechargeerd kun je zeggen dat academici de complexiteit van historische kennis benadrukt willen zien, terwijl men in het onderwijs meer hamert op de 'leerbaarheid' van stof.⁵² In het geval van dit curriculum kun je ook concluderen dat 'het' academische discours over het Nederlands-Indische verleden ook fundamenteeler verschilt van dat in het onderwijsveld, in de zin dat het veel minder als Nederlandse geschiedenis wordt gepresenteerd.⁵³ Het curriculum van 2001 zou in dat opzicht opnieuw de relatieve marginaliteit van het academische discours illustreren, al heeft dat ook een veel meer basale achtergrond. Aan de inbreng van academici wordt namelijk in het onderwijs wel degelijk waarde gehecht en hun kritiek wordt er serieus genomen, maar er bestaat teleurstelling over de gebrekkige bereidheid van academici zich met het middelbaar onderwijs te bemoeien. Blijkens de speciale uitgaven van het academische *Leidschrift* in 2000 en 2006 (met 'een breder perspectief' dan 'de op Nederland georiënteerde aanpak van het ministerie van Onderwijs',⁵⁴) trekt het geschiedenisonderwijs bij academische specialisten wel de aandacht, maar bij de totstandkoming van de curricula is van nauwe samenwerking met hen om verschillende redenen geen sprake.⁵⁵ Dat curricula, ook in dit geval, voor goedkeuring meestal 'wetenschappelijk gescreend' worden, garandeert een zekere mate van kwaliteit, maar de (deels 'toevallige') samenstelling van de stofomschrijvingscommissie zelf legt waarschijnlijk meer gewicht in de schaal.

Canonieke geschiedenis: het curriculum van 2007 en 2008

De beslissing om al zo snel opnieuw Nederlands-Indië als eindexamenonderwerp te gebruiken, had te maken met de eventuele komst van een nieuw examenprogramma, dat op stapel stond na het in 2001 verschijnen van het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming (CHMV, het 'rapport De Rooy'). Het uitgangspunt daarvan was een vast en chronologisch referentiekader van tien tijdvakken, dat leerlingen zich eigen zouden moeten maken om zich bij elk historisch onderwerp te kunnen oriënteren in de tijd.⁵⁶ Omdat de politiek nog geen beslissing had genomen over het doorvoeren van 'De Rooy', werd gekozen voor een opzet die zowel in de oude stijl als de nieuwe kon functioneren en voor een onderwerp dat nog vers in het geheugen zat. De verschillen tussen de curricula van 2001 en 2007 moeten in verband worden gebracht met kritiek op het eerste curriculum, met de eerste poging om het onderwerp binnen de kaders van het rapport 'De Rooy' te formuleren, en in het verlengde daarvan met de bredere maatschappelijke en politieke discussies over geschiedenisonderwijs.

Dat het curriculum van 2001 als uitgangspunt is genomen, blijkt uit de grote tekstuele overlap. Ongeveer driekwart is letterlijk uit het oude curriculum overgenomen; er zijn af en toe wat passages geschrapt of herschikt en wat elementen toegevoegd. Het schrappen van teksten voerden de makers terug

⁵² Interview met J. M. de Wit.

⁵³ De term 'het academische discours' gaat voorbij aan de verschillende richtingen die ook academische historici op gaan wanneer zij zich met de geschiedenis van Indonesië of Nederlands-Indië bezighouden. Er zijn 'progressieve' en 'conservatieve' stromingen, die je met universiteitstradities in verband zou kunnen brengen.

⁵⁴ *Nederlands-Indië. Van handelskolonie tot imperium. Leidschrift* 15, 3 (2000) en *Van verovering tot onafhankelijkheid. De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië. Leidschrift* 21, 2 (2006).

⁵⁵ Zo zijn er specialisten niet benaderd, terwijl een enkeling wel werd benaderd maar weigerde uit tijdgebrek.

⁵⁶ P. de Rooy, *Verleden, heden en toekomst: advies van de Commissie historische en maatschappelijke vorming* (Enschede 2001); Vgl. bijvoorbeeld: C. van Boxtel, Conferentieverlag. Beyond the canon – history for the twenty-first century', *Kleio* 46, 6 (2005) 46-47.

op de noodzaak de stof te beperken ten behoeve van de leerbaarheid.⁵⁷ De toegevoegde elementen getuigen van de ‘worsteling’ die de stofomschrijvingscommissie naar eigen zeggen hebben geleverd om de stof bij ‘De Rooy’ in te passen.⁵⁸ Dit betekende ‘een op Nederland georiënteerde aanpak’⁵⁹ en verwijzingen naar het historische kader van De Rooy. Onder de terugkerende kopjes ‘oriëntatiekennis’ werd het onderwerp in verband gebracht met de sleutelbegrippen uit de Europees georiënteerde tijdvakken, zoals renaissance, reformatie, verlichting, wetenschap, industriële revolutie, modern imperialisme, wereldoorlogen en crisis. Het waren deze veranderingen en de beredeneerde verschuiving van het zwaartepunt naar het Nederlandse optreden die de stof de meeste kritiek opleverden. Hoewel de twee curricula nog steeds erg op elkaar leken en een aantal van de veranderingen richting een ‘op Nederland georiënteerde aanpak’ voornamelijk een cosmetisch karakter hadden⁶⁰, werd de nieuwe stofomschrijving door velen als ‘neerlandocentrisch’ en ‘ouderwets’ omschreven.

Wat dit betreft sprong meteen de titel van het nieuwe curriculum in het oog: ‘de koloniale relatie van Nederland(ers) met Nederlands-Indië’. De naam ‘Indonesië’ was dus vervangen en hoewel er nog gesproken werd van ‘de koloniale relatie’, werd een Nederlands, ‘westers’ perspectief gerechtvaardigd door Indië een ‘wezenlijk bestanddeel van de Nederlandse geschiedenis’ te noemen. Het resultaat was volgens critici ‘een blanke mannenactiviteit tegen een passief bruin decor.’⁶¹ De aanpak resulteerde volgens historicus Gert Oostindie in een historisch verhaal waarin ‘99 procent van de toenmalige bevolking van de Indische archipel in de ogen van de examinatoren niet tot de hoofdlijnen horen, de Nederlanders (minder dan één procent) wel.’⁶² Je kunt je afvragen of de verschillen met de stofomschrijving werkelijk zo groot waren als door dit soort ophef werd gesuggereerd, maar het soort kritiek is wel een interessant

Een van de katernen die naar aanleiding van het nieuwe curriculum werden vervaardigd.

⁵⁷ Men vond de stof van 2001 ‘te lang’ en ‘te breed’ en met ‘te veel perspectieven’. De norm moest destijds dan ook naar boven worden bijgesteld. Interview met J. M. de Wit.

⁵⁸ J. van Oudheusden en H. Pols, ‘Gesprek met leden van de stofomschrijvingscommissie. “We hebben geworsteld om Indië bij de Rooy in te passen”’, *Kleio* 47, 8 (2006) 2-3.

⁵⁹ Stofomschrijving thema als onderdeel van het centraal examen geschiedenis vwo en havo 2007 en 2008’, *Gele katern* nr. 1 (26 januari 2005) 32-46, aldaar 33; J.M. de Wit, ‘VGNatuurlijk. Het CE, hoe staat het ermee?’, *Kleio* 46, 5 (2005) 71.

⁶⁰ Het meest saillante voorbeeld van zo’n cosmetische ingreep werd opgemerkt door Van der Geugten in ‘Indonesië 2007 en wat eigenlijk de bedoeling was’, *Kleio* 47, 5 (2006) 30-31. Aan de zin ‘De eerste Nederlandse expeditie werd ondernomen door Cornelis de Houtman en Pieter Dirksz. De Keyser (...) werd ene Gerrit van Beuningen toegevoegd.

⁶¹ Van der Geugten, ‘Indonesië 2007’, 31.

⁶² M. Arian, ‘De VOC-mentaliteit in het onderwijs’, *De Groene Amsterdammer* 131, 22 (30 mei 2007).

aanknopingspunt voor (de toegenomen zorg over) wat Locher-Scholten en Raben betitelen als recente ‘xenofobe conjunctuur’ en de betekenis die dat heeft voor de omgang met het koloniale verleden. Het examen liet volgens hen zien waar het rapport ‘De Rooy’ toe kon leiden.

Dat de conjunctuur wat betreft de omgang met geschiedenis het afgelopen decennium is veranderd, zal inderdaad niemand betwisten. De politiek heeft zich steeds explicieter uitgelaten over de status van het geschiedenisonderwijs in Nederland en het belang ervan voor een gemeenschappelijke identiteit. Overigens zonder dat er empirisch bewijs (of een theoretische onderbouwing) voor bestaat, klagen politici en opiniemakers over het gebrek aan ‘historisch besef’ en wordt er gepleit voor een andere aanpak in het geschiedenisonderwijs. De hervormingscommissies voor het geschiedenisonderwijs van het afgelopen decennia weerspiegelen deze trends: het vak geschiedenis steviger in de greep van de overheid, die zich steeds meer met de inhoud bemoeit en eindtermen explicieter formuleert; discussies over geschiedenisonderwijs worden vaak publiek gevoerd en teruggebracht tot de begrippen ‘kennis’ en ‘vaardigheden’, waarbij de eerste vaak wordt geassocieerd met ‘historisch besef’ (en ‘chronologie’) en in de politiek en de media de voorkeur geniet; en onder invloed van ‘globalisering’ en ‘multiculturele samenleving’ wordt (het vak) geschiedenis opgevoerd bij de formulering en herbevestiging van een gemeenschappelijke identiteit, wat zich vaak vertaalt in een nationaler perspectief.⁶³ De ontwikkeling van de nationale canon voor het basisonderwijs en de onderbouw van de middelbare school in 2006 was hiervan een belangrijk voorbeeld.

De aandacht voor (vaderlandse) geschiedenis in het publieke debat stemt veel historici tevreden, maar krijgt uit dezelfde hoek ook veel kritiek, omdat het vermeend neo-nationalistische uitgangspunt van die aandacht niet te rijmen is met wetenschappelijke inzichten.⁶⁴ Het canondebat illustreert wat dit betreft ook hoezeer discussies over geschiedenisonderwijs ‘verkokerd’ zijn.⁶⁵ In de verschillende velden voert men discussies vanuit verschillende vooronderstellingen: de politiek en de media veelal vanuit een naïef en instrumentalistisch beeld van geschiedenisonderwijs en identiteit; in de academische wereld vanuit een invalshoek die het neo-nationalistische karakter problematiseert; en in het onderwijs vanuit een pragmatischer beeld over de haalbaarheid van doelstellingen.

De verschillende kritiek op de examenstof van 2007 en 2008 moet enerzijds worden begrepen vanuit deze verkokering in de historische cultuur, en anderzijds als een breder, toegenomen besef van deze veranderde ‘conjunctuur’. Juist omdat de stofomschrijvingscommissie het curriculum zo expliciet in verband bracht met de (politieke) wens om geschiedenis ‘chronologischer’ te maken en ‘meer op Nederland georiënteerd’, werden critici gevoeliger gemaakt voor de eurocentrische aspecten van de stof die ook in 2001 en 2002 aan de orde waren geweest. Bovendien was intussen niet alleen de politieke instrumentalisering van het nationale verleden, maar ook het problematiseren hiervan, een geaccepteerd onderwerp in het publieke debat geworden. In 2005 publiceerde *NRC Handelsblad* een kritisch artikel van

⁶³ Bijvoorbeeld M. Grever, ‘Beyond the canon. What remains of history’ in: *Beyond the canon. International conference organised by Erasmus University Rotterdam - FHKW 16-17 juni 2005. Conference book* (Rotterdam 2005)17-19; J. Marijnissen, ‘Historisch besef verdient herwaardering’ *Kleio* 47, 2 (2005) 2-6.

⁶⁴ De belangrijkste academische bezwaren tegen de canon worden uitgebreid beargumenteerd in M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman *Controversen rond de canon* (Assen 2006).

⁶⁵ Interview met J. van der Leeuw.

Schulte Nordholt en Oostindie over het aangekondigde curriculum. Ze spraken van 'koloniale geschiedenis in optima forma' die 'in geen enkele verhouding [stond] tot de inzichten die in de afgelopen decennia in het vakgebied [waren] ontwikkeld'.⁶⁶ In *Kleio* verschenen enkele artikelen waarin dergelijke kritiek werd beargumenteerd. Mieke de Vos schreef over de afwezigheid van *gender*, klasse en etniciteit en constateerde dat met de invalshoek van de stofomschrijving 'de complexiteit en de veelkleurigheid van de machtsverhoudingen en het menselijke contact in de kolonie' buiten beeld dreigde te raken.⁶⁷ Locher-Scholten en Remco Raben noemden het perspectief van de stof als gezegd 'een Nederlands ziekefondsbrilletje' en hekelden bijvoorbeeld de afwezigheid van het thema 'islam'. Ze zagen het curriculum als 'een festival van gemiste kansen', namelijk om culturele en economische aspecten van globalisering onder de loep te nemen, modernisering, politieke ideeën en verschuivende internationale machtsrelaties te onderzoeken.⁶⁸

De academische kritiek op de stofomschrijving van 2007 leek wat dat betreft op die van 2001: ze stelde dat met het blanke, eurocentrische perspectief allerlei ontwikkelingen in de geschiedwetenschap aan de laars werden gelapt en een canoniek verhaal werd gereproduceerd over de Nederlandse aanwezigheid in de Oost; van VOC naar cultuurstelsel naar ethische politiek, Japanse bezetting en dekolonisatie. Voorbeelden van vragen die in dat verhaal achterwege blijven waren: wat betekent het om gekoloniseerd te zijn? Hoe staan koloniale erfenissen en kennis over het koloniale verleden in relatie tot de koloniale machtsverhoudingen? Hoe lagen de verhoudingen tussen koloniale, lokale en internationale krachten? Hoe goed kenden Nederlanders Indië eigenlijk?⁶⁹ Dat deze punten nu uitvoeriger voor het voetlicht werden gebracht, had alles met het rapport 'De Rooy' te maken. Een aantal critici constateerde dat het niet de inhoud van dat rapport was die fnuikend was geweest voor de stofomschrijving, maar de eenzijdige *interpretatie* ervan. Het leerstofdomein 'contacten tussen westerse en niet-westerse samenlevingen' had, ook volgens de Rooy zelf, namelijk juist gebruikt kunnen worden om de relativiteit van het Europees georiënteerde tijdvakkenkader te illustreren.⁷⁰ Van der Geugten meende zelfs dat de commissie er überhaupt niet in geslaagd was de leerstof in het licht van het rapport 'De Rooy' te omschrijven, 'noch naar de letter, noch naar de geest'.⁷¹

De commissieleden erkenden het eurocentrische karakter van hun product, maar plaatsten een aantal kanttekeningen bij de kritiek. Niet alleen wezen ze op de moeilijkheden die ze hadden gehad bij het inpassen van de stof in 'De Rooy'; tegenover de academische wensen stelden ze ook de realiteit van het lesgeven in een beperkt aantal uren en aan leerlingen van een ander (interesse)niveau dan studenten

⁶⁶ *NRC Handelsblad*, 15 augustus 2005 ('Pak ook de dekolonisatie van het onderwijs aan'). Naar aanleiding van de erkenning van minister Bot over het ontstaan van Indonesië in 1945 in plaats van 1949, zagen deze historici aanknopingspunten voor een 'volwassen relatie tussen Nederland en Indonesië' en in het verlengde daarvan 'dekolonisatie van de Nederlandse geschiedschrijving over ons koloniale verleden.'

⁶⁷ M. de Vos, 'Batig slot? De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië zonder vrouwen, kleur en klasse', *Kleio* 48, 1 (2006) 26-34.

⁶⁸ Locher-Scholten en Raben, 'Verengd verleden'.

⁶⁹ Bijvoorbeeld A. Sweerts, 'Geschiedenisboek geeft vals beeld koloniaal verleden'.

⁷⁰ De Vos, 'Batig slot?', 26; Locher-Scholten en Raben, 'Verengd verleden'.

⁷¹ Van der Geugten, 'Indonesie 2007', 31.

geschiedenis. ‘Een examentema is niet hetzelfde als de academische *state of the art*.’⁷² Dat beide partijen meer kennis zouden moeten hebben van elkaars wensen en (on)mogelijkheden wordt door verschillende betrokkenen onderkend, al hangt dat zoals eerder geconstateerd ook nauw samen met de concrete vraag wie er voor een stofomschrijvingscommissie worden uitgenodigd. Het feit dat het overleg tussen het onderwijsveld, de politiek en de academische wereld wat geschiedenis betreft niet erg goed georganiseerd (laat staan geïnstitutionaliseerd) lijkt te zijn, is hierbij geen al te gunstig uitgangspunt.⁷³

Voor wat betreft de herinneringscultuur rond Nederlands-Indie illustreert deze stand van zaken opnieuw een relatieve scheiding tussen de velden. Als gezegd vond de kritiek op het curriculum wel zijn weg naar de media, maar daarin werden andere aspecten gethematiseerd. Op de dag van het eindexamen in 2007 publiceerde *De Pers* het artikel ‘Nederlandse scholieren leren niet over koloniale wandaden’. De kritiek van Locher-Scholten en Raben werd daarin verwerkt en vooral toegespitst op het ontbreken van zwarte bladzijden uit de Nederlands-Indische geschiedenis: ‘de brute moorden van “koloniale helden” als Van Heutsz of Jan Pieterszoon Coen’.⁷⁴ Dat in een examen wel degelijk een vraag over Van Heutsz werd gesteld (via een spotprent van Albert Hahn, die Van Heutsz tekende op een berg lijken terwijl de generaal een ‘slagersmedaille’ opgespeld krijgt⁷⁵), laat zien dat deze kritiek wat kort door de bocht was. Anderzijds toont het artikel wel opnieuw aan dat de Nederlands-Indische geschiedenis voor het bredere publiek vooral een morele betekenis krijgt.

De manier waarop er vervolgens in andere artikelen weer aan gerefereerd werd, bevestigt dit. In *De Groene Amsterdammer* concludeerde Max Arian dat het Nederlandse perspectief van De Rooy erop neerkwam dat scholieren ‘wel leren over vijfduizend Nederlandse doden die vielen tijdens de politionele acties in Indonesië, maar niets over de 150.000 Indonesische slachtoffers’.⁷⁶ In het religie- en filosofiekatern van *Trouw* werd stofomschrijver Maud Knook bekritiseerd om haar uitspraak: ‘Als je te veel gaat praten over wat we allemaal fout hebben gedaan, loop je het risico dat je het uit zijn verband rukt en dat het

⁷² E-mail van stofomschrijver G. Ruesen aan D. de Lange, 10 november 2008; Van Oudheusden en Pols, “‘We hebben geworsteld’”; Interview met J.M. de Wit.

⁷³ Zij karakteriseert het geschiedenisonderwijs wat dit betreft als een lappendeken van slecht functionerende instituten en informele systemen, waarbij de macht van actoren erg onduidelijk blijft. Er zou een vast en door het ministerie gesteund geschieddidactisch instituut moeten komen waarin alle expertise bij elkaar kan komen en waar op een langere termijn gedacht kan worden. Een instituut zoals de WIEG had dit wat haar betreft kunnen worden, maar deze moest haar bestaansrecht jaarlijks via subsidieaanvragen bevechten. Ondanks een pleidooi van de Stuurgroep Profiel Tweede Fase werd een vergelijkbaar instituut in 1998 niet in het leven geroepen. Het gevolg van de slechte organisatie is dat discussies in verschillende velden worden gevoerd: het ministerie, geschieddidactici, historici, theoretici, politici en leraren. Zij hebben geen gemeenschappelijk discours. Interview met J. van der Leeuw. Overigens bestaan inmiddels de onderzoeks- en expertiselinstituten *Center for Historical Culture* (CHC, Rotterdam) en het Instituut voor Geschiedenisdidactiek (IVGD, Amsterdam), die onder ander proberen mede op dit gebied een brug- en platformfunctie te vervullen.

⁷⁴ *De Pers*, 22 mei 2007 (‘Nederlandse scholieren leren niet over koloniale wandaden’). Maaïke Boersma, de auteur van het artikel, studeerde Indonesisch en kwam zelf op het idee na het lezen van een eindexamenkatern, waarin de vele doden van de Atjehoorlog onbesproken bleven. Eerder schreef ze voor *De Pers* een artikel over het Nederlands-Indische interneringskamp Boven Digoel en de blinde vlek die het Nederlandse collectieve geheugen hiervoor lijkt te hebben.

⁷⁵ Vmbo-examen 2007, eerste tijdvak, vraag 28. *Kleio* 48, 5 (2007) 46.

⁷⁶ Arian, ‘De VOC-mentaliteit’.

tegenoverstelde wordt bereikt.’ De auteur vreesde dat Knook hiermee bedoelde het tegenovergestelde van een fraai stuk nationale geschiedenis bedoelde, van iets ‘waaraan je trots kunt ontlenuen’⁷⁷

Dit brengt ons terug bij het ‘alledaagse’ Indiëdiscours van niet- specialisten en niet-herinneraars, dat zich laat illustreren door onderstaande citaten uit een forumdisussie op het internet naar aanleiding van het bovengenoemde artikel ‘Geschiedenisboek geeft vals beeld van koloniaal verleden’.⁷⁸ Belangrijke kenmerken daarin zijn de nadruk het Nederlands-Indische verleden als ‘zwarte bladzijde’, als deel van het nationale verleden waarvoor men zich zou moeten schamen, maar dat onvoldoende bekend of erkend wordt, of zelfs (door autoriteiten) verdoezeld wordt:

#1 ‘(...) er komt NIETS maar dan ook NIETS voor in de boeken van 6vwo geschiedenis. Ik heb hier zelf vorige week examen in moeten doen dus ik weet het heel goed. Er stond 1 pagina over dat “we niet zulke goede dingen deden”. WTF jullie slachtten duizenden mensen op Celebes onder leiding van Westerling (die overigens nergens in het boek voorkomt) mbv een carte blanche van de regering. Om nog maar te zwijgen van de andere incidenten (net zoals het boek doet). Maarja het boek is iov de regering geschreven dus.....propaganda he, hersenspoelen.

2 “WTF jullie slachtten...” wie? wij? ik? alle nederlanders? generaliseren he

3 Haha sorry m8 ik ben zelf een nederlander. Ik bedoel gewoon de regering van die tijd. Maar als je de inhoud van mn comment ontkent heb je gewoon een doek voor je ogen. (...)

4 mijn geschiedenisboekjes van de Havo werd wel degelijk aandacht besteed aan misstanden tijdens de koloniale tijd in Indonesië. Ik herinner mij bijvoorbeeld een heel hoofdstuk gewijd aan Max Havelaar en een aantal persoonlijke verhaaltjes van slachtoffers van Indonesische zijde. Ik geloof niet in een boosaardig complot om een deel van de geschiedenis te ontkennen. Het zal wel zo zijn dat de boekjes samengesteld worden vanuit veel informatie uit onze eigen bronnen uit die tijd, gewoon omdat daar veel meer van te verkrijgen is.

5 Pff.. sukkels... De geschiedenis wordt al vele millennia geschreven door de overwinnaars.. denken ze nou werkelijk dat wij daar anders in zouden zijn ??

#6 Ik zou inderdaad willen weten of wij “klootzakken” zijn geweest, cq nog zijn en wel vanuit voorgaand perspectief. Het is voor mij onverteerbaar dat de Duitsers dit wel van hun zelf weten (dat ze k..zakken zijn)

⁷⁷ Trouw, 30 mei 2007 (‘Timmer geschiedenis niet dicht’).

⁷⁸ Internetforumreacties op het artikel ‘Geschiedenisboek geeft vals beeld koloniaal verleden’ via Nu.jij. (28 mei 2007).

Conclusie

In de inhoud van de eindexamencurricula over Nederlands-Indië en de discussies er omheen komen een aantal aspecten samen: de invloed van het veranderende maatschappelijke discours over het koloniale verleden op de manier waarop het in het onderwijs gerepresenteerd wordt; de ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs zelf; en daar tussenin de manier waarop het geschiedenisonderwijs en de inhoud van de examencurricula zich verhouden tot herinneraars, politiek, media en academische wereld. Hoewel je de totstandkoming van de stof kunt beschouwen als een vorm van institutionalisering van de omgang met het Nederlands-Indische verleden, is het moeilijk aan dit proces stellige conclusies te verbinden over de macht van verschillende actoren en de onderscheiden velden. Aan de ene kant getuigen de veranderingen in de curricula weliswaar van invloed van grotere 'structuren': veranderende politieke, maatschappelijke en academische discourses over Nederlands-Indië, geschiedenis en (nationale) identiteit; aan de andere kant zijn de curricula zeker geen spiegel van die grotere ontwikkelingen. Daarvoor zijn ze te direct afhankelijk van de deels toevallige samenstelling van de commissies die deze vaststellen.

Toch kunnen we op basis van deze casestudy conclusies trekken over de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië. Zo is gebleken hoe ontevreden het academische veld zich toont over de (gebrekkige) invloed die hun wetenschappelijke inzichten hebben op de manier waarop in het geschiedenisonderwijs met Nederlands-Indië wordt omgegaan. Hoewel de geschieddidactische ontwikkelingen deels als vertraagde afgeleide van academische ontwikkelingen mogen worden beschouwd en in het algemeen hebben geleid tot een meeromvattende benadering van het onderwerp, blijkt het academische discours relatief marginaal op het punt dat academici zelf verwoorden als 'postkolonialisme' en 'postmodernisme'. De kern daarvan is dat het (neerlandocentrische perspectief van het) traditionele geschiedverhaal over Nederlands-Indië zou moeten worden gedeconstrueerd, waarmee 'de koloniale ervaring' vanuit het perspectief van meer betrokkenen wordt benaderd en in een internationalere context wordt gezien die het aandeel van Nederland relativeert.

Dat de academische wensen in de praktijk van het geschiedenisonderwijs niet geheel worden vervuld, heeft met een aantal zaken te maken. Allereerst blijft het onderwerp Nederlands-Indië (net als bij veel academici overigens) zijn relevantie juist ontleen aan het feit dat het nationale geschiedenis is, wat het Nederlandse uitgangspunt deels rechtvaardigt. Zowel de eerste twee curricula (waarin vooral het Nederlandse politieke handelen centraal stond) als de laatste twee, werden verantwoord vanuit de blijvende betekenis die het Nederlands-Indische verleden voor *Nederland* heeft. Daarnaast zijn historici uit het middelbaar onderwijs en zij die bij de totstandkoming van de curricula betrokken zijn, zich meer dan academische buitenstaanders, bewust van de beperkingen die het niveau en het aantal lessen stellen aan de mate van complexiteit waarmee historische onderwerpen aan leerlingen kunnen worden gepresenteerd. In het onderwijs worden de academische wensen vaak als onhaalbaar beschouwd en als kritiek vanaf de zijlijn. De derde verklaring is dan ook de institutionele kloof tussen het middelbaar onderwijs en de universitaire wereld, die vaak leidt tot wederzijds onbegrip of het niet benutten van elkaars expertise.

Het is wellicht ook wel deze kloof die ervoor zorgt dat de politiek de afgelopen decennia een steviger vinger in de pap heeft kunnen krijgen bij de formulering van de inhoud en doelen van het

geschiedenisonderwijs. De politiek en de media verlangen van het geschiedenisonderwijs direct inzetbare *kennis*, die de laatste tien jaar steeds meer in verband is gebracht met de zoektocht naar bevestiging van een gemeenschappelijke, nationale identiteit. Hoewel onderwijsvernieuwingen als ‘De Rooy’ en de canon niet per se met die intentie zijn bewerkstelligd, zien critici deze wel als laakbare pogingen om het geschiedenisonderwijs neerlandocentrischer te maken. Zij zien het laatste eindexamenprogramma als een gevolg van deze ‘xenofobe conjunctuur’, waarmee ontwikkelingen in de geschiedwetenschap en een afstandelijker omgang met het Nederlands-Indische verleden (de ‘dekolonisatie’ ervan) in een veeg van tafel zijn. Dat de stofschrijvers (mede onder invloed van de kritiek) de ‘vernederlandsing’ van het curriculum zelf ook beschouwden als een wat ongemakkelijke, door het ministerie beïnvloede taak, laat zien hoe politiek bepaald deze ‘conjunctuur’ is. In die zin speelt ‘de politiek’ hier een beslissende rol in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië, zij het dat die invloed moeilijk concreet aantoonbaar is. Daarbij moeten de verschillen tussen de curricula worden gerelativeerd en de kritiek erop ook worden gezien als toegenomen *geloof* in het bestaan van zo’n xenofobe conjunctuur.

Toch is de manier waarop men in het onderwijs met Nederlands-Indië omgaat wel degelijk een afspiegeling van maatschappelijke tendensen. Zo ontstond vanaf de jaren zeventig en tachtig een trend waarin het koloniale verleden in verband werd gebracht met issues als Derde Wereldproblematiek, discriminatie en multiculturele samenleving; vonden de discoursen van actieve herinneraars langzaam maar zeker hun plek; en werd (zoals we eerder zagen) vanaf de jaren negentig de Nederlandse *omgang* met het eigen koloniale verleden een terugkerend onderwerp. Dat de academische kritiek op de stofschrijvingen over Nederlands-Indië in het publieke debat vooral weerklank vindt daar waar die het ontbreken van Indonesische *slachtoffers* betreft, is dan ook niet zo verwonderlijk. Het Indische verleden wekt namelijk het gemakkelijkst interesse wanneer het nationale, morele kwesties aansnijdt.

Uit: *Memo. De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië* (Malmberg 2006) 34.

Conclusie

In deze scriptie is een breed palet aan gebeurtenissen, verschijnselen, historische representaties en discoursen – en analyses daarvan – ter sprake gekomen. Wat heeft een regeringsnota uit 1978 te maken met filmrecensies uit 1993; de samenstelling van een ‘stofomschrijvingscommissie’ met de onthulling van een monument; of een sociaal-wetenschappelijk rapport uit 1971 met een discussie over de rol van het koloniaal verleden in een Nationaal Historisch Museum in 2008? Op het eerste gezicht inderdaad niet veel. Maar wie inzicht wil krijgen in ‘de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië’, moet niet alleen maar in grote lijnen willen schetsen hoe ‘we’ met ‘ons koloniale verleden’ zijn omgegaan, maar in de eerste plaats ook laten zien hoe divers en complex het fenomeen herinneringscultuur is. Wanneer mensen Indië ‘herinneren’, dan representeren ze haar verleden in een complexe samenhang met hun identiteit, beroepsmatige habitus, morele interpretatiekader en politieke doelen in het heden, die per groep (of zelfs per individu) verschillen. Anderzijds heeft het Nederlands-Indische verleden zich op talloze manieren in een ‘cultureel geheugen’ genesteld, waardoor Indië een ‘imaginaire ruimte’ is geworden waar iedereen ook op een vrijblijvende manier aan kan refereren. Dit alles levert onherroepelijk een chaotisch beeld op dat het meeste recht wordt gedaan met casestudy’s van verschillende signatuur.

Toch hebben de verschillende casestudy’s geprobeerd een aantal samenhangende kenmerken en ontwikkelingen van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië te illustreren. Allereerst was dat de mate waarin representaties van Nederlands-Indië per ‘veld’ verschillen. Het theoretische kader ging uit van het bestaan van dominante discoursen binnen bijvoorbeeld ‘de media’, ‘de politiek’, of ‘de academische wereld’. Hoewel de historische werkelijkheid uiteraard altijd complexer en diffuser is, hebben we kunnen zien dat in de onderscheiden velden, en door verschillende ‘spelers’, inderdaad anders met het Nederlands-Indische verleden wordt omgegaan. Je zou in dit opzicht Balkenendes beroep op de VOC-mentaliteit onder één noemer kunnen brengen met de manier waarop de *Molukkersnota* de omgang met het koloniale verleden in de Molukse kwestie beslechtte, en concluderen dat politieke representaties van Nederlands-Indië in hoge mate een pragmatisch en strategisch karakter hebben. Het belang van een (regerings)politicus die aan Indië of de VOC refereert als metafoor voor lef en daadkracht verschilt niet fundamenteel van dat om het debat over het politieke streven van Molukkers juist van dat verleden af te snijden. Dat de politiek het verleden al naar gelang de situatie instrumentaliseert dan wel negeert of pacificeert, getuigt van een bepaalde mate van opportunisme. Dat is begrijpelijk, maar ook opvallend in contrast met de morele termen waarin Indië in het bredere publieke en politieke discours steeds meer betekenis heeft gekregen. Waar morele verantwoordelijkheid concreet aan de orde komt, zijn Nederlandse gezagsdragers vaak terughoudend, óók omdat het accepteren van claims op het verleden vaak financiële consequenties heeft. Niet voor niets weigerde een Kamercommissie onlangs een bezoek aan nabestaanden van ‘Rawagede’¹; benaderde de politiek het Molukse vraagstuk als Nederlands, sociaalmaatschappelijk vraagstuk; en werd bij

¹ *NRC Handelsblad*, 14 oktober 2008 (‘Kamerdelegatie mijdt de nabestaanden “Rawagede”’) Voorzitter Henk Jan Ormel (CDA) vond het niet gepast met hen te spreken, omdat er nog een juridische procedure loopt: ‘Wij willen geen verwachtingen scheppen door daar heen te gaan,’ stelde hij. Vgl. in deze scriptie ‘Inleiding’, p. 2.

de naams- en functieverandering van het Van Heutszmonument voor een zeer neutrale, a-politieke invulling gekozen.

Anderzijds is gebleken dat het strategisch beroep doen op het verleden door het op een bepaalde manier representeren ervan niet specifiek is voor 'de politiek' alleen. De actieve herinneraars uit de eerste case illustreren dat: door te wijzen op de onderlinge verbondenheid tussen Nederlanders en Molukkers en daaruit voortvloeiende 'ereschuld', of door continuïteit te schetsen tussen koloniale en neokoloniale onderdrukking, politiseerden zij herinneringen aan het koloniale verleden ten dienste van de RMS-claim. Het koloniale verleden maakt zo deel uit van een cultureel interpretatiekader waarmee bepaalde claims worden ingekleed. Ook de verschillende discoursen over het Indische verleden en het gebruik daarvan in de verschillende gespreksrondes over het Van Heutszmonument laten zien hoe historische representaties vaak in het verlengde staan van verschillende groepsbelangen en identiteitsconstructies. Zo benadrukten 'Indische' herinneraars de moed en goede bedoelingen van Europeanen, en wezen ze op de veelkleurigheid en dagelijkse 'waarheid' van het Indische leven, tegenover het eenzijdige beeld van 'koloniale uitbuiting' in het discours van politiek links; en stelden Indonesische gesprekspartners voor het monument te gebruiken als symbool voor solidariteit tussen Nederland en Indonesië.

Het bestaan van verschillende discoursen over Nederlands-Indië is wat dat betreft een logische implicatie van het bestaan van verschillende groepen met hun eigen (geconstrueerde) relatie tot het koloniale verleden. In het geval van journalisten en academici is het echter beter die discoursen toe te schrijven aan een professionele 'habitus' dan aan hun relatie met Indië. Net zoals politici zich bij de omgang met het koloniale verleden vaak laten leiden door beroepsmatige reflexen van pragmatisme en strategisch handelen, zo handelen ook academici en journalisten vanuit een bepaalde habitus en spreken ze zogezegd hun eigen 'taal' wanneer ze zich over het Indische verleden uitspreken. Gemeenschappelijk hebben de drie spelers dus dat ze zich, gegeven hun eigen rollen in de maatschappij (zoals ze die zichzelf toedichten) verantwoordelijk voelen voor de manier waarop de maatschappij met het verleden omgaat. Verschillend zijn echter als gezegd hun discoursen over dat verleden.

Op de tweede plaats heeft deze scriptie willen aantonen hoe onder andere als gevolg hiervan verschillende representaties met elkaar kunnen botsen op momenten waarop Indië in de publieke belangstelling komt te staan. Op dergelijke 'eruptiemomenten' blijkt de herinneringscultuur inderdaad een soort 'spel' waarbij de macht van de verschillende 'spelers' tegen elkaar kan worden afgewogen door het verloop en de (eventuele) uitkomst ervan te bekijken. De dominante omgang met het Indische verleden wordt op deze manier niet begrepen als een zichzelf reproducerend 'collectief geheugen', zonder *agency*, en niet als alleen maar een afgeleide van brede maatschappelijke en politieke tendensen, maar als een veel concreter proces van verschillende groepen die Indië verschillend herinneren en daardoor op momenten met elkaar in conflict komen. Dat herinneren binnen het theoretisch kader van dit onderzoek in navolging van Assmann is beschouwd als het actief *representeren* van het verleden, heeft een licht kunnen werpen op de werking van de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië dat verschilt van het traditionele verhaal en de bestaande historiografie daarover.

Wat opviel was de invloed van het politieke veld: in de Molukse kwestie en die rond het Van Heutszmonument zou je die doorslaggevend kunnen noemen, terwijl de case over het onderwijs liet zien hoe een politiek discours over het belang van (Nederlandse) geschiedenis vertaald werd in het curriculum en de discussies daarover. We moeten hierbij ‘institutionele’ macht onderscheiden van ‘discursieve’ macht. De institutionele macht ligt uiteraard vooral bij politieke autoriteiten, simpelweg omdat zij knopen kunnen doorhakken en financiële armslag hebben. Discursieve macht, het vermogen om het dominante discours te bepalen, ligt niet per se bij de politiek. De consensusgerichte uitkomst van het Van Heutsz-debat was bijvoorbeeld net zo goed het resultaat van het advies van ‘Clingendael’ als van het politieke besluit van de Amsterdamse deelraad. In het discours dat zich laat afleiden uit het advies werden discursieve verschillen weggemasseerd en marginale discourses genegeerd. Ook is het goed te beseffen dat politieke discourses onontwaaarbaar verweven zijn met bredere maatschappelijke tendensen. Zoals in de literatuurverkenning rond dit onderwerp bleek, werd het politieke handelen met betrekking tot het Nederlands-Indische verleden erg beïnvloed en ingeperkt door een veranderend dominant maatschappelijk discours, waarin bijvoorbeeld ‘koloniaal’ de connotatie ‘fout’ kreeg, en zoets als een ‘slachtoffergemeenschap’ een reëel en geaccepteerd verschijnsel werd. ‘De politiek’ mag dan in de positie verkeren waarin de herinnering aan Nederlands-Indië het gemakkelijkst wordt geïnstitutionaliseerd, in praktijk gebeurt dat voornamelijk *in reactie* op andere initiatieven.

Los daarvan valt de invloed van de politiek echter wel op in contrast met die van academici en actieve herinneraars. Hoewel we de ontwikkelingen in de herinneringscultuur rond Nederlands-Indië hebben gekarakteriseerd als een geleidelijke opkomst van de herinneringen van actieve herinneraars binnen het publieke domein, en we de behandeling van Nederlands-Indië in het onderwijs in het verlengde van academische interesse verbreed zagen worden van politieke naar sociale en culturele onderwerpen, blijft de rol van academici en herinneraars namelijk vaak marginaal. Om de publieke ruimte werkelijk te veroveren moeten herinneringen zich opwerken naar een collectiever, symbolisch niveau en, zoals Assmann stelde, een verbinding aangaan met de identiteit van een (politiek) collectief. Hoewel Indië onmiskenbaar onderdeel is van de Nederlandse geschiedenis en men het discours accepteert waarin Indië geclaimd wordt als integraal onderdeel van ‘het collectieve geheugen van Nederland’, blijven bepaalde representaties van Nederlands-Indië onder de oppervlakte. Met de opkomst van ‘tegendiscourses’ van actieve herinneraars in het publieke domein zijn ze tegelijkertijd ook door bredere, dominante discourses geïncorporeerd of geneutraliseerd. Dat zagen we in de ‘Oeroeg’-case bij de veteranen, wier ervaringen inmiddels publiek waren geworden, maar daarmee qua betekenis getransformeerd in dienst van het dominante discours over de dekolonisatiestrijd. Op het publieke herinneringsniveau vervulden de Nederlandse soldaten de exemplarische rol van ‘foute koloniale politiek’ en niet van ‘getraumatiseerde slachtoffers’. Op deze manier staan de ‘koloniale ervaringen’ zoals die herinnerd worden in de discourses van Indische Nederlanders, Molukkers en veteranen buiten het dominante discours, of hoogstens ‘tussen haakjes’². Voor ‘het brede publiek’ doen ze er niet zo veel toe. Dat geldt helemaal voor de academische benadering, waarin

² Vgl. A. Goss, ‘From *Tong-Tong* to tempo doeloe: Eurasian memory work and the bracketing of Dutch colonial history, 1957-1961’, *Indonesia* 70 (2000) 8-36 en in deze scriptie de analyse van de ‘verkokering’ van het koloniale verleden (Gert Oostindie), hoofdstuk 2, p. 25.

het dominante geschiedverhaal over Nederlands-Indië wordt gedeconstrueerd en explicieter gecontrasteerd met de Indonesische ervaringen met het koloniale verleden. De casestudy's getuigen dus ook van het spanningsveld tussen academische reflectie en 'publiek geheugen'.

Tegenover het proces van 'geleidelijke opkomst' zou je zelfs een proces van 'uitdoving' kunnen waarnemen: nu de generatie actieve herinneraars verdwijnt, verliezen ook hun 'tegendiscoursen' terrein. De case over het Monument Indië Nederland bevestigde dit. Herinneraars speelden immers een bijrol in de discussie die gevoerd werd vanuit de vooronderstelling dat het monument in ieder geval over *Nederlandse* geschiedenis moest gaan. Het zou echter onterecht zijn om dergelijke ontwikkelingen in de herinneringscultuur lineair voor te stellen. Niet alleen zagen we dezelfde aspecten van dominantie en marginaliteit ook al bij de cases over 'Oeroeg' en de Molukse kwestie, ook de constatering dat het koloniale verleden in een nieuwe maatschappelijke en politieke context aan actualiteit en (nieuwe) betekenis kan winnen, houdt verschillende opties open. De betekenis van het Indische verleden ligt nooit echt vast, terwijl het blijvende karakter ervan wel wordt gewaarborgd door de plek die het in het culturele geheugen heeft. Er zijn boeken, films, ander cultureel erfgoed, academische interesse, onderwijscurricula en nog veel meer dat de continuïteit van een herinneringscultuur rond Nederlands-Indië aannemelijk maakt.

De hoofdvraag van deze scriptie was wie in die cultuur een beslissende rol vervult. Het zou onzinnig zijn hiervoor simpelweg een van de 'spelers' aan te wijzen. Wel hebben we gezien welke mechanismen ten grondslag liggen aan het ontstaan van een *dominant discours* over Indië. In het theoretische hoofdstuk bracht ik de betekenisconstructie binnen zo'n discours onder de noemers van 'identiteitsvorming', 'culturele referentie' en 'moreel kader'. De casestudy's hebben laten zien hoe nauw deze noemers met elkaar verweven zijn. Refereren aan Indië bleek vaak hetzelfde als het in morele termen spreken over (het verleden van) Nederland. De case over de verfilming van *Oeroeg* heeft dat het beste aangetoond. De discoursen van actieve herinneraars en academici werden daar (deels) gemarginaliseerd in het morele geweld van Hollanders voor wie Indië een spannende morele spiegel was. Hoewel in publieke herinneringen aan Indië ook een romantisch en exotisch beeld opdoemt, is het beeld van 'zwarte bladzijden in de nationale geschiedenis' het meest dominant. In hoeverre dit nu door feitelijke kennis wordt geschraagd, doet voor deze scriptie niet zo terzake. Het is vooral interessant omdat het laat zien dat het discours waarin de genoemde aspecten van culturele herkenning, identificatie, en moraliteit voor *het grootste collectief* ('de natie') tot een acceptabele, *samenhangende betekenis* wordt gesmeed, een dominante rol voor zich opeist. In de meest eenvoudige zin is dat het antwoord op de hoofdvraag.

Voor de herinneringscultuur rond Indië in Nederland is het discours dat daarin het best slaagt, het vertoog waarin aan de hand van het sjabloon dat sinds de Tweede Wereldoorlog dominant is, in morele termen betekenis wordt gegeven aan het nationale verleden van Nederland. Beelden van het verleden worden uiteindelijk gestructureerd binnen het discours rond 'goed en fout'. Zou je dus tegenover de fragmentatie van het traditionele verhaal over 'Nederlands-Indië in het collectieve geheugen', toch de rode draad van één dominante ontwikkeling willen zien, dan is het dit: de manier waarop verschillende representaties in het publieke debat weliswaar met concessies worden ingesloten, maar daarmee tegelijkertijd gefilterd, geneutraliseerd en uiteindelijk getransformeerd door het dominante discours waarin

het verleden wordt gebruikt binnen het dominante culturele en morele kader dat vooral voor één collectief betekenisvol is. De cases hebben dit mechanisme geïllustreerd. De Molukse kwestie liet zien dat koloniale ervaringen van ‘de ander’ in het Nederlandse publieke debat relatief betekenisloos waren en dat de gebeurtenissen slechts werden gezien in relatie tot de Nederlandse maatschappij; ‘Oeroeg’ toonde de marginaliteit van academische en herinneraarsdiscoursen tegenover het dominante discours over Indië als zwarte bladzijde in de vaderlandse geschiedenis; het Monument Indië Nederland liet zien hoe dit dominante discours over zwarte bladzijden bij de institutionalisering ervan zelfs vervlakte ten gunste van een gladgestreken en weinig geëngageerde consensus; en de eindexamencase liet zien hoe onder invloed van de dominante politieke en maatschappelijke conjunctuur de inhoud van het geschiedenisonderwijs en discussies daarover voornamelijk in termen van nationale geschiedenis met een morele lading werden gepresenteerd. Tussen de regels van de analyses door speelde bovendien de constatering dat ook de *omgang* met het Nederlands-Indische verleden steeds meer tot onderwerp gemaakt is, wat de dominantie van het discours over Indië als Nederlandse geschiedenis nog maar eens bevestigde. Dat die dominantie ver reikt, kan overigens al deels worden geconcludeerd uit het feit dat het in deze scriptie ging over de herinneringscultuur ‘rond Nederlands-Indië’ en niet bijvoorbeeld over die ‘rond Indonesië’.

Al met al vertoont de dominante postkoloniale herinnering aan Nederlands-Indië hiermee inderdaad opvallende overeenkomsten met de koloniale beeldvorming die Edward Said kenmerkte als ‘*othering*’: het karikaturaliseren van een (in dit geval: historische) ‘ander’ in dienst van een eigen zelfbeeld. Want via het dominante discours over Nederlands-Indië ziet de Nederlander hoe dan ook *zichzelf*. Hetzij als avontuurlijke handelaar of bekwame bestuurder; hetzij als de moreel zelfbewuste postkoloniaal, die geweld en uitbuiting afkeurt. Kennis over het Nederlands-Indische verleden blijft zich daarbij beperken tot een eenzijdig, spiegelend niveau waaronder andere beelden vaak bedekt blijven – hoe zeer er ook aan het nut van een ‘inhoudelijk debat’ gerefereerd wordt. De overpeinzing van de ikfiguur op de laatste bladzijde van *Oeroeg* laat zich wat dit betreft óók lezen als metafoor voor de dominante omgang met het Nederlands-Indische verleden. De hoofdpersoon beseft dat hij Oeroeg nooit echt begrepen heeft en hem slechts kende als het meer waarin de vader van zijn Indonesische vriend verdronk. ‘(...) een spiegelende oppervlakte. De diepte peilde ik nooit.’

Primaire bronnen* per casestudy

* Zoals in enkele noten is aangestipt, is veel van de geannoteerde literatuur binnen het kader van het onderzoek van deze scriptie te beschouwen als ‘bron’ in plaats van ‘secundaire literatuur’. Het theoretisch kader, dat historische representaties onderzoekt in hun verband met de sociaal-culturele en politieke context, houdt uiteraard een sterke relativisering in van het onderscheid tussen ‘objectieve’ academische literatuur en ‘subjectieve’ bronnen over de herinnering aan Nederlands-Indië. De keuze voor een ‘traditioneel’ onderscheid in ‘echte primaire bronnen’ (per case) en secundaire literatuur dient slechts het gebruiksgemak.

De Molukse kwestie

Kranten en weekbladen:

De Groene Amsterdammer
Haagsche Post
NRC Handelsblad
De Telegraaf
De Volkskrant
Vrij Nederland

Handelingen der Staten Generaal 1977-1978:

- 14915, nrs. 1-2. Brief van de vice-minister-president aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal. Nota ‘De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland’;
- OCV 12 en 14, Bijzondere Commissie voor de problematiek van de Molukse minderheid in Nederland (14915) eerste vergadering (29 mei 1978), tweede vergadering (5 juni 1978).

De verfilming van *Oeroeg*

Film en documentaire

‘Oeroeg’ (1993). Regie: Hans Hylkema – Scenario: Jean van de Velde. (DVD Paramount & PVPictures 2005).

‘Oeroeg. Het boek, de film, de feiten’. (1993) NOS-documentaire door Jord den Hollander, uitgezonden op 18 juni 1993.

Letterkundig Museum, Den Haag:

Correspondentie H. Haasse (Uitgeverij Querido)
Signatuur 2 QUE - HAASSE
Nr. 15, 21-22.

Dossier verfilming *Oeroeg*
Signatuur HAA.
Nr. 1-2

Centraal Archieven Depot, Den Haag

Achief Ministerie van Defensie
Briefwisseling tussen het Veteranenplatform en minister Ter Beek van Defensie, 11 september 1992 – 22 september 1992; PAV 92/4130/251.

Kranten:

Algemeen Dagblad
NRC Handelsblad
De Telegraaf

Telefonisch interview

Dhr. Dries Knoppen, secretaris van Stichting Veteranen Platform in 1993, gehouden op 26 mei 2008.

Monument Indië-Nederland

Internet:

Dossier over het van Heutszmonument en uitzending van Andere Tijden (28 mei 2000) via:

<http://geschiedenis.vpro.nl/programmas/2899536/afleveringen/2846761/>

Online bronnendossier over het Van Heutszmonument, met daarin o.a. de gespreksnotulen van het Instituut Clingendael, het advies, politieke moties en besluitvorming, Samengesteld door Frank Willems via:

<http://www.antenna.nl/wvi/nl/ic/vp/atjeh/heutsz/index.html>

Notulen Openbare vergadering van de Stadsdeelraad Amsterdam Oud Zuid 31 januari 2001.

<http://www.oudzuid.amsterdam.nl/aspx/download.aspx?file=/contents/pages/558/verslagraad010131.pdf>

Eigen aantekeningen

Verslag van feestelijke bijeenkomst ter gelegenheid van de oplevering van het Monument Nederlands Indië, Willem de Zwijgerkerk Amsterdam, maandag 17 december 2007 van 16.u tot 18 u.

Eindexamens Geschiedenis

Stofomschrijvingen en examens

1976: *Kleio* 16 (1974) 617-664.

1988-1989 ‘Onderwerpen en stofomschrijving voor de schriftelijke eind- en staatsexamens geschiedenis en staatsinrichting vwo-havo-mavo C en D en het centraal schriftelijk examen geschiedenis lbo-D in het schooljaar 1987-1988 c.q. het jaar 1988’, Circulaire Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, kenmerk DGVO-13.743C860060 (28 mei 1986).

2001-2002: ‘Regeling stofomschrijving Nederland en Indonesië (examen geschiedenis), OCenW-Regelingen’ in: *Uitleg. Gele katern* 18a, (9 juli 1999) 25-48.

2007-2008 ‘Stofomschrijving thema als onderdeel van het centraal examen geschiedenis vwo en havo 2007 en 2008’, *Gele katern* nr. 1 (26 januari 2005) 32-46.

Behalve deze stofomschrijvingen heb ik ook de examens, uit het archief van het Cito te Arnhem, verkregen via dhr. Stefan Boom.

Tijdschriften

Kleio. Tijdschrift van de Vereniging voor Leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (1957-heden).

Keesings Reflector van het hedendaagse wereldgebeuren (1959-1973), voortgezet als *Keesings Reflector*.

Uitzicht op de wereld, inzicht in de maatschappij (1973-1990), voortgezet als *Reflector* (1990-1999).

Interviews en persoonlijke correspondentie

Gesprek met Tom van der Geugten, historicus, gespecialiseerd in Indische geschiedenis, vakdidacticus aan de Fontys Hogeschool Tilburg en schoolboekauteur bij Wolters Uitgevers; gehouden op 18 maart 2008.

Gesprek met Joke van der Leeuw, voorzitter Euroclio, platform voor Europese Geschiedenisdocentenverenigingen, en oud-voorzitter Vereniging voor leraren Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (VGN) en van de Werkgroep Implementatie Eindexamens Geschiedenis en Staatsinrichting (WIEG); gehouden op 14 februari 2008.

Telefoongesprek met Jan Maarten de Wit, voorzitter VGN; gehouden op 12 juni 2008.

Emailcorrespondentie met Genio Ruesen, lid van de stofomschrijvingscommissie examens 2007-2008, november 2008;

Emailcorrespondentie met Ineke Veldhuis-Meester, gepensioneerd vakdidacticus en oud-bestuurslid VGN.

Overig

Forumdiscussie n.a.v. 'Geschiedenisboek geeft vals beeld koloniaal verleden' op NUjj.nl/Algemeen, <http://www.nujij.nl/%E2%80%98geschiedenisboek-geeft-vals-beeld-van-koloniaal.188388.lynkx>

OVT (VPRO-radio), uitzending 24 juni 2001.

Secundaire literatuur

Akker, C. van den, 'Het verwachte einde. Tijd, geschiedenis en verhaal' in: M. Grever en H. Jansen (eds), *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Hilversum 2001) 131-144.

Amersfoort, J.M.M. van, *De sociale positie van de Molukkers in Nederland* (Den Haag 1971).

Appadurai, A., 'Grassroots globalization and the research imagination', *Public Culture* 12, 1 (2000) 1-19.

Arian, M., 'De VOC-mentaliteit in het onderwijs', *De Groene Amsterdammer* 131, 22 (30 mei 2007).

Assmann, A., *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit. Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945* (Stuttgart 1999).

Assmann, A., 'History and memory', *International encyclopedia of the social & behavioural sciences* (2001) 6822-6829.

Assmann, A., *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).

Beus, J. de, 'God dekoloniseert niet. Een kritiek op de Nederlandse geschiedschrijving over de neergang van Nederlands-Indië en Nederlands Suriname', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116, 3 (2001) 307-324.

Beyen, M., *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in Nederland en België* (Amsterdam 2002).

Birney, A., (ed), *Oost-Indische inkt. 400 jaar Indië in de Nederlandse letteren* (Amsterdam en Antwerpen 1998).

Boef, A.H. den, 'Hella. S. Haasse. Oeroeg', *Lexicon van literaire werken* 13 (februari 1992).

- Boef, A.H. de, 'Oeroeg. De dubbelzinnigheid van een koloniale overgangsnovelle', *De Groene Amsterdammer* 117, 23 (9 juni 1993) 26-27.
- Boer, A.W. den, 'De Molukkers in Nederland', *Spiegel Historiae* 12 (1977) 526-534.
- Boer, P. den en G. W. Muller (ed), *Geschiedenis op school. Zes voordrachten over geschiedenisonderwijs* (Amsterdam 1998).
- Boer, P. den, 'Geschiedenis, herinnering en "lieux de mémoire"' in: R. van der Laarse (ed), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005) 40-57.
- Boersma, M., 'Nederlandse scholieren leren niet over koloniale wandaden. Geschiedenisexamen "reden tot schaamte"', *De Pers* (22 mei 2007).
- Boomen, G. van den, *Maluku Selatan. Zuid Molukken: een vergeten bevrijdingsstrijd* (Amsterdam 1977).
- Boomgaard, P., H.A. Poeze en G. Termorshuizen (eds) *Aangeraaft door Insulinde. De boeken van drieëntwintig lezers* (Leiden 1992).
- Boon, S., 'Nogmaals, maar nu anders' in: B. Paasman, e.a. (eds), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland* (Den Haag 1994) 128-139.
- Boon, S., 'Geworteld in Indië', *Pasarkrant* (november 1993) 6-7.
- Bootsma, P., *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen 1970-1978* (Amsterdam 2000).
- Bosma, U., R. Raben en W. Willems, *De geschiedenis van Indische Nederlanders* (Amsterdam 2006).
- Bossenbroek, M., *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001).
- Captain, E., 'Indo rulez! De Indische Derde generatie in de Nederlandse letteren', *Indische Letteren* 18, 3 (2003) 257-271.
- Captain, E., *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en –herinneringen 1942-1995* (Kampen 2002).
- Climo, J. J. en M. G. Cattell, *Social memory and history: anthropological perspectives* (Walnut Creek e.a. 2002).
- Confrontatie met een kwart eeuw discriminatie van het Zuidmolukse zelfbeschikkingsrecht* (Studiegroep in opdracht van de Regering van de Republiek Zuid-Molukken, Den Haag 1975).
- D'haen, T. (ed), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002).
- Dat is geschiedenis. Laatste publicatie van de Werkgroep Implementatie Eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting.* (Baarn 2000).
- Davis, M.L., *Historics. Why history dominates contemporary society* (Londen en New York 2006).
- Dijk, M. van, 'Timmer geschiedenis niet dicht', *Trouw* (30 mei 2007).
- Doel, H.W. van der, 'De stijl van de historicus', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116, 3 (2001) 334-337.
- Doel, H.W. van der, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2001).
- Dolk, L., 'Zes jaargangen Indische letteren: een terugblik', *Indische Letteren* 7, 4 (1992) 131-136.
- Doorn, J.A.A. van, *Indische lessen. Nederland en de koloniale ervaring* (Amsterdam 1995).

- Doorn, J.A.A. van, *De laatste eeuw van Indië. Opkomst en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1996).
- Dorsman, L., E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland* (Amsterdam 2000).
- Etnische minderheden. Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid* (Den Haag 1979).
- Ebskamp e.a., *Memo. Geschiedenis voor het examen. De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlandse-Indië. Basiskatern centraal examen havo – vwo 2007 en 2008* ('s Hertogenbosch 2006).
- Even-Zohar, J., 'Wereldgeschiedenis in het onderwijs. Een kwantitatief en comparatief onderzoek naar de niet-westerse component in schoolboeken voor het vak geschiedenis' (ongepubliceerde scriptie Universiteit Leiden, 2006).
- Fairclough, N., *Critical discourse analysis. The critical study of language* (Harlow 1995).
- Gastel, M. van e.a., *Memo. Geschiedenis voor het examen. Nederland en Indonesië. Vier eeuwen contact en beïnvloeding. Basiskatern bij het examenonderwerp 2001 en 2002* ('s Hertogenbosch 2000).
- Gawarecki, K., 'Koloniale Erinnerungen im Jubiläumsjahr 400 Jahr VOC', in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 167-179.
- Geemert, K. van, *Monument Indië Nederland* (Amsterdam 2007).
- Geugten, T. van der, 'Het einde van Indië in schoolboeken', *Moesson* 40, 3 (1995) 11-14
- Geugten, T. van der, 'Nieuw licht op het Indische verleden', *Moesson* 42, 10 (1998) 13-14.
- Geugten, T. van der, artikelen over Indische geschiedenis in Nederlandse schoolboeken, verschenen in 1998 in het Indisch tijdschrift *Moesson* (jg. 42, vanaf nr. 10, april 1998) via: <http://66.102.9.104/search?q=cache:CrNFRUJfat8J:home.wxs.nl/~vdbroeke/moesson.htm+%22tom+van+der+geugten%22&hl=nl&ct=clnk&cd=39&gl=nl> (15 maart 2008).
- Goss, A., 'From Tong-Tong to tempo doeloe: Eurasian memory work and the bracketing of Dutch colonial history, 1957 1961', *Indonesia* 70 (2000) 8-36.
- Graaf, H.J. de, *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken* (Franeker 1977).
- Grever, M., 'Opvattingen en misvattingen over het geschiedenisonderwijs', in: P. den Boer en G.W. Muller, *Geschiedenis op school. Zes voordrachten over het geschiedenisonderwijs* (Amsterdam 1998) 27-48.
- Grever, M., 'De historische canon. Verdieping of versoaping? Lezing bij het debat in zaal De Unie 11 januari 2005' via: www.rrkc.nl/uploads/162.pdf (24 augustus 2008).
- Grever, M., 'Beyond the canon. What remains of history' in: *Beyond the canon. International conference organised by Erasmus University Rotterdam - FHKW 16-17 June 2005. Conference book* (Rotterdam 2005) 17-19.
- Grever, M., E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman, *Controverses rond de canon* (Assen 2006).
- Haasse, H.S., *Oeroeg* (Amsterdam 1948) (druk 'grote lijsters', Groningen 2000).
- Haasse, H.S., *Oeroeg. Een begin* (Amsterdam 2004).
- Het Zuidmolukse vraagstuk. Enkele realiteiten opnieuw bezien. Discussienota opgesteld door het bestuur van 'Door De Eeuwen Trouw'* (z.p. 1977).

Hogervorst, L., 'Van etnocentrisme naar cultuurrelativisme. Over de historische beeldvorming van het Nederlands koloniaal verleden in de geschiedenisboekjes voor het lager- en basisonderwijs in de periode 1945 – 2000.' (ongepubliceerde scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam, 2004).

Hutton, P., 'Recent scholarship on memory and history', *The history teacher* 33, 4 (2000) 533-548.

Indische Letteren. Themanummer zes jaar Indische Letteren (1986-1991).

Jong, J.J.P. de, 'Tussen Shoah en koloniaal verleden', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116, 3 (2001) 230-233.

Jørgensen, M. en L. Phillips, *Discourse analysis as theory and method* (Londen e.a. 2002).

'Juryrapport Prijs der Nederlandse Letteren 2004', in: H. Haasse, *Oeroeg. Een begin* (Amsterdam 2004).

Kalkwiek, W.F. en A.C. de Beer, *De Studiegids voor het centraal schriftelijk eindexamen* (1987).

Kennedy, J.C., 'The Dutch canon-debate. Reflections of an American', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006) 99-105.

Keppy, P., *Sporen van vernieling. Oorlogsschade, roof en rechtsherstel in Indonesië 1940-1957* (Amsterdam 2006).

Kerber, A. 'Kolonialgeschichte in deutschen Schulbüchern – kritisch oder kritikwürdig?' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 81-94.

Klein, L., 'On the emergence of memory in historical discourse', *Representations* 69 (2000) 127-150.

Knelpunten tussen de Nederlandse overheid en de Molukse minderheid. Inspraaknota (Inspraakorgaan Welzijn Molukkers, 1978, 78001).

Köbben, A.J.F., 'Zuidmolukkers en de sociale wetenschappen', *Sociodrome. Platform voor sociale wetenschappers* 1 (1976) 9.

Kössler, R., 'Kolonialsherrschaft – auch eine deutsche Vergangenheit' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 23-40.

Kousbroek, R., *Het Oostindisch kampsyndroom* (Amsterdam 1992).

Kousbroek, R., 'Nogmaals Tjalie Robinson' in B. Paasman e.a. (eds), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland* (Den Haag 1994) 69-80.

Kuypers, P., 'De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland n.a.v. de nota van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers', *Tijdschrift voor maatschappelijke vraagstukken en welzijnswerk* 32, 6 (1978) 174-177.

Laarse, R. van der (ed), *Bezeten van vroeger. Erfgoed, identiteit en musealisering* (Amsterdam 2005).

Lange, D. de, 'Een korte verkenning van het history-memory-debat' (ongepubliceerd werkstuk, Vrije Universiteit Amsterdam 2008).

Lange, D. de, 'Een monument van betekenis. Een verkennend onderzoek in discoursanalyse aan de hand van discussies rond het Van Heutszmonument in Amsterdam' (ongepubliceerd werkstuk Advanced discourse analysis, Vrije Universiteit Amsterdam 2007).

Lange, D. de, 'Indië in Nederland', *Galapas* 27, 2 (december 2007, januari 2008) 24-25.

Legêne, S., *De bagage van Blomhoff en Van Breugel. Japan, Java, Tripoli en Suriname in de negentiende-eeuwse Nederlandse cultuur van het imperialisme* (Amsterdam 1998).

- Legêne, S., 'De mythe van een etnisch homogene nationale identiteit. Kanttekeningen bij de verwerking van het koloniale verleden in de Nederlandse geschiedenis', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116, 4 (2003) 553-560.
- Leiprecht, R., 'Erinnerungskultur in Deutschland und den Niederlanden – Hinweise für eine Erinnerungspädagogik in pluriformen Einwanderungsgesellschaften' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 95-110.
- Linthorst, G., 'Oeroeg', *Ons erfdeel* 36, 5 (1993) 777-779.
- Locher-Scholten, E., 'Verwerking van een koloniaal trauma. Balans van begrippen' *Bzzlletin* 25, 228 (1995) 3-9.
- Locher-Scholten, E., 'Een bronnenpublicatie als signaal van koloniaal trauma? Ontstaan en ontvangst van de Officiële bescheiden', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111, 4 (1996) 473-492.
- Locher-Scholten, E., 'Van Indonesische urn tot Indisch monument: vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Azië', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114, 2 (1999) 192-222.
- Locher-Scholten, E., 'De grabbelton van De Beus of uit de ivoeren toren. Een reactie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116, 3 (2001) 325-329.
- Locher-Scholten, 'Die "Indische Generation" in den Niederlanden. Koloniales Erbe als innen – wie aussenpolitisches Problem (1950-2005)', *Werkstattgeschichte* 43 (2006) 63-83.
- Lucassen, L., "'Opgenomen in de frisheid van het Nederlandse onderwijs". Gerepatrieerden en Molukkers op Nederlandse scholen, 1946-1969', in: Willems en Lucassen, *Het onbekende vaderland (1946-1964)* (Den Haag 1994) 94-107.
- Lutz, H. en K. Gawarecki (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005).
- Maier, H. M.J., 'Escape from the green and gloss of Java: Hella S. Haasse and Indies literature', *Indonesia* 77 (april 2004) 79-107.
- Mariën, M.H., 'Actuele beschouwingen. Het Zuidmolukse radicalisme in Nederland: nationalistische of emancipatiebeweging?', *De Sociologische Gids* 18, 1 (1971) 62-76.
- Mariën, M.H., 'Ambonese jeugddelinkwentie: ambonese- of jeugddelinkwentie', *Delikt en delinkwent* 1, 2 (1971) 624-632.
- McFarlane, B., *Novel to film. An introduction to the theory of adaptation* (Oxford 1996).
- Meijer, H., *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962* (Zeist 1994).
- Meijer, H., *In Indië geworteld. De geschiedenis van Indische Nederlanders: de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003).
- Meijer, H., *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005* (Amsterdam 2005).
- Meijer, M., 'De koloniale verbeelding', in: M. Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 1996) 124-51.
- Meijer, R., *Oostindisch doof. Het Nederlandse debat over de dekolonisatie van Indonesië* (Amsterdam 1995).
- Melger, A., 'Nadenken over Indië. Kunstwerk bij monument en boekje over het koloniaal verleden', *Het Parool* (17 december 2007).

- Molukkers in Nederland. Een keuze uit de literatuur* (Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Rijswijk 1981).
- Nanlohy, O., 'Uitbuiting en onderdrukking als gevolg van een allesoverheersende maatschappelijk systeem, waarvan wij, Zuidmolukkers ook het slachtoffer zijn geworden', *Madjalah Pattimura* 4, 3 (april 1976).
- Nederlands-Indië. Van handelskolonie tot imperium. Leidschrift* 15, 3 (2000).
- Nora, P., 'Between memory and history: les lieux de mémoire', *Representations*. 26 (1989) 7-25.
- Oen, K. L., 'Balans van 25 jaar R.M.S.-ideaal Zuid-Molukkers. (En onvrede Zuid-Molukkers verklaard met het begrip 'relatieve deprivatie')' (Scriptieverslag Vrije Universiteit, 1975).
- Oostindie, G., 'Fragmentierte "Vergangenheitsbewältigung". Kolonialismus in der niederländischen Erinnerungskultur' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 41-52.
- Oostindie, G., 'Historische gebaren. Indische geschiedenis, postkoloniaal trauma en identiteitspolitiek', *De academische boekengids* 50 (mei 2005) 7-9.
- Oostindie, G., 'Slavernij, canon en trauma: debatten en dilemma's', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 121, 1 (2008) 4-21.
- Paasman B., e.a. (eds), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland* (Den Haag 1994).
- Paasman, B., *Wandelen onder de palmen. De morele actualiteit van het koloniale verleden* (Amsterdam 2002).
- Pariury, I. M. (ed), *The forgotten world* (z.p. 1974).
- Pattynama, P., 'Herinneringsliteratuur en "postherinneringen" bij eerste en tweede generatie Indische schrijvers: 26 februari 1948: Oeroeg van Hella Haasse verschijnt als boekenweekgeschenk' in: P. Pattynama, R. L. Buikema en M. Meijer (eds), *Kunsten in beweging 1900-1980* (Den Haag 2003) 207-221.
- Pattynama, P., 'Postkoloniale Erinnerung an (Niederländisch-)Indien: koloniale Vergangenheit, kulturelle Erinnerung und Literatur' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 111-126.
- Pattynama, P., 'The colonial past in the postcolonial present: cultural memory, gender, and race in Dutch cinema' in: S. Ponzanesi en D. Merolla, *Migrant cartographies. New cultural and literary spaces in postcolonial Europe* (Lanham e.a. 2005).
- Pattynama, P., "'Max Havelaar" of de invloed van de populaire media op de herinnering aan Indië', *Indische Letteren* 21, 3 (2006) 169-185.
- Pattynama, P., '...de baai...de binnenbaai...': Indië herinnerd. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Koloniale en postkoloniale literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, vanwege de Stichting Het Indisch Huis op donderdag 16 december 2005 (Amsterdam 2007).
- Penonton, B., *De Zuid-Molukse Republiek* (z.p. 1977).
- Persijn, J., 'Uit de schaduw van het verleden. Legende en realiteit in het Moluks vraagstuk', *Internationale Spectator* 3, 2 (februari 1976) 103-111.
- Poelgeest, L. van, 'De cabaretier en de keizer. Nederlands onverwerkte oorlogsverleden en het bezoek van de Japanse keizer Hirohito in 1971', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100 (1987) 47-53.
- Raben, R., 'Loss, victimhood and guilt; the colonial past in the Netherlands', in: R. Dorsman H. Hartman en L. Noteboom-Kronemeijer (eds), *Truth and reconciliation in South Africa and the Netherlands* (z.p. 1999) 53-60.

- Ribbens, C.R., *Een eigentijds verleden: alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000* (Hilversum 2002).
- Robinson, T., 'Nogmaals Oeroeg', *Oriëntatie* (9 juni 1948), herdrukt in *Pasarkrant* (november 1993).
- Roodenburg, S., "Ik wil die waarheid doorgeven." Hans Hylkema, filmer van "Oeroeg", *Elsevier* (12 juni 1993) 102-103.
- Rooy, P. de, *Verleden, heden en toekomst: advies van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming* (Enschede 2001).
- Said, E., *Orientalism* (1978).
- Scagliola, S., *Last van de oorlog, De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Balans 2002).
- Schmidt, A.P., e.a., *Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie. Twee studies van het Centrum voor Onderzoek van Maatschappelijke Tegenstellingen (Rijksuniversiteit Leiden)* (Amsterdam 1982).
- Schulte Nordholt, H., *De-colonizing Indonesian historiography. Paper delivered at the Centre for East and South-East Asian Studies public lecture series "Focus Asia", 25-27 May 2004* (Lund 2004).
- Schulte Nordholt, H. en G. Oostindie, 'Pak ook de dekolonisatie van het onderwijs aan', *NRC Handelsblad* (15 augustus 2005).
- Schulte Nordholt, H., 'Indonesië meer dan de moeite waard. Weten we nog waar Indonesië ligt? Nederland moet meer investeren in relatie met oude bekende', *Trouw* (31 januari 2008).
- Seixas, P. (ed), *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2006).
- Smeets, H. en F. Steijlen, *In Nederland gebleven. De geschiedenis van Molukkers 1951-2006* (Amsterdam 2006).
- Smeets, H., 'Sprongen door de Molukse geschiedenis', *Indische Letteren* 10, 1 (1995) 3-12.
- Snoek, K., "Dat geheim van vlees en bloed." Hella S. Haasse en Oeroeg', in: H. Haasse, *Oeroeg. Een begin* (Amsterdam 2004).
- Soegiarto, J., 'De verfilming van Indische literatuur voor Indonesiërs' in: S. Darmojuwono, L. Suratminto en K. Groeneboer (eds), *Duapuluh lima tahun studi Belanda di Indonesia. Vijfentwintig jaar studie Nederlands in Indonesië* (Depok 1996).
- Spiegel Historiae* 22, 9 (september 1987).
- Steijlen, F., *RMS. Van ideaal tot symbool. Moluks nationalisme in Nederland 1951-1994* (Amsterdam 1994).
- Sutherland, H., 'Een ontmoeting tussen twee culturen? Examenonderwerp geeft misleidend perspectief op Indonesische geschiedenis', *Spiegel Historiae* 35 (2000) 455-560.
- Sweerts, A., 'Geschiedenisboek geeft vals beeld koloniaal verleden' via:
<http://www.nuij.nl/%E2%80%98geschiedenisboek-geeft-vals-beeld-van-koloniaal.188388.lynx>
- Toebes, J.G., *Geschiedenis: een vak apart?* (Nijmegen 1981).
- Utrecht, E., *Ambon. Kolonisatie, dekolonisatie en neo-kolonisatie* (Amsterdam 1972).
- Van verovering tot onafhankelijkheid. De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië. Leidschrift* 21, 2 (2006).

- Vanhee, H. en G. Castryvk, 'Belgische historiografie en verbeelding over het koloniale verleden', *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* 32, 3-4 (2002) 305-320.
- Vanvught, E., *De maagd en de soldaat. Koloniale monumenten in Amsterdam en elders* (Amsterdam 1998).
- Verbeeck G. (ed), *Ruimte voor revisie: het koloniale verleden in België en Nederland* (2001).
- Verklaring van het Molukse Bevrijdingsfront* (22 februari 1971).
- Verwey-Jonker, H., *Allochtonen in Nederland. Beschouwingen over gerepatrieerden, Ambonezen, Surinamers, Antillianen, buitenlandse werknemers, Chinezen, vluchtelingen en buitenlandse studenten in onze samenleving* (Den Haag 1971).
- Vickers, A., *A modern history of Indonesia* (Cambridge 2005).
- Visser, H.G., *Indië in Holland. Schrijvers over hun Rijk van Insulinde* (Amsterdam 1991).
- Vree, F. van, 'Bilder/ Gegenbilder. Kolonialgeschichte und visuelle Erinnerungskultur 1945-1995' in: K. Gawarecki en H. Lutz (eds), *Kolonialismus und Erinnerungskultur. Die Kolonialvergangenheit im kollektiven Gedächtnis der deutschen und niederländischen Einwanderungsgesellschaft* (Münster e.a. 2005) 181-201.
- Wal, S.L. van der, *Over de aktualiteit der koloniale geschiedenis. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de geschiedenis der betrekkingen van Nederland (en andere Europese landen) met de overzeese wereld aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 6 mei 1968* (Groningen 1968).
- Wat moeten ze hier? Zuidmolukkers op weg naar vrijheid* (Stichting Door de Eeuwen Trouw, Groningen 1975).
- White, G.M., 'Emotional Remembering: The Pragmatics of National Memory', *Ethos* 27, 4 (2000) 505-529.
- Willems, W. en L. Lucassen (eds), *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)* (Den Haag 1994).
- Willems, W., 'Tjalie Robinson: een vooruitziend migrant' in: B. Paasman (ed), *Tjalie Robinson, de stem van Indisch Nederland* (Den Haag 1994) 25-33.
- Wilschut, A. e.a., *Zinvol, leerbaar, haalbaar. Over geschiedenisonderwijs en de rol van een canon daarin* (Amsterdam 2005).
- Zerubavel, E., 'Calendars and history. A comparative study of the social organization of national memory' in: J. Olick (ed), *States of memory. continuities, conflicts, and transformations in national retrospection* (Durham 2003) 315-335.
- Zerubavel, E., *Time maps: collective memory and the social shape of the past* (Chicago 2003).
- Zonneveld, P. van, 'Indische literatuur van de twintigste eeuw' in: T. D'haen (ed), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002) 133-159.
- Zonneveld, P van, 'Het onbereikbare geboorteland. Indië in het werk van Hella Haasse' in: H.S. Haasse, *Oeroeg. Een begin* (Amsterdam 2004).
- Zuidmolukse Tegennota betreffende de R.M.S. problematiek* (z.p. 1978).

Dankwoord

Deze scriptie had niet tot stand kunnen komen zonder de hulp die ik van veel mensen heb gehad. Ik zou hierbij graag iedereen willen bedanken die tijd heeft vrijgemaakt om mij een interview te laten afnemen, materiaal ter beschikking te stellen, met mij over het onderzoek te praten, me te adviseren en kritiek te leveren op onderzoeksopzetten en voorlopige versies van de verschillende hoofdstukken. Ik noem graag speciaal Heather Sutherland voor haar kritische en prettige begeleiding en Matthias van Rossum voor zijn geïnteresseerde meelesen en –denken.

Daan de Lange, 15 december 2008